

Brukarmedverkan vid nyproduktion av hyresbostäder

Vikten av empowerment och mytbildning för bestående värdeladdning

Lena Brahme

LUNDS UNIVERSITET

Lunds Tekniska Högskola

Institutionen för arkitektur och byggd miljö
Avdelning för boende och bostadsutveckling (BoB)
Lunds tekniska högskola 2008

Tack

Examensarbetet har varit en lång och händelserik resa med många vändningar. Utan tvekan hade jag inte ankommit slutdestination utan det vänliga stödet och outtröttliga tålamodet av min kära handledare, Laura Liuke. Jag vill även tacka alla som har bidragit till examensarbetet med sin tid och erfarenheter: boende i Bo100 och Laröd samt alla övriga intervjupersoner: *I really do rely on the kindness of strangers!* Min fantastiska familj har stöttat mig i vått och torrt - föräldrar och syskon, svärmor och svägerska - inte minst genom barnpassning och korrekturläsning! Slutligen vill jag tacka min älskade man Lars, som har gjort min sak till sin och ständigt uppmuntrat till slutförande då jag själv varit redo att kasta in handduken. På senare tid har han varit en engagerad ensamstående förälder åt vår underbara dotter Malou, men nu lovar jag att mamma är tillbaka!

Lund, maj 2008

Lena Brahme

Sammanfattning

Examensarbetet studerar brukarmedverkan vid nyproduktion av hyresbostäder, genom att undersöka vilka faktorer som påverkar dess utfall som positivt värdeskapande eller ej samt arkitektens roll i denna process.

Sedan 60-talets boendegemenskapsrevolution har intresset för brukarmedverkan kommit och gått. Brukarmedverkan har använts med olika framgång utifrån olika synsätt: demokratiskt och konsument perspektiv, där det föregående avser brukarens möjlighet att påverka så stora delar av designprocessen som möjligt med utslag i slutresultatet med ökad självkänsla, förankring till plats och sammanhang till följd, medan det senare avser nyttjande av brukarens kunskaper för att forma en produkt som bättre överensstämmer med konsumentens behov och är mer gångbar för producenten eller förvaltaren.

Brukarmedverkan, med fokus på boendesektorn, är en möjlighet för brukaren (den framtida boende) att få delta i designprocessen och utforma sin levnadsmiljö efter egna ideal och behov med förhoppning om ökad trivsel, engagemang och välbefinnande. Hypotesen är att brukarmedverkan skapar ett mervärde, en mångfacetterad positiv laddning till bostaden. Är detta fallet? Vad kan man göra för att bidra till en framgångsrik/tillfredsställande mervärdesgenererande brukarmedverkan vid nyproduktion och hur kan man verka för att mervärdet blir av en bestående art? Och vilken är vår roll som arkitekter?

Svar har sökts på ovan frågeställning genom litteraturstudier, intervjuer och närmare betraktelse av två brukarmedverkansprojekt i Skåne, Bo100 i Malmö och Laröd i Helsingborg. Dessa är båda brukarmedverkansprojekt i nyproduktion av hyresbostäder som färdigställdes i början av 90-talet med långtgående brukarmedverkan. Brukarna stod inte som initiativtagare i något av fallen och även tillblivelseprocesserna och den fortsatta förvaltningen skiljer sig åt. Båda upplevs dock av de boende som att vara goda boendemiljöer.

Jag fann flera faktorer att vara av stor vikt för att uppnå en genuin brukarmedverkansprocess, däribland behovet av tydliga tidsramar, begränsningar och kontinuerligt deltagande av alla berörda aktörer. Detta för att säkerställa att förtroende och en gemensam kommunikationsform skulle kunna komma tillstånd. Jag fann även att om man delar in brukarmedverkansprocessen i ett för- under och avslutningsskede, så var för- och avslutningsskedet av väsentlig vikt för framgången av hela brukarmedverkansprocessen och huruvida det genererade mervärdet skulle vara av bestående art eller ej. Vikten av empowerment (att stärka brukarnas förmåga att delta), en grundlig inventering av kunskapsbehov hos deltagarna samt etablerandet av goda kommunikationskanaler i förstadiet var a och o för den fortsatta brukarmedverkansprocessen. I avslutningsskedet spelade den ingångna föreställningen om själva intentionen med brukarmedverkan stor roll: ses brukarmedverkan som en fortgående process eller ett tidsbegränsat projekt? Vidare visade det sig att själva förvaltningen av de lärdomar och erfarenheter gjorda, var av avgörande vikt för huruvida den subjektiva uppfattningen om mervärde blev bestående eller inte, genom deltagande

former, formen av dokumentation och spridningen av densamma. Som arkitekter kan vi bidra med kunskap och erfarenhet till processen genom att agera bollplank och projektledare. Det senare kräver dock kompletterande kunskaper i gruppleddning, intervjuetkniker mm. Således efterfrågas en breddning av grundutbildningen i arkitektur.

Slutligen har brukarmedverkan fortfarande värdefulla egenskaper att berika byggprocessen och boende med, och bör ses som en integral del av alla former av bostadsutveckling, vare sig nyproduktion eller ombyggnad.

Abstract

The thesis studies user-participation in the production of rental housing by examining which factors affect its outcome of being perceived as value generating or not. What role does the architect play in this process?

Since the 1960s, the interest in user-participation has waxed and waned. User-participation has been put to use with varying degrees of success for a number of reasons. Two distinct perspectives on user-participation are the democratic and consumerist approaches. The democratic approach aims at facilitating the user with as many opportunities as possible to influence the design process and resulting product, with hopes of simultaneous bonuses in the form of heightened self-confidence, connectedness to place and context. The consumerist approach, on the other hand, takes more the form of a market survey where the objective is to utilize the user's knowledge in order to create a product that is better suited for the consumer's needs and is more readily sold or let on the housing market.

User participation, with focus on housing, is an opportunity for the user (the future dweller) to partake in the design process and create his or her own living environment according to personal views and tastes. The hypothesis is that user-participation is positive value generating and gives a multifaceted positive value to the dwelling. Is this the case? What can be done in order to contribute towards a successful, satisfying value generating user participation in the production of rental housing? What can be done in order to make this value generation enduring and what is our role as architects?

Answers to the above questions have been sought through literature studies, interviews and closer study of two cases in user-participation in Scania: Bo100 in Malmö and Laröd in Helsingborg. Both of these are user participation projects with extensive user influence in new production of rental housing that were completed in the early 1990ies. In neither case were the users the initiators of the projects nor were the modes of participation and continued administration of the projects the same. In both cases however, were the resultant dwellings considered as very good living environments.

Several factors turned out to be of great importance in order to secure a genuine user participation process, some of which were clear time frames and limitations as well as the continuous participation of all relevant participants in order to generate an environment of trust and a shared communication platform. Furthermore, if the user participation process was divided into a pre-, during and concluding phase, the pre-phase was of essential importance for the success of the continued user participation process comprising empowerment (making sure that the users are capable of participation), a thorough inventory of the users' knowledge needs as well as the establishment of a common mode of communication. In order for the generated values to be of an enduring nature the attitude towards the meaning of user participation is of essential importance: is user participation viewed as an ongoing process or as a project of definite time limitation? The actual way in which the experiences from the user participation process is managed, through documentation and circulation of information through processes

implemented etc. are crucial for whether the perceived value generation is to endure or not. As architects we may contribute with knowledge and experience to the process either by taking on the role of think-tank or project leader. The latter role however requires experience as well as thorough knowledge of how to be a facilitator of discussions, group management, interview techniques etc. I thus concluded that the architectural academic program needs to be complemented.

In conclusion, user participation should still be considered a useful tool for housing development both within the actual building process as well as the actual residential areas. Thus user participation should be considered an integral part of all forms of housing development, be it new production or reconstruction.

Innehållsförteckning

Inledning	9
Syfte	10
Frågeställningar.....	10
Metod och teori.....	10
<i>Metod.....</i>	<i>10</i>
<i>Teorier.....</i>	<i>13</i>
<i>Sammanfattning av teorier</i>	<i>37</i>
Inspirationsbilder	39
Spelplan för brukarmedverkan.....	46
<i>Hysesrätten</i>	<i>46</i>
<i>Byggprocessen.....</i>	<i>51</i>
<i>Arkitektens roll och perspektiv</i>	<i>59</i>
<i>Generella brukarmedverkansaspekter</i>	<i>63</i>
<i>Specifika brukarmedverkans aspekter</i>	<i>63</i>
Tre studier om boende	87
<i>En orienterande fallstudie</i>	<i>87</i>
<i>Två undersökande fallstudier.....</i>	<i>90</i>
<i>Bo100.....</i>	<i>92</i>
<i>Laröd</i>	<i>106</i>
<i>Analys av fallstudier utifrån brukarmedverkansaspekter</i>	<i>122</i>
Slutsatser och rekommendationer	139
Referenser	148
Figurförteckning.....	153
Appendix	155

Inledning

Mitt intresse för arkitektur handlar mer om boende än om den faktiska strukturen. Hur människor förhåller sig till sin miljö, interagerar med den och hur man på bästa sätt kan medverka till att skapa så goda levnadsmiljöer som möjligt, vare sig det är den egna bostaden, närområdet eller staden. Det är min övertygelse att detta är en kontinuerlig process och att människornas - de boendes - deltagande är absolut nödvändigt för att ambitionen ska kunna realiseras. Det är vidare min övertygelse att allmänna lösningar för allmänheten, säkerligen kan fungera bra men att det inte nödvändigtvis är den optimala lösningen för mångfalden. Låt mig börja med ett flitigt använt citat, bl.a. återfunnet i inledningen till Sten Gromarks bok *Befriande Arkitektur* från 1993, sidan 9:

”Gå aldrig in i ett sterilt hem, där väggarna är platta och alla fönster lika. Sådana hus gör er orätt. Om ni tvingas besöka någon i ett sådant hus så bojkotta desamma genast. Om ni inte har rätt att omedelbart förändra huset så stanna utanför och säg till den ni vill besöka att genast komma ut, ty hon eller han är fånge i sitt eget hus.”

(Raymond Passat citerar Hundertwasser 1973 i Passant 1986:9)

För många, inklusive mig, framstår brukarmedverkan som en yttring av demokratisk delaktighet. Att den som ska nyttja exempelvis en plats, ett redskap, en tjänst eller miljö har möjlighet att påverka densamma. Ter sig närmast som självklart, inte sant? Redan kan människor oberoende av monetära tillgångar, social position osv., ges möjlighet att delta i utformning av sina levnadsmiljöer vid exempelvis ombyggnation av gårdar vid flerbostadshusområden, för att man har insett att de som ska nyttja oftast besitter åsikter och kunskaper om *hur* de vill nyttja; att konsekvenserna av ett icke förankrat implementerande kan bli onyttjande eller till och med vandalisering. Vidare att de positiva konsekvenserna av brukarmedverkan kan vara den motsatta, nämligen ökat nyttjande och minskad vandalisering, ofta uttalat som ökad trivsel. Många hävdar att själva deltagandet i sig, att bli sedd och hörd, bidrar till en känsla av inflytande och ökad självkänsla som föder ett vidare engagemang i exempelvis sin närmiljö.

Brukarmedverkan har varit aktuellt i omgångar sedan 1968 års studentrevolution vilket födde en mängd alternativa rörelser. Under 70- och 80-talen i Sverige blev brukarmedverkan aktuellt både i kollektivhusens tillblivelse med bas i arbets- och boendegemenskaper såväl som ”åtgärd” i de allt mer kritiserade miljonprogramsmiljöerna. Främst yttermiljöerna blev föremål för utredningar och de boende blev tillfrågade om sina åsikter och fick möjlighet att påverka. Under 80-talet hade allmännyttan svårt att fylla lägenheterna främst i miljonprogramsområdena. Vidare betraktades många områden som socialt och ekonomiskt nedgångna med behov av både social- och fysisk upprustning. Brukarmedverkan tedde sig för bostadsbolagen som ett möjligt tillvägagångssätt att få till stånd en förändring. Man hoppades uppnå en kombination av ökat engagemang, nya bostadslösningar och nya samarbetsformer med de boende. Exempel från kontinenten började även inspirera till allt mer långtgående samarbeten inom brukarmedverkan bland både bostadsbolag, arkitekter och brukare. Sedan det tidiga 90-talet har få ytterligare brukarmedverkansprojekt realiserats.

Syfte

Syftet med examensarbetet är att undersöka vilka faktorer som påverkar brukarmedverkansprocessen och upplevelsen av det resulterande boendet i hyresrätt. Vidare avser examensarbetet att titta på vilken roll eller roller arkitekten har i brukarmedverkansprocessen.

Frågeställningar

Examensarbetets frågeställningar är följande:

Vad är brukarmedverkan?

Vilka faktorer påverkar brukarmedverkan?

Skapar brukarmedverkan ett mervärde (kvalitetshöjande upplevelse¹)?

Om så är fallet, är mervärdet av bestående eller temporär natur och vilka faktorer påverkar utfallet?

Vilken roll eller roller kan arkitekten ha i brukarmedverkansprocessen?

Metod och teori

Metod

Kvalitativ metod

Jag har använt mig av både primära och sekundära källor. Huvuddelen av examensarbetet grundar sig på litteraturstudier av artiklar, rapporter, avhandlingar och annan relevant litteratur. Något som har varit konstant under hela processen är mitt intresse för individens (brukarens) möjligheter att komma till uttryck i byggprocessen. Detta intresse föranledde en kvalitativ ansats med en egen studie av ”brukare-arkitektinteraktionen” som även agerade orienterande fallstudie inför de följande fallstudierna. I den orienterande studien användes intervjun som främsta verktyg, både ostrukturerad och semistrukturerad då svar på frågor om trivsel och hur man värderar sitt boende eller deltagandet i en brukarmedverkansprocess bli mer nyanserade i en intervju än en enkät.² De 1-1/2 timmes långa intervjuer utförda i samband med fallstudierna var också semistrukturerade om än begränsade till antalet, sex stycken intervjuer i samband med Bo100 och två med Laröd. Anteckningar fördes utan inspelning.

Ämnesområdets avgränsning

För mig innefattar brukarmedverkan ett holistiskt perspektiv, dvs. att många överlappande aspekter av mänskliga aktiviteter ses vara relevanta och påverka brukarna och övriga deltagare i processen. Således förekommer teorier från olika ämnesområden. Det skulle dock krävas en ytterligare studier för att gå djupare in på alla områden och således har jag försökt att begränsa studien till översiktlig genomgång.

¹ Med kvalitetshöjande upplevelse menas en subjektiv utsaga om boendekvalitéer där det nuvarande boendet upplevs som att vara bättre än tidigare boenden

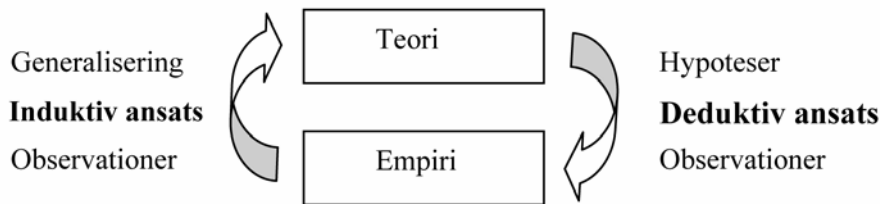
² Generaliserbar information inhämtas bäst genom kvantitativa undersökningar såsom enkäten, med ett stort antal respondenter.

Fallstudier

Brukarmedverkans projekt kan ske i flera olika former och utföranden, från kollektivhus till arbetsmiljöutredningar men jag fann att två projekt i Skåne uppfyllde kriterier som jag fann vara väsentliga och intressanta nämligen att de avsåg långtgående brukarmedverkan och att boendet var hyresrätt. Projekten var Bo100, en flerfamiljsfastighet i centrala Malmö, och Laröd, markbostäder i Helsingborgs norra utkant. Båda projekten stod färdiga tidigt 90-tal (1991 respektive 1993). Som fallstudier avsåg jag att analysera projekten genom litteraturstudier och intervjuer mot bakgrund av den allmänna kunskap jag tillägnat mig om brukarmedverkan via litteraturstudier.

Metodansats

Ansatsen här kan bäst beskrivas som deduktiv, att jag utifrån existerande teorier skulle dra slutsatser om enskilda företeelser. Dock fick mötena med projekten mig att omvärdera gamla kunskaper och söka nya litteraturkällor och därmed fick metoden även en induktivansats, att utifrån verkligheten söka formulera teorier. Risker med detta sätt var givetvis att det var min egen subjektiva åsikt, värderingar och föreställningar som påverkade vilka teorier som sedan skulle användas.³ När en växelverkan sker mellan induktion och deduktion, kallas det för abduktion, dvs. att man växlar mellan teori och empiri, där båda successivt omtolkas i skenet av varandra.⁴ Således är kanske abduktion den mest adekvata beskrivningen av min metodansats.

Figur 1. Induktiv och deduktiv ansats. Från Björklund & Paulsson 2002, i Hamon & Wilhelmsson 2003, s. 30

Forskningsmetod och målgrupp

På grund av min studies begränsning kan jag inte säga att mina slutsatser är allmängiltiga, bara att resultatet av mina studier föranledde mina slutsatser. I mitt val av ämnesområde, finns främst litteratur och teorier från 90-talet eller tidigare. Nyare källor var svåra att lokalisera. Litteratursökning skedde främst via Lunds universitetsbiblioteks resurser: bibliotekskatalogen Lovisa och ELIN@Lund, söktjänst för elektroniska resurser, däribland ett flertal elektroniska magasin. Jag besökte utöver universitetsbiblioteket allhelgonabacken även ämnesbiblioteken för arkitektur och samhällsvetenskap. Vidare besökte jag Lunds och Malmös stadsbibliotek och även två av Malmö högskolas bibliotek, Orkanen och Kranen. Goda informationskällor stod dock att finna i diverse avhandlingar om brukarmedverkan eller relaterade ämnen. Min ambition har inte varit att

³ Davidsson B & Patel, R. 1994, *Forskningsmetodikens grunder*, s. 21

⁴ Björklund M & Paulsson, U. 2002, *Att skriva, presentera och opponera*, s. 66 samt Alvesson & Sköldberg 1994, i Lindberg 2000, s. 89

skapa ny teori utan snarare att återföra fokus på brukarmedverkan som socialt och strukturellt designverktyg där arkitekter kan spela en stor roll för förverkligandet av hela design- och byggprocessen. Vidare att erbjuda information om faktorer som är av vikt vid genomföranden av brukarmedverkansprojekt. Jag fann bland annat att områdets tvärvetenskapliga karaktär påvisar ett behov av kompletterande kunskaper hos arkitekter som yrkeskår. Således riktar sig examensarbetet till alla som är intresserade av boende som fenomen och process. Min förhoppning är att innehållet kan väcka vidare intresse hos både studerande och professionella inom arkitekturområdet och kan ses som ett debattinlägg för att återföra fokus på brukarmedverkan inom boende- och bostadsplanering.

Aktionsforskning

Det har varit intressant att notera att de flesta forskare som har behandlat brukarmedverkan gör så utifrån aktionsforskningens ansats. De följer inte processen som objektiva observatörer utan är delaktiga i den. Ofta utvecklar de också processen. Enligt Hornyánszky Dalholm(1998) skapar aktionsforskaren medvetet kunskap för en speciell förändringsprocess, och att denna kunskap genereras i processen.⁵ Själv har jag inte utfört någon aktionsforskning men ser det som en mycket intressant aspekt av brukarmedverkan att *alla parter* tar aktiv del i processen.

Examensarbetets uppbyggnad

Examensarbetet kan i grova drag indelas i fyra delar, där den första delen behandlar bakgrund, metod och teori och den andra delen tar upp ytterligare faktorer som påverkar den spelplan brukarmedverkan kan agera på. Den tredje delen utgör presentation av fallstudierna och analys därav medan den sista och fjärde delen presenterar slutsatser och rekommendationer. I metod och teori försöker jag beskriva val av ämnesområde, synen på brukarmedverkan och även hur brukarens möjligheter att delta i brukarmedverkansprocessen påverkas av både brukarens egna kunskaper såväl som omständigheter kring processen. Teoridelen avses användas som ett kunskaps-’backdrop’ mot vilken man kan beakta de olika faktorer som påverkar brukarmedverkansprocessen. I andra delen skissas brukarmedverkans spelplan upp med några aktörer, i detta fall hyresrätten, byggprocessen och arkitektens roll. HELHETs-projektet introduceras som inspirationskälla för förändring av byggprocessen. Vidare presenteras de brukarmedverkansaspekter som utmärkt sig via litteraturstudierna med vilka man kan beakta olika faktorer som påverkar brukarmedverkansprocessen både generellt och specifikt. I den tredje delen beskrivs tre fallstudier om boende där en mindre orienterande fallstudie redovisas både som förberedande instans inför de slutliga två fallstudierna som för att redovisa lärdomar dragna från det egna försöket på brukare-arkitektinteraktion. De två fallstudierna presenteras härnäst, undersöks och analyseras utifrån de föreslagna brukarmedverkansaspekterna. Slutligen presenteras examensarbetets slutsatser och förslag till framtida åtgärder och områdesanvändningar.

⁵ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 93

Teorier

När man funderar kring brukarmedverkan så börjar man osökt att fundera kring maktförhållanden överlag i design- bygg- och förvaltningsprocessen. Vem har beslutsmakt? Tolkningsföreträdare? Vems åsikter väger tyngst? Vems är den legitima smaken? Frågor som blir synnerligen tillspetsade då man följer en tankegång där slutkonsumenten av bostadsprodukten ska ha möjlighet att påverka. Vad menas egentligen med brukarmedverkan och vilka konstruktioner används för att analysera makt och tillgång till makt i brukarsammanhang? Vilka perspektiv styr brukarmedverkansprocessen? Själva mötet mellan olika deltagare i brukarmedverkansprocessen är av stor vikt då det är själva interaktionstillfället eller struktureringsögonblicket. Vilka faktorer påverkar själva mötet?

Jag tittar närmare på teorier som diskuterar villkoren för deltagande i brukarmedverkan såväl som olika former av brukarmedverkansprocesser, makt och värdering av kunskaper. Vidare tittar jag närmare på teorier som tar upp hur deltagare kan undvika kommunikationsproblematiken relaterad till ovan villkor, och hur de kan skaffa sig kunskaper som stärker deras position i design- och byggprocessen gentemot de professionella aktörerna. Med andra ord så försöker jag belysa de strukturer som påverkar deltagarnas tidigare kunskaper och hur de sedan värdesätts. I beaktandet av vilka krav som ställs på mötet tittar jag på hur kunskaper kan förmedlas och möjliga verktyg för att säkerställa jämlikt deltagande och kommunikation mellan deltagarna. Slutligen tittar jag på några av de mekanismer som sägs behövas för att en miljö eller byggnad ska kunna bli och/eller anses vara värdefull av deltagarna. Min ansats här skiljer sig från tidigare arbeten i det att jag lägger stor vikt vid att utröna de faktorer som påverkar brukarens möjlighet att delta i en brukarmedverkansprocess. Jag anslår ett holistiskt perspektiv, då det är många olika områden som påverkar brukarens möjligheter.

Vad är då brukarmedverkan?

Enligt Henry Sanoff⁶ så är brukarmedverkan en rätt till kreativt skapande, till makt över sin miljö, att kunna påverka är faktiskt en mänsklig rättighet. Enligt Elisabeth Hornyánszky Dalholm i sin avhandling *Att forma sitt rum* (1998) så är *brukare* den kategori av människor som ska bo eller arbeta i de byggnader som utformningsprocessen avser. Hornyánszky Dalholm använder begreppet *participatorisk design* istället för termen brukarmedverkan, med innebörden brukarmedverkan vid utformning av byggnader.⁷ Marianne Liedholm pratar i sin avhandling *Boinflytande och deltagande som fenomen och process* (1991) om boinflytande som hyresgästernas möjlighet att i sin roll som boende påverka sin boendesituation i den fastighet eller det bostadsområde de bor i. Det handlar alltså om ett lokalt avgränsat inflytande. Hennes avhandling undersöker boinflytande bland hyresgäster i befintliga bostadsbestånd, men det är ändå intressant att framhålla, då det i mina ögon är samma processer som kommer till stånd oberoende av var i byggnadens livscykel det sker. Liedholm nämner vidare att det föreligger en terminologisk oklarhet i ämnet och lyfter bland annat fram Bo Bengtssons påpekande

⁶ Sanoff 1988, s. 2

⁷ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 33

(1982,1985) att boendeinflytande, boendedemokrati, boinflytande, brukarinflytande och även medborgarinflytande använts praktiskt taget synonymt. För att ytterligare röra om i begreppsgrutan så kan man säga att boendemedverkan är en form av participation, där deltagarna är en aktiv part i projektet.

Den ”demokratiska tanken” ser ofta brukarmedverkan som ett *mål* i sig självt – individen blir berikad då frihet och möjlighet att påverka sin levnadssituation föder stärkta medborgare (empowerment) - medan brukarmedverkan som *medel* oftast initieras inom förvaltningar eller företag, och handlar om att förankra kunskap, eller underlätta implementering av förändringar, vilket stärker företaget exempelvis en bostadsförvaltning. Elisabeth Hornyánszky Dalholm (1998) fann dock i sina studier att alla parter som deltar i en brukarmedverkansprocess både *tillägnar sig* såväl som *genererar* kunskap och att det gemensamma skapandet är en *läroprocess*. Vidare ser Anna Lindberg (2000). som undersöker brukarmedverkan vid planering och utformning av nya arbetsmiljöer, ett klart samband mellan brukarmedverkan och debatten om lärande och lärande organisationer. Det handlar både om en utveckling av den enskilde brukaren, dvs. i form av kompetensutveckling, och om det kollektiva lärandet på organisationsnivå.⁸ Lindberg understryker vidare att det är en rad faktorer som måste uppfyllas för att reell brukarmedverkan ska komma till stånd. Det räcker inte med goda intentioner.

”Utvecklingen [på 2000-talet] är beroende av hur vi väljer att bemöta den verklighet som dagens goda intentioner möter. Tidspressade projekt, turbulenta planeringsförutsättningar, många frågeställningar inkluderas och därmed ökad risk för ämnesfokusering samt ansvariga som saknar kunskaper om hur reell brukarmedverkan skapas”
(Lindberg 2000, s. 157).

Sten Gromark, svensk arkitekturforskare driven av en stark önskan att generera teoretiskt material med stort mått av praxis relevans, anser att människorna, brukarna, ska ses som en integral del av skapandet av staden och delaktighet i skapelseprocessen som ett relationsbyggande socialt äventyr.

Arkitekturen föddes som social konst när människorna samlades runt härden. Boplatsen var en gång stadens minsta byggsten. Akten att bygga är ett vidunderligt äventyr alltför få förunnat full delaktighet i. [...] Borde vi då inte göra arkitektur och stadsbyggnad till ett socialt äventyr i vilket var och en känner full delaktighet istället för till en ren administrativ rutin? Samhället börjar där relationer till grannar uppstår.
(Sten Gromark, 1993, s. 10)

⁸ Lindberg 2000, s. 75

Kritik mot brukarmedverkan

Valfrihetens ok

Varför belasta människor med val när allt de vill ha är fungerande service? Beresford & Croft (1993) hävdar att människor alltid har ett val att inte delta eller påverka processer, det viktigaste är att de erbjuds en *valmöjlighet*. Hur vet man egentligen att en service är bra om man inte har inblick i den? Uttalanden att folk bara vill vara ”nöjda” kallar Beresford & Croft för paternalistiska och menar att det är sådana uttalanden som i många fall har undergrävt allmänhetens förtroende för offentliga tjänster. Vidare menar de att motståndare mot brukarmedverkan tenderar att ’måla fan på väggen’ i sin förändringsovilja. [...] *There’s a tendency to set an idealised model of status quo against the worst case scenario for citizen involvement. Efficiency is set against democracy*”. (Beresford & Croft 1993, s. 17)

Förstärkning av missförhållanden

Det är dock svårt att genomföra en brukarmedverkansprocess väl. Ofullständigt iscensatt brukarmedverkan kan tyvärr leda till att strukturella orättvisor eller förbättringsförslag enbart cementerar rådande missförhållanden.

Hornyánszky Dalholm (1998) nämner bland andra den amerikanska arkitekturforskaren Mary Comerios kritik av Community Designrörelsen.⁹ Comario menar att kommunernas problem inte löstes och att de sociala ambitionerna sällan resulterade i goda designlösningar (Comario, 1987).

Två nyckelkomponenter för framgångsrik medverkan är tillgång (access) och stöd (support) där stödet är av både materiell och personlig natur.

Efforts to empower people must both equip them for and give them access to a greater say. People need to be offered support and skills to take part, combined with suitable structures and opportunities for involvement. Unless both are present people may either lack the confidence, expectations or abilities to get involved, or be discouraged by the difficulties entailed. Focusing on one of these aspects of involvement to the exclusion of the other is unlikely to be helpful yet this is what often happens.

(Beresford & Croft 1993, ss. 51-52)

Således är det inte bara tillgång till beslutsprocessen som är av vikt. Deltagarna måste känna sig kunniga och ha självförtroende i sin ansats också för att lyckas. Resultatet av ofullständig tillgång och stöd både inom själva medverkansprojektet som inom angränsande institutioner och dylikt, kan vara det att bara de mest kunniga eller beslutsamma deltagarna orkar fullfölja projektet. Beresford & Croft menar att detta är en möjlig anledning till att det föreligger skillnader mellan människors formella och faktiska möjligheter att påverka, vilket alltid är en grogrund för frustration.

⁹ Community designrörelsen var en amerikansk företeelse i slutet av 60-talet vars målsättning var att stäkra undertryckta samhällsgrupper. Rörelsen omfattade bla arkitekter och planerare som försökte lösa låginkomstgares bostadsproblem ur ett gräsrotsperspektiv. Ur Hornyánszky Dalholms fotnot nr. 8, s. 40.

Teknisk närsynthet (att inte se helheten)

Teknisk närsynthet är då ”ett visst ämnesområde, vanligtvis teknik, tillåts dominera över de andra.”¹⁰ Således är det extra viktigt att skapa en jämlik planeringssituation (dvs. en situation där samtliga frågeställningar ges lika stort utrymme) i ett projekt som omfattar många olika frågeställningar. Men trots den insikten är teknisk närsynthet vanligt förekommande. Även Olsson och Ranhagen (1997)¹¹ är inne på problemet med att inte se till helheten. De konstaterar att svårigheterna med att åstadkomma integration av olika aspekter på jämlikhetsbasis är ett resultat av att projektledningen inte har en helhetsbild där organisatoriska och arbetsmiljörelaterade frågeställningar inte värderas lika högt som de produktionstekniska. Hans A. Winters avhandling *Anställdas deltagande i organisationsutveckling* (1989)¹² av de anställdas medverkan i organisatoriska förändringar, visar också på vikten av att se till helheten. Han konstaterar att de anställdas förmåga att förhålla sig professionellt och underordna sina personliga krav till förmån för kollektivets intresse, är en förutsättning för en fungerande participation. Hornyánszky Dalholm (1998) har i sitt arbete med fullskalemodellering kunnat notera att brukarna i större utsträckning än de professionella aktörerna, är de som baserar sina krav på ideologiska insikter. De professionella aktörernas agerande var istället styrda av ekonomiska och tekniska överväganden. Detta visar återigen hur viktigt det är att skapa en jämlik situation som ger utrymme för samtliga aktörer och frågeställningar.

Den amerikanske kunskapsforskaren Donald Schön¹³ hävdar att expertkunskap och professionalism är företeelser specifika för det moderna samhället. Samtidigt som det existerar en övertro på de professionellas kunskaper så har det även skett en urlakning av de professionellas legitimitet. Detta beror på att de professionella söker lösa komplexa frågor utifrån allt för snäva perspektiv. En lösning enligt Schön, på hur detta kan åtgärdas är genom brukarmedverkan, där mötet mellan brukare och professionella kan vidga perspektiven. Den resulterande insikten om utformningsproblemens komplexitet borde då leda till en omtolkning av yrkesrollen och frågeställningarna om vad som är relevant kunskap och färdighet.

Heterogena grupper med olika agendor

Anledningen till att många försök med participatorisk design misslyckas har enligt Conan 1995,¹⁴ att göra med att situationen omfattar olika grupper av medborgare som enbart bevakar sina egna intressen. Det blir därmed svårt att enas om en gemensam lösning. Risken att detta leder till att praktiska och tekniska krav får stå i förgrunden ökar och mer ideologiska målsättningar hamnar i skymundan.¹⁵ Utmaningen är således att få tillstånd en gemensam utblick av projektet trots heterogent deltagande. Conan hävdar vidare i en annan text (i samband med sitt eget brukarmedverkansprojekt i Village Lobau, Frankrike) att en gemensam relation till området **måste** etablerats innan tillräcklig betraktelse kan

¹⁰ beskrivet i Lindberg 2000, s. 58, efter Wendy Briner, Michael Geddes och Colin Hastings 1991.

¹¹ I Lindberg 2000.

¹² I Lindberg 2000.

¹³ Schön 1983, i Hornyánszky Dalholm 1998, s. 39

¹⁴ Conan 1995, i Hornyánszky Dalholm 1998, s. 41

¹⁵ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 41 samt i Lindberg 2000, s. 58.

ägnas åt den egna bostaden för att göra det till ett hem.¹⁶ Svårigheten tycks således ligga i att möjliggöra tillkomsten av en gemensam relation till området och deltagarna.

Enligt Hornyánszky Dalholm¹⁷ är det ofta svårt att få tillstånd en genuin maktfördelning mellan brukarna och byggföretag eller bostadsförvaltare. De representerar i grunden olika intressen i byggandet, i det ena fallet ett elementärt behov och i det andra en investering

Brukare drar inspiration från idéfattiga miljöer

Vissa hävdar att själva ansatsen är felaktig om involverandet av brukare på något vis ska ”tappa in i” det ursprungliga boendemedvetandet och vara förankrat i en historisk process. Varför menar de då detta? Jo, eftersom många människor redan är uppvuxna i utarmade miljöer skulle de således inte ha någon rätlinjigt historiskt samband med någon ”rikare” eller ”sannare” miljö. Vilka erfarenheter ska då dessa brukare kunna berika designprocessen med? Denna ansats är baserad på ett felaktigt antagande, nämligen den att brukarmedverkansprocessen försöker finna något ursprungligt boendemedvetande. Då människors föreställningar om hur de skulle vilja bo baseras både på tidigare boendefarenheter (som även kan agera avskräckande exempel, se Rydberg Mitchell 1995, s. 61) såväl som av intryck tagna från omvärlden så utgör brukarna ständigt en källa av information till vilket boende de själva skulle vilja ha utifrån nuvarande premisser. De är själva experter på huruvida deras boende fungerar tillfredsställande eller med brister som de önskar åtgärdade.

”När en brukare ges förtroendet att själv fatta beslut om bostadens utformning gör hon eller han prioriteringar efter noggranna överväganden. Det är först i de berördas, brukarnas, perspektiv och sammanhang som bostaden ges liv och får betydelse.”
(Rydberg Mitchell 1995, s.163)

Andra menar att det är själva experterna som står som en barriär mellan brukarna och ett mer stimulerande boende. Människor har blivit alienerade från sitt boende via en mur av experter, och på så vis saknar de boende och ofta det byggda en kontakt med vare sig varandra, platsen eller det historiska skeendet. I förordet till sin bok ”Experiencing architecture” säger arkitekturforskaren Steen Eiler Rasmussen att

In olden days the entire community took part in forming the dwellings and implements they used. The individual was in fruitful contact with these things; the anonymous houses were built with a natural feeling for place, materials and use and the result was a remarkably suitable comeliness. Today in our highly civilized society the houses which ordinary people are doomed to live in and gaze upon are on a whole without quality. We cannot, however, go back to the old method of personally supervised handicrafts. We must strive to advance by arousing interest in and understanding of the work the architect does. The basis of competent

¹⁶ Conan & Saligning 1987a:83 i Gromark 1993, s. 64.

¹⁷ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 38.

professionalism is a sympathetic and knowledgeable group of amateurs, of non-professional art lovers.
(Steen Eiler Rasmussen 1964, förord)

Risken att överdefiniera tillvaron

Enligt Johan Redström¹⁸ så innebär en ökad fokus på brukarmedverkan i designprocesser ett skifte av fokus från de producerade objekten till själva användarna. Detta kan vara olyckligt då risken är att man börjar designa ”brukarna” i sin önskan att få en god överensstämmelse mellan produkt och användare.

”We, as designers, turn people into users by means of our designs, by presenting a thing to be used. By making the desired interpretation of the objects obvious and impossible to resist, we aim to design not only the object itself but also the perception, and even the experience, of it. Indeed, the terms ‘user testing’ and ‘user evaluations’ can be read in two rather different ways.”
(Redström 2006, s. 129)

Genom en överspecialiserad utformning av objekt, exempelvis bostäder, förtas möjligheterna till improvisation och tolkning.¹⁹ Det är en avsevärd skillnad menar Redström, mellan att designa ett objekt att användas och att designa hur man använder ett objekt. Redström ser hellre att man istället för att försöka föra in människor i design processen (att göra dem till designers) och förser brukare med frågeställningar om ”bruk” så borde man lämna dem öppna för framtida svar. Hur skulle det bli om man istället för definierad arkitektur skapade en frågande arkitektur, med olika möjliga svar?

Även HELHETs-projektet (se nedan under HELHETs-projektet) uttryckte en osäkerhet huruvida ökad brukarmedverkan i byggproduktionen skulle orsaka bostäder som var för brukarspecifika²⁰ då en fastighet ska kunna husera många olika kundgrupper under sin livscykel. HELHETs-projektet föreslog istället en uppdelning av kunderna efter livscykel där lägenheter i en fastighet delas upp i andelar efter varje segment. Segmenten skulle kunna vara studerande, ungt hushåll utan barn, barnfamiljer, äldre hushåll utan barn, äldre hushåll, serviceboende eller funktionshindrade. En utvärdering skulle göras för att se vilka funktioner som kan vara till gagn för respektive segment och hur man bäst implementerar dessa. Väl förankrad skulle segmenteringen sedan förverkligas, genom ett samarbete präglad av en öppen dialog med slutkund.

Jag tolkar det som att Redström uttrycker oro över implikationerna av konsumentperspektivet. Att brukarna ska användas till att formge produkter vars vidare existens sedan begränsar möjligheten till vidare tolkning av behov eller användning. Visst finns det risker med överspecialisering. Alla äger vi föremål som inte på något vis kan användas till annat än det uttalade syftet (en luftrenare är en luftrenare är en luftrenare). Men att en lägenhet blir sämre för en annan framtida boende för att den har utökade

¹⁸ Redström, 2006, s. 129.

¹⁹ Redström, 2006, s. 135.

²⁰ HELHETs-projektet *Synpunkter från arkitekter* 7 maj 2005, s. 6.

förvaringsmöjligheter, lägre trösklar eller en öppen planlösning är att oroa sig i överkant. Ett syfte med brukarmedverkan är produktionen av varierade bostäder, vilket ökar möjligheten för framtida brukare att finna en lägenhet som bättre möter deras faktiska behov än den generaliserade standardbostaden som ska passa alla någorlunda och inte någon specifikt.²¹

Konsument- och demokratiska tillvägagångssättet

Peter Beresford och Susan Croft särskiljer i sin bok *Citizen Involvement – a practical guide for change* (1993) mellan två olika tillvägagångssätt att närma sig medverkan, konsumenttillvägagångssättet och det demokratiska tillvägagångssättet vilka har olika ursprung och mål.²²

Konsumenttillvägagångssättet (the consumerist approach) lånar uttryck från marknadsekonomin och har lyckats genomföra en begreppsförändring från exempelvis bostadsgäst till bostadskund. En bakomliggande tanke är att vi köper de varor eller tjänster vi önskar specifikt snarare än att göra generella ombesörjande åtgärder. Konsumenttillvägagångssättet bygger på två huvudidéer, nämligen:

1. att prioritera och identifiera ”konsumentens” behov och önskemål och
2. genom att se människor som konsumenter, skapas varor av deras behov, som på så vis kan omvandlas till marknader som kan förses med nyskapade varor och tjänster. Nödvändig information införskaffas oftast genom enkät-, intervju- och marknadsundersökning men även genom direkt konsultation.

Det *demokratiska tillvägagångssättet* (the democratic approach) härstammar från civilrättsliga ”kamp” (exempelvis handikappades kamp för offentlig tillgänglighet till byggnader, transport osv.) som handlar mer om att ha en röst, att kunna uttrycka en åsikt och kontroll över ens tillvaro, vari ’empowerment’ tanken har en mycket central del. Målen kan sägas vara civila rättigheter och jämlik tillgång till möjligheter. Konsumenttillvägagångssättet fokuserar således i första hand på tjänstegivarnas behov (företag, affärer) och initieras oftast av tjänsteindustrin, medan det demokratiska tillvägagångssättet är medborgarinitierat och fokuserar på människors möjlighet att få föra sin egen talan. Alltså, medborgaren ska ha en röst vid beslutsfattandet, han/hon ska inte bara varit en informationskälla inför fattandet av beslutet. Vid all form av medverkan bör följande aspekter beaktas:

- vilka deltar
 - i vilka processer
 - genom vilka former av organiserat deltagande
 - med vilken utsträckning av makt (inflytande)
- (Hallet, 1987 i Beresford och Croft, 1993, s. 48)

²¹ Stenberg, Erik 2008, Bara högsta kvalitet platsar i Tensta, *Arkitekten* nr. 2, s. 46.

²² Beresford och Croft, 1993, ss. 8-9

Process- och maktperspektiven

Tidpunkten för var i byggprocessen brukaren får tillträde är en väsentlig aspekt av deltagarformen, vidare hur långt brukarens inflytande över beslutsprocessen och det slutliga resultatet är. Enligt Lindberg och Dalholm finns det två olika perspektiv på dessa frågor, nämligen process- respektive maktperspektiven. Där den första pratar om *när* i byggprocessen brukaren kommer in i bilden och den sistnämnda analyserar *inflytandegraden* brukaren har över byggprocessen.²³

Processperspektivet

Processperspektivet representeras enligt Hornyánszky Dalholm och Lindberg av arkitekten Ottokar Uhl, och arkitekturforskaren Henry Sanoff. Graden av inflytande en brukare har i ett participatoriskt projekt kan utläsas av när brukaren gör entré, 'ju tidigare entré desto större inflytande'. (Uhl i Dalholm 1998 och i Lindberg, 2000 s. 139). Både Uhl och Sanoff utarbetade modeller för hur verkligt deltagande (participation) på bästa sätt kan uppnås.

Uhl's modell

Uhl's modell består av 17 participationssteg indelade i fyra delar: förberedelse/socialisering, projektering, byggande och användning.²⁴

1. Målsättning läggs fast
2. social fas, man lär känna varandra
3. Val av boendeform och lokalisering
4. Man utser lämpliga samarbetspartner
5. Formerna för samarbetet läggs fast
6. Beslut om byggnadsrätt
7. Yttre form och inre struktur
8. Bostädernas läge och storlek
9. En planskiss över bostadskomplexet
10. Ansökan om bygglov
11. Beräkning av byggnadskostnaden (anbud)
12. Ansökan om bostadsfinansiering
13. Detaljplanering
14. Anbudsförfarande, kontroll av kostnader; entreprenörer utses
15. Byggande
16. Inflyttning
17. Regler upprättas för boendegemenskapen

²³ Dalholm 1998; Lindberg 2000

²⁴ Hornyánszky Dalholm 1998 samt Lindberg 2000, ss. 19-20

Sanoffs modell

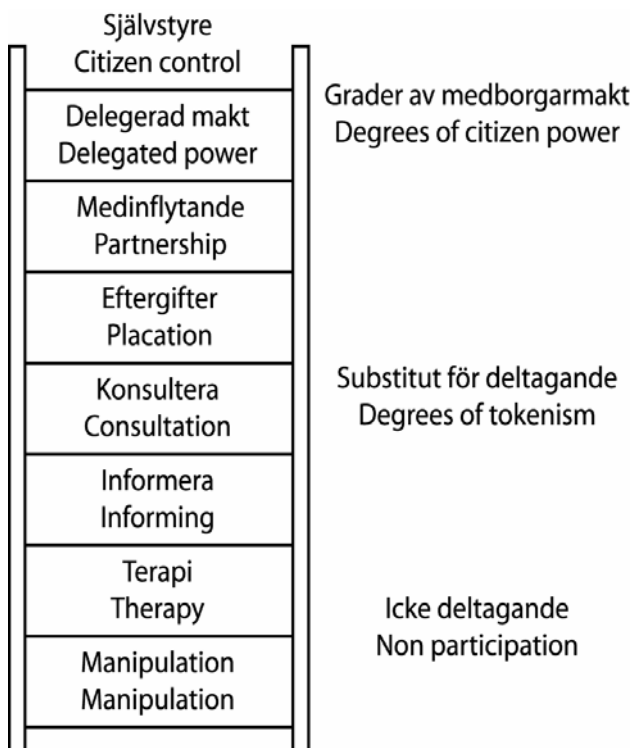
Henry Sanoff hävdade att brukare bör vara representerade i alla skeden av designprocessen för att ett verkligt inflytande ska kunna uppnås. Sanoffs indelning av den participatoriska processen²⁵ är snarlik Uhls:

1. Awareness - medvetande
2. Perception – insikt
3. Decision-making – beslutsfattande
4. Implementation – realisering

I steg ett utvecklas ett gemensamt språk för den aktuella designuppgiften. En jämlik situation eftersträvas att skapas så att aktörerna kan delta med utgångspunkt i sina respektive verksamheter. Steg två försöker skapa en djupare förståelse för problematiken. Detta uppnås enligt Sanoff, genom att tydliggöra olika aktörers motiv och förväntningar. I steg tre ansvarar de professionella för utformningen utifrån brukarnas preferenser. Steg fyra avser att realisera, dvs., implementera idéerna.²⁶

Maktperspektivet

Makt- och aktörsperspektivet illustreras väl av sociologen Sherry Arnstein (1969)²⁷ och arkitekturforskaren Fredrik Wultz (1986).²⁸ Arnsteins modell försöker beskriva olika grader av brukarmedverkan utifrån den makt som brukarna besitter medan Wultz illustrerar hur upplevelsen av inflytande är beroende av sättet som brukaren och designern möts.

Figur 2. Arnsteins inflytandesteg. Svensk översättning efter Susanne Lofströms diagram (2006)²⁹ s. 20.

Arnsteins inflytandesteg

Arnsteins inflytandesteg försöker definierar participation som en funktion av politisk makt. Hon betonar skillnaden mellan ett rituellt deltagande respektive möjligheten att påverka processen och dess resultat.³⁰ Modellen är utformad som en steg

²⁵ Sanoff 1990 i Lindberg 2000, s. 20.

²⁶ Lindberg 2000, s. 20.

²⁷ Arnstein 1969 även i Misra 2002; Hornyánszky Dalholm 1998; Luck 2007 och Lofström 2006

²⁸ Wultz 1986.

²⁹ Ur Susanne Lofströms examensarbete i landskapsarkitektur 2006: *Erfarenheter av brukarmedverkan: 10 landskapsarkitekters erfarenheter av att arbeta med brukarmedverkan vid förnyelse av utemiljö.*

³⁰ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 34

med åtta steg. De två nedersta stegen är manipulation och terapi. De kan ses som ett substitut för äkta deltagande i en process där makthavarna försöker att ge brukarna sken av att ha någon typ av inflytande, s.k. *skeninflytande*. Stegen informera och konsultera har fokus på att brukarna skall bli informerade och eventuellt också ha möjlighet att framföra sina egna åsikter. Beslutsrätten ligger här fortfarande hos makthavarna, och brukarna har ingen garanti för att deras åsikter på något sätt påverkar de slutgiltiga besluten. Eftergifter är steget där brukarna börjar få ett visst inflytande. Inflytandet är dock begränsat och sker främst via att representanter av brukare får plats i en styrelse eller kommitté. Ju högre upp i stegen man kommer desto mer ökar brukarens grad av makt över själva beslutsfattandet. Medinflytande innebär att makten och ansvaret för planering och beslutsfattande delas med förhandling mellan brukare och makthavarna. Överst på stegen finner vi *delegerad makt* och *självstyre* där brukarna har den övergripande makten över delar av, eller hela processen.³¹

Wultz former av participation

Wultz nämner sju olika former för participation som faller i en skala mellan extremerna ”den konstnärlige arkitekten” (autonomarkitektarkitektur) och ”den självtillräcklige brukaren” (autonombrukararkitektur).³²

1. Representation
2. Intervjuundersökning
3. Regionalism
4. Dialog
5. Alternativvärdering
6. Medinflytande
7. Självbestämmande

Representationsformen liksom *dialogen* innebär ett maktövertag för arkitekten då det är arkitektens föreställningar och tolkningar av brukarens krav som utgör själva representationen. Den bygger på en tvåvägskommunikation där arkitekten har beslutsrätt. *Intervjuundersökningen* härstammade från 1930-talets önskan om objektivitet och vetenskapligt kvantifierbara behov. Syftet vara att åstadkomma massproduktion av byggnadsdelar och bostadsområden. Den statsanställda administratören ersatte den private fastighetsägaren som beställare och således också de särskilda önskemålen och behoven för de generella allmängiltiga lösningarna. Baserat på generaliserbara behov och önskemål så kan intervjuundersökningen ses som en anonymiserat deltagande.³³

Regionalismen föddes ur en övertygelse om den regionala och lokala karakteristikens betydelse för människans välbefinnande. Således uppmärksammades lokal arkitektur. Genom att fokusera på arkitektoniska och symboliska kvalitéer i en specifik region med hjälp utav arkitektens representativa tänkande och intervjuer med lokalbefolkningen avsågs ett representativt deltagande ske med förankring i lokala värden.

Alternativvärdering innebär att brukaren väljer mellan olika alternativ. Här erbjuds brukaren möjlighet att välja och det finns utrymme för individuella lösningar. Samtidigt är alternativen formade utifrån arkitektens kunskaper och värderingar (se Bourdieu) och

³¹ Lofström 2006.

³² Wultz 1986; Lindberg 2000.

³³ Wultz 1986, s. 157.

innebär således en återgivning av arkitektens smaker och tycken. Enligt Wultz är *medinflytande* en beslutsprocess som förutsätter att brukarna involveras tidigt i processen och där beslutsmakten eller inflytandet delas mellan arkitekter och brukare. Denna form förutsätter direkt participation, dvs. att det är enskilda individer och inte representanter som deltar samt att de är intresserade och motiverade. Vidare är engagemang i projektets alla faser av största vikt. *Självbestämmande* innebär att brukarna är den kreativa parten och arkitekten endast bistår med sina sakkunskaper när de efterfrågas.

Vem har förslagsmakten?

En intressant aspekt i samband med inflytande och samverkan är vem/vilka som kommer med idéerna och förslagen. Kan de boende presentera egna idéer och förslag? Har de en rimlig chans att driva igenom egna förslag eller inskränks de boendes medverkan i princip till att anta, modifiera eller avvisa arkitekternas eller bostadsföretagets förslag? Om förslagen och idéerna alltid kommer uppifrån och riktas nedåt för förankring och acceptans är det knappast genuint samarbete eller makt och inflytande för de boende det handlar om. Idéerna och alternativen är redan utvalda och selekterade ovanifrån av några som i Bourdieus termer befinner sig i ett annat socialt fält, av några som redan i förväg har bestämt sig för vad som är viktigt och vad som ska gälla. Ur inflytandesynpunkt är det givetvis ett misslyckande om kommunikationen går ut på att förankra eller försäkra sig om förverkligande av i förväg fastlagda ideal och åtgärder, istället för att handla om öppenhet inför nya idéer och förändring av ideal, åtgärder eller organisationsformer.
(Liedholm 1995, ss. 44-45)

Hornyánszky Dalholm (1998) utgår både från ett process- och maktperspektiv, liksom Lindberg gör i det att hon fokuserar på tidpunkten för inträdandet samt mötets villkor. Däremot hävdar Hornyánszky Dalholm att ännu viktigare än tidpunkten för brukarnas entré är att det finns ett gemensamt synsätt på vad brukarmedverkan innebär.

Interaktionstillfället

Lindberg hävdar vidare att det inte är tillräckligt att studera *när* brukarna involveras. *Hur* de involveras avgör villkoren för mötet mellan aktörerna eftersom formen bestämmer det aktuella aktörs- och maktförhållandet.³⁴ Detta tolkar jag som att betyda att man utöver tidpunkt och generell inflytande grad måste beakta själva interaktionsmomenten i projektet. Enligt Giddens är det i själva interaktionsögonblicket, *struktureringsögonblicket*,³⁵ som maktförhållanden och strukturer blir synliga och kan påverkas. På vilket sätt möjliggör mötesformen synliggörandet av olika människors kunskaper och erfarenheter? Är alla deltagare likvärdiga inför projektet och designprocessen?

³⁴ Lindberg 2000, s. 22.

³⁵ Giddens understryker att det inte går att studera aktör och struktur var för sig då ”det bara är i själva interaktionsprocessen som såväl aktör som strukturen ger sig till känna. De är i realiteten åtkomliga enbart när de befinner sig i interaktion med varandra. Strukturen kan alltså inte studeras utanför aktören och interaktionsprocessen.” (Liedholm 1991, s. 91).

Värdering av kunskap

Enligt den franske sociologen Pierre Bourdieu är deltagarna inte likvärdiga inför projekt eller designprocesser. Bourdieu (1986) menar att människan är en produkt av sina samhälleliga livsbetingelser, den klass eller sociala position man är född i, vars åsikter och handlingar man lever i och med, och vars struktur man således medvetet eller omedvetet återskapar (kulturell reproduktion). Med sina begrepp kulturell reproduktion, habitus, fält och olika sorters kapital visar han på en struktur där olika kunskaper värderas utifrån den rådande kulturens normer.³⁶ Trots att vi genom tv-program och magasin konsumerar samma bilder av hur vi 'borde ha det' (bilder som oftast förmedlar en annan klass' ideal) så väljer vi ändå vad vi önskar ta till oss, medvetet eller omedvetet, utifrån vårt kulturella kapital, den underliggande strukturen som styr och ställer med oss. "Smak", i samband med konst, heminredning, musik osv. beror enligt Bourdieu på det kulturella kapital en person besitter och har med både fostran och bildning att göra. Beroende på "storleken" av ens kulturella kapital, förmår man tillgodogöra sig den "legitima kulturen" (finkulturen) som definieras utifrån den kulturella eliten. Bourdieu (1984) menar att "smak" och "livsstil" har blivit de nya klassindikatorerna snarare än våra arbeten eller ekonomier. Detta ställer höga krav på att interaktionstillfället förmår skapa en miljö där olika deltagare kan mötas på jämlik basis oberoende av bakgrund. Exempelvis kan brukaren och arkitekten ha olika värderingar av estetik och bedömningsgrunder för vad som är viktigt i bostaden beroende på skilda sociala bakgrunder (Liedholm, 1995).

Ofta eftersträvar människan att anamma den rådande kulturens normer. Inom konsumtionssociologin så pratar man om internalisering av externa bilder, att en idealbild av hur ett hem ska se ut kan bli ens eget ideal utan att erfarenheten är självupplevd. Människan är inte ett avskärmat bihang till samtiden utan en del av samhället, en del av förändringar som sker. Förändringar som kanske är baserade på skeenden i vår omedelbara närhet, men i det globala kommunikationssamhället kan det lika gärna vara skeenden geografiskt och tidsmässigt separerade ifrån oss. Giddens menar att dagens samhällen har blivit konsumtionssamhällen, vars främsta syfte är att förvärva materiella nyttigheter.³⁷ Vi har gett upp en del av den handlingsfrihet som han menar att människan egentligen besitter. En människa kan alltid agera annorlunda och förmår att påverka den struktur som påverkar henne. "*They could always have acted otherwise.*" (Giddens 1976, s. 75, i Liedholm 1991, s. 66) Giddens grundläggande propå, enligt Liedholm (1991) är att den sociala strukturen produceras genom mänskligt handlande samtidigt som den utgör villkoren för det mänskliga handlandet. Det är således möjligt för människan att påverka de omgärdande strukturerna som i sin tur påverkar henne, i ett spel av ömsesidig påverkan och beroende.³⁸ Giddens vidhåller dock att "människan" är en handlande varelse som besitter förändringsmöjligheter. Giddens pratar om "knowledgeable man" och ger sin människa tre viktiga kännetecken: hon är kunnig, intentionell och besitter ett

³⁶ I sin analys av så kallade elituniversitet,³⁶ hävdar Bourdieu (1986) att möjligheten och förmågan att tillägna sig plats och utbildning här beror på huruvida man har den rätta kulturella bakgrunden och kontakterna (**kulturellt** och **socialt kapital**) att få tillträde och den nödvändiga förståelsen för koderna (**habitus**), att man med självklarhet kan röra sig inom samma sociala grupp (**fält**).

³⁷ Giddens 1994, s 266.

³⁸ Giddens 1976 s.121; Liedholm 1991, s. 63.

reflexivt tänkande vari grunden till människans autonomi ligger.³⁹ Kunnighet, säger Liedholm, är således liktydigt med att människan vet en hel del om sin tillvaro.⁴⁰ Min fråga är då huruvida människan har möjlighet att omsätta denna kunskap i praktiken?

Olika medvetandenivåer...

Denna kunskap är dock inte alltid omedelbart tillgänglig för diskussion, reflektion eller att dela med sig. Giddens menar att vårt medvetande är delat i tre nivåer, ett *praktiskt*, icke verbaliserat medvetande; ett *diskursivt*, uttryckbart medvetande samt det *omedvetna*. Gränsen mellan de två första är flytande och kan förändras bland annat genom socialisation och erfarenhetsuppbyggnad. Det finns dock alltid barriärer mellan det medvetna och omedvetna medvetandet. Här emellan finns även det tredje praktiska medvetandet. Det praktiska medvetandet underlättar vårt vardagliga liv med att vi tar saker och ting för givna. I flera situationer där vi genom praktiken vet vad som gäller behöver vi inget resonerande. Vi bara agerar. Situationen är igenkännbar och handlingen utförs rutinmässigt. Med upprepning befästs den. I rutinen sker inga omvälvningar eller stora förändringar. ”*Man kan snarare säga att genom det praktiska medvetandet rutiniserats o m intentionen*” (Liedholm 1991, s 70). Således utför vi dagligen handlingar som ursprungligen var medvetna och reflekterade, men numera är närmast reflexiva. Vid granskning av det fria och medvetna handlandet utifrån de tre olika medvetenhetsnivåerna så kan det följande utrönas:

- Det omedvetna kan skapa definitiva begränsningar för det fria handlandet (detta genom ett oartikulerat bromsande beroende på associationer, okända förhållanden etc.);
- Det praktiska medvetandet kan agera begränsande då en möjlig handling går stick i stäv mot ens invanda.
- Det diskursivt medvetande är inte alltid på det klara med att det är möjligt att handla annorlunda.

Detta våra invanda beteenden är en av våra strategier för att göra världen mer organiserad och hanterbar. Somliga handlingar blir vanemässiga och rutiniserade eftersom människan har ett behov av trygghet och säkerhet. Detta är vad Giddens kallar vårt säkerhetssystem. Om säkerhetssystemet sätts ur spel hamnar människan i kris, eller omvänt, i kris sätts säkerhetssystemet ur spel. Faran med säkerhetssystemet och rutiner är att de kan binda handlingen

...Säkerhetssystemet kan betraktas som en ordningens förkämpe och därmed konvensans tillskyndare och förändringens fiende. Ordningen kan i princip innehålla vad som helst, huvudsaken för vårt välbefinnande är att vi känner igen oss och slipper obehagliga överraskningar.
(Liedholm 1991, s. 76)

Hur kan man då bryta rutiner? Giddens svar är *avrutinisering*. ”*By de-routinization I refer to any influence that acts to counter the grip of the taken-for-granted character of day-to-day interaction*” (Giddens, 1979, s. 220 i Liedholm 1991, s. 73). Mer specifikt hur

³⁹ Liedholm 1991, s. 83.

⁴⁰ Liedholm 1991, s. 83.

avrutiniseringen går till väga nämns inte. Som jag uppfattar det så kan alla situationer som belyser och ifrågasätter rutiner innebära en möjlighet att rutinerna ändras. Det är således av vikt att interaktionstillfället präglas av ett reflektivt och inte reflexivt tänkande med ett gott klimat för ifrågasättande av rutiner - egnas och andras.

...och olika sorters kunskap

Det finns olika sorters kunskap som förmedlas och uppfattas på olika sätt. Elisabeth Hornyánszky Dalholm tar i sin avhandling upp filosofen Ludwig Wittgenstein, som tillhör en filosofisk tradition som brukar kallas den analytiska eller pragmatiska språkfilosofin. Wittgenstein menar att det som är väsentligt för den mänskliga tillvaron visar sig i det sätt vi tänker på, handlar och uttalar oss om den. Flera av Wittgensteins begrepp brukar användas i designteoretiska sammanhang. Några av dem är Wittgensteins tre kunskapsstyper: påståendekunskap (teoretisk kunskap), färdighetskunskap (praktisk kunskap) och förtrogenhetskunskap (kunskap som tillägnas i praxis, även kallat tyst kunskap). Dalholm Hornyánszky hänvisar till Pelle Ehn (1988,1995), systemvetare och designteoretiker som betraktar design som en informations- och beslutsprocess, samt till arkitekturteoretikern, Jerker Lundequist (1984) som 'definierar utformningsprocessen som *det rationella samtal där aktörerna möts för att väga skäl och motskäl inför beslut om en utformning*'.⁴¹ Enligt Ehn och Lundequist⁴² är att den är en praktiskt förvärvat kunskap som inte kan uttryckas verbalt utan endast i vårt handlande och beteende. Ehn hävdar vidare att det är först i handlandet som intention och utförande förenas. Först i efterhand kan vi reflektera över våra handlingar, se intentionen och utförande åtskilda samt bevittna den tysta kunskapen synliggjord⁴³. På liknande vis menar Giddens att det är först i struktureringsögonblicket som bakomliggande strukturer blir synliga. Enligt Lundequist så kan *tyst kunskap* läras in och användas men inte förmedlas via språket utan förutsätter *en mänsklig bärare, ett kunnande subjekt som lagrat kunskapen i sin kropp*.⁴⁴ Boendeerfarenheter faller ofta inom saker man har gjort, dvs. är praktiska kunskaper som ofta är outtalade. Kunskaper som finns inom det praktiska medvetandet kan således betecknas som tyst kunskap och svårigheten här ligger i att lyckas få kunskapen medveten och delad. Schön (1983) menar att design är en potential för lärande därför att designprocessen öppnar nya vägar till nya betraktelsesätt och krav ställs på synliga ställningstaganden som avslöjar underliggande värderingar och antaganden.⁴⁵ Hornyánszky Dalholm hävdar att design förutsätter reflektion, men att den med tiden kan ersättas av eller utvecklas till rutin. När det enskilda fallet inte längre föranleder reflektion förlorar designprocessen sitt inslag av lärande.⁴⁶ Hornyánszky Dalholm erfor i sina studier att bristen på självförtroende var en problematik som gällde för brukarna medan det *rutinmässiga handlandet* var något som kunde drabba de professionella aktörerna.⁴⁷ Även inom andra områden talar man om tyst och uttalad kunskap.

⁴¹ Lundequist 1984 i Hornyánszky Dalholm 1998 s. 44. Dalholms kursivering.

⁴² Lundequist i Hornyánszky Dalholm 1998 s. 127.

⁴³ Ehn 1988, sid 67 i Hornyánszky Dalholm 1998 s. 130.

⁴⁴ Lundequist i Hornyánszky Dalholm 1998, s. 117.

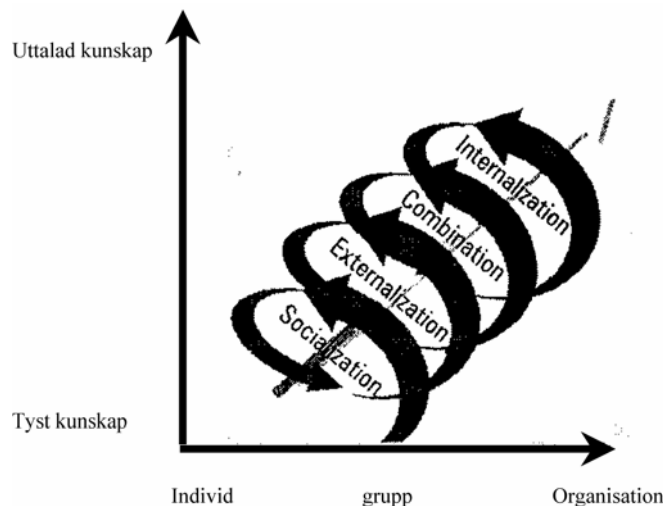
⁴⁵ Schön 1983, s. 60 i Hornyánszky Dalholm 1998.

⁴⁶ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 127.

⁴⁷ Hornyánszky Dalholm 1998, fotnot 43. s. 130, min kursivering.

Nonaka och Takeuchis kunskapsspiral

Inom kunskapshandling riktad gentemot organisationer så talar man också om tyst och uttalad kunskap. Här myntades begreppen utav Nonaka och Takeuchi, två japanska forskare inom "knowledge management". Även här anses tyst kunskap vara svår att formalisera och kommunicera. Den inkluderar "know-how" (praktiskt kunnande) bedömningar och intuition. Att dela med sig av den tysta kunskapen är en nyckelfaktor för ett teambaserat lärande. Nonaka och Takeuchi menar att organisationer kan höja individernas kunskaper genom att skapa en "spiral av interaktioner" mellan tyst och uttalad kunskap. En kunskapsspiral är uppbyggd av de fyra processerna socialisering, externalisering, kombination och internalisering.⁴⁸

Figur 3. Nonaka och Takeuchis kunskapsspiral ur Hamon & Vilhelmsson 2003, s. 33.

Socialisering (tyst-tyst) är en process där individer delar med sig av sina erfarenheter. Den tysta kunskapen kollektiviseras från en individ och till att bli en del av den tysta kunskapen för en eller flera andra individer. Detta sker successivt över tid, när två eller flera individer interagerar och delar upplevelser med varandra. Exempel på denna process är mentorskap eller lärlingsprogram.⁴⁹

Externalisering (tyst-uttalad) Innebär att omvandla den tysta kunskapen till uttalad kunskap. Det är en mycket komplicerad process. För att lyckas att gå från tyst till uttalad kunskap krävs att individen skapar metaforer, analogier, eller bygger modeller. Nonaka ger ett konkret och välkänt exempel på externalisering då företaget Matsushita lärde sig att knåda deg. Matsushita ville utveckla en ny bakmaskin för den industriella marknaden. Efter flera misslyckade försök att uppnå kvalitet hos en mönsterbagares produkter bestämde sig Matsushitas utvecklingschef för att försöka ta del av den tysta kunskap som bagaren tyckte ha. Efter att ha gått som lärling i sex månader kunde han konstatera att mästarebagaren inte bara knådade degen, han vred den också. Utvecklingschefen skapade

⁴⁸ Hamon och Vilhelmsson 2003, s. 33.

⁴⁹ Davenport 2000, s. 81 I Hamon och Vilhelmsson 2003, s. 33.

sig ny kunskap genom att externalisera den tysta kunskapen och kunde därefter utveckla bakmaskinen⁵⁰.

Genom *kombination* (uttalad-uttalad) av olika typer av uttalad kunskap skapas ny kunskap. Individer skapar detta genom formella sammanträden, datanätverk och genom att studera dokument.⁵¹

Internalisering (uttalad-tyst) innebär att utifrån den uttalade kunskapen skapa tyst kunskap. Den här processen är nära relaterad till uttrycket ”learning-by-doing”, vilket innebär att individen lär sig genom praktisk tillämpning.⁵²

Kunskapsspiralen kan ses som en modell som beskriver hur en ny kunskap uppstår och hur den sedan når marknaden. Från att ha varit en tyst kunskap hos en individ transporterar sig kunskapen genom kommunikation till en allt större grupp av individer. Genom att tala med någon med en helt annan erfarenhet skapas ofta nya idéer, detta eftersom kunskaperna kombineras. Denna process tar tid beroende på att den nya kunskapen måste uttalas och kombineras för alla individer med en avvikande bakgrund – externalisering. Sedan tar det ytterligare tid för de nya individerna att ta till sig och acceptera kunskapen som en del av sitt eget synsätt - internalisering. Till sist måste den nya kunskapen socialiseras för att bli en del av den tysta kunskapen hos en större grupp individer. I och med denna process blir det mycket svårare för konkurrenter att kopiera kunskaper från organisationen. När man ser till brukarmedverkansprocessen där hela situationen, alla interaktioner och således också produkten blir unik, pga. själva processen och deltagarna, så är industrispionage knappast något man oroar sig för.

Krav på interaktionstillfället

Jämlika deltagare genom empowerment

Det är viktigt att alla deltagare vid interaktionstillfället förmår att delta på en jämlik basis. Detta kan innebära att ansträngningar måste göras för att stärka deltagarna.

Empowerment är enligt Beresford & Croft, en oundgänglig del av en framgångsrik participation. Empowerment innebär att göra det möjligt för människor att utöva makt, inflytande och ha mer kontroll över sina liv. Detta innebär att stärka sin/deras position gentemot institutioner, verksamheter och situationer som påverkar oss. Det innebär även att dela inflytande eller att utöva inflytande över någon annan samtidigt som de utövar inflytande över en. Empowerment innebär inte att man gör någon annan part maktlös utan fokuserar snarare på att förändra formen av relationen mellan parter, något som kan vara positivt för båda parter, exempelvis relationen mellan byggherre och brukare.

Den svenska översättningen av empowerment enligt Språk rådets Internetbaserade ordbok Lexin, ger oss innebörden bemyndigande; möjliggörande (substantiv).⁵³ Ordet participation innebär enligt ovan nämnda ordbok: deltagande, medverkan, delaktighet.⁵⁴

⁵⁰ Nonaka, 1996, ss. 20-21 i Hamon och Wilhelmsson, 2003, s. 34.

⁵¹ Johnson, G., and Scholes, K 1999, ss. 176-179 i Hamon och Wilhelmsson, 2003, s. 34.

⁵² Johnson, G., and Scholes K 1999, ss. 176-179, i Hamon och Wilhelmsson, 2003, s. 34.

⁵³ <http://lexin.nada.kth.se/cgi-bin/sve-eng>.

⁵⁴ < <http://lexin.nada.kth.se/cgi-bin/sve-eng> >

Om man inte eftersträvar och möjliggör för ”bemyndigande” i medverkansprocessen genom läro- och självförtroende uppbyggande arbete så riskerar själva processen att upplevas som att mer skapa besvär än tillföra ytterligare värden.

Beresford och Croft, vars bakgrund kan sägas vara som socialarbetare, utvecklar vidare en slags checklista för individer såväl som organisationer som önskar delta i brukarmedverkan eller medborgardeltagande (citizen participation). Viktiga hållpunkter är bland annat att alla deltagande parter bör vara med i processen från början och att processen i sig bör vara upplyftande och stärkande samtidigt som den är utbildande. Participation bygger inte på *koncensus* hävdar de å det bestämdaste utan på *förhandling*. Allas röster måste höras, och för att en brukarmedverkansprocess av någon betydelse kan sägas äga rum måste alla deltagare vara förmögna (ha självförtroende och kunskap) att kunna förhandla sina egna önskemål.

”...participation doesn't assume consensus. It is concerned with the negotiation of conflict. Excluding people only makes conflict worse. Being involved makes it possible to work through our differences. Negotiation is central to people's empowerment.”

(Beresford & Croft, 1993, s. 134.)

Nödvändiga förutsättningar för empowerment och brukarmedverkan

Långt fler förutsättningar än vad jag i min okunskap hade föreställt mig vara nödvändiga, måste, enligt Beresford och Croft, uppfyllas för att empowerment ska vara möjligt och en genuin brukarmedverkansprocess ska kunna komma till stånd.

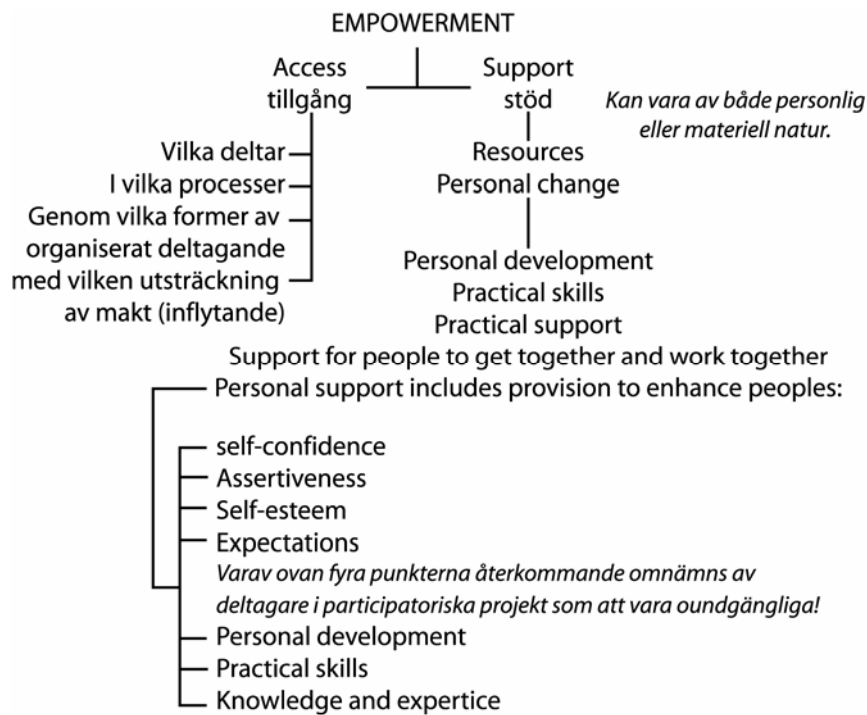
För att kunna delta i en brukarmedverkansprocess behöver människor både besitta personliga kunskaper och resurser och ha tillgång till en organiserad struktur och politisk välvilja som medger processen. De som inte besitter nödvändiga kunskaper och resurser behöver hjälp att få dessa. Stödet kan vara både av materiell och personlig art och innebär tillgång till resurser och personlig förändring. Brukarmedverkan möjliggörs genom att deltagarna utvecklas individuellt och tillsammans, genom att man lär sig praktiska färdigheter, får tillgång till praktiskt stöd under processen (exempelvis möteslokaler, hjälp med barnpassning, transport) och hjälp med hur man interagerar och arbetar tillsammans. På ett personligt plan innefattar personligt stöd hjälp att förhöja brukarnas självförtroende, självsäkerhet, självkänsla, förväntningar, personlig insikt, praktiska kunskaper och färdigheter samt generella kunskaper och sakkunskap.⁵⁵

Vi har alltså att göra med mer än det kollektiva skapandet av en byggnad. För en framgångsrik participation tycks målsättningen vara att kollektivt stärka deltagande individer. Och detta är på den mest personliga nivån möjlig, vår egen personutveckling. Mia Törnblom särskiljer i sin bok *Självkänsla nu! – Din personliga coach visar hur, mellan ”självförtroende” [...] ”stark tilltro till den egna personlighetens förmåga att prestera” dvs., att jag tror mig veta att jag kan få saker gjorda, uppnå mina mål och så vidare [...] och ”självkänsla” [...] ”Medvetenhet om den egna personlighetens värde”*

⁵⁵ Beresford & Croft, 1993, s. 56.

Det vill säga mitt eget värde i mina egna ögon eller hur det faktiskt känns att vara jag.⁵⁶ Jag förstår detta som att betyda att både självkänsla och självförtroende måste få understöd krävs för att alla deltagare ska inse att de inte bara besitter värdefulla kunskaper utan också vågar uttrycka dem!

I vissa fall där de olika parternas styrkor är mycket ojämnligen kan företrädare för individens eller gruppens intressen vara nödvändig för att försvara deras intressen, exempelvis genom advokatplanering.⁵⁷ Risken föreligger dock här att den svagare gruppen passiviserar ytterligare och istället bör en mötesform eftersträvas där de själva för sin talan.⁵⁸ Nedan följer ett beroendediagram baserat på vad Beresford och Croft anser vara viktiga förutsättningar för brukarmedverkan:

Figur 4. Viktiga förutsättningar för brukarmedverkan och empowerment, baserat på Beresford & Croft 1993, ss. 54-59 samt ss. 208-209.

Förmedling av kunskaper: de iterativa förhållningssätten till kunskapsinläring

Lindberg beskriver två olika arbetssätt att bedriva förändringsprojekt som involverar flera olika aktörer och många frågeställningar. De två iterativa arbetssätten är, dels dialektisk design, utvecklat ifrån designteorierna av Peter Ullmark, samt cyklisk planering, utvecklat av Ulf Ranhagen med inspiration från planeringsteorierna.

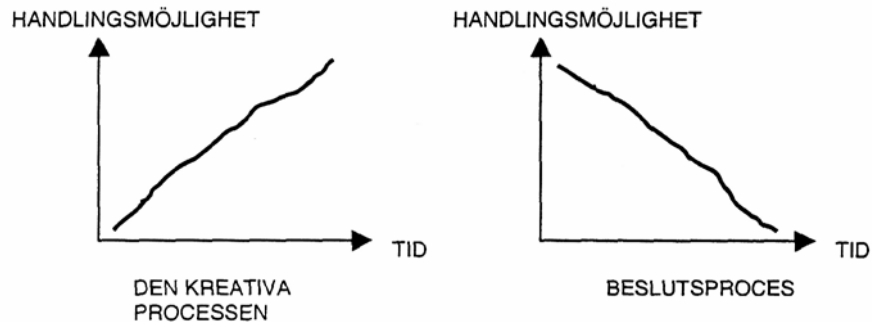
Huvudpoängen för båda arbetssätten tycks utgöras av det iterativa arbetssättet vilket innebär att projektets skeden arbetas igenom i flera varv istället för det traditionella linjära arbetssättet, där varje steg avverkas en gång för alla, vilket medför risk för bland

⁵⁶ Mia Törnblom, 2005, s. 11.

⁵⁷ Khakee 2000, i Lindberg 2000, s. 73; Beresford & Croft, 1993, s. 85.

⁵⁸ Lindberg, 2000, s. 73.

annat bristande helhetssyn. Alltför tidiga lösningar hämmar idéutvecklingen och möjligheten att utöva kreativitet. En gemensam insikt för både dialektisk design och cykliska arbetssättet är att den ökande dynamiken i arbetet oftast innebär ökad problematik. Steen & Ullmark beskriver problematiken i termer av en konflikt mellan två logiker: den beslutsfattande logiken och kreativitetens logik

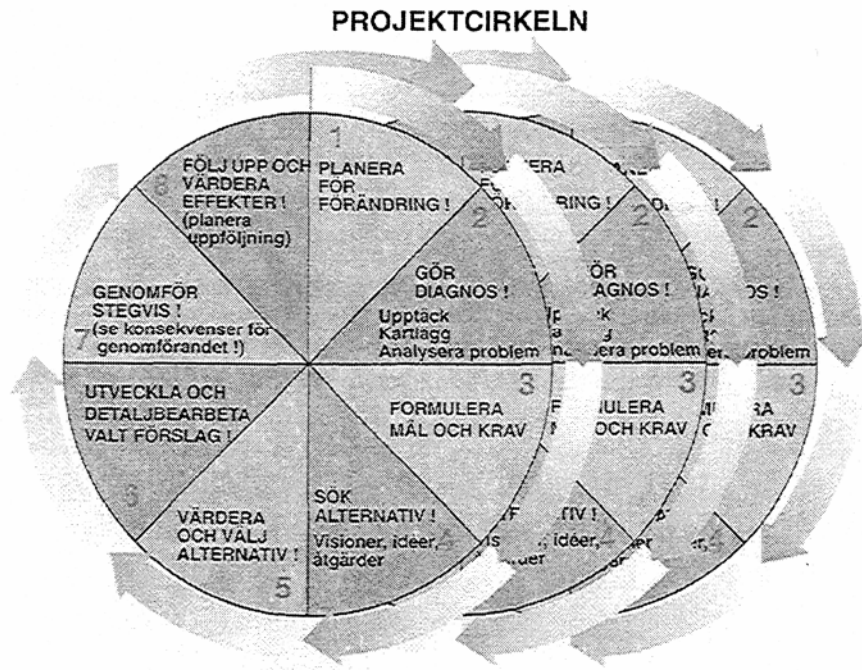
Figur 5. Den kreativa processen och beslutsprocessen (fritt efter Steen & Ullmark 1991 i Lindberg 2000, s. 67)

Planeringslogiken bygger nämligen på två skilda logiker. Allt eftersom man arbetar med ett problem ökar kunskapen och insikten om det. En insikt i ett sent skede kan innebära en motsats till beslutfattarnas logik som enligt Steen och Ullmark (1991) vill ha mer stabila lösningar. Det innebär att beslut fattas och att lösningar därmed görs. Konflikten i form av frustration uppstår om till exempel tvära kast görs strax innan avgörande beslut. Då probleminsikten växer med tiden är det enligt Ullmark viktigt att man varvar arbetet med *klarläggning av kriterier* med det föregående skedet, dvs. utveckling av idéer och föreställningar.

Skillnader mellan det dialektiska och det cykliska arbetssättet

Det dialektiska fokuserar mycket på språk och vikten av ett gemensamt språk i interaktionen mellan olika berörda aktörer. Lindberg upplever det som att det dialektiska sättet i större utsträckning än det cykliska fokuserar på själva design- och utformningsarbetet, dvs. den estetiska biten medan den cykliska planeringen är mer inriktad på att undvika teknisk närsynthet, dvs. skapa en situation där samtliga frågeställningar får lika stort utrymme. I det cykliska arbetssättet fokuserar man på hur en situation skapas där brukare deltar tillsammans med arkitekter och designers medan det dialektiska design mest beskriver hur arkitektens/designerns arbete sker intuitivt.

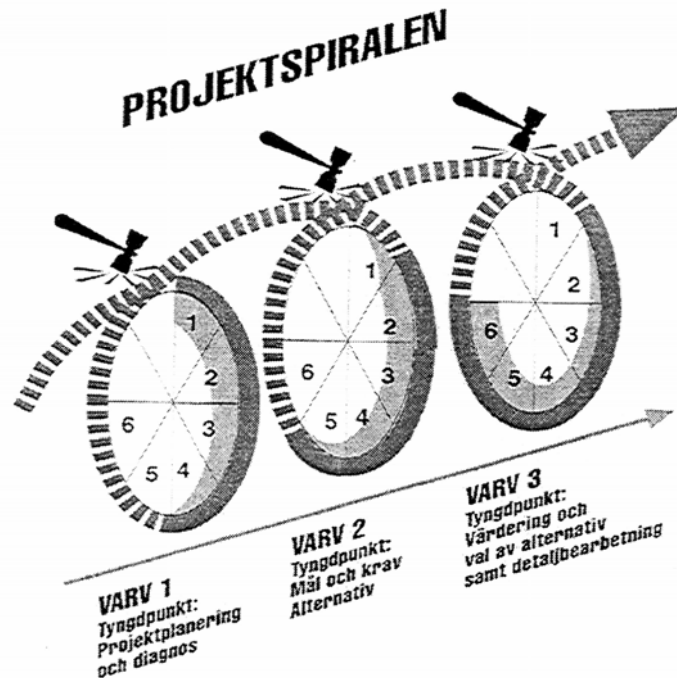
Den kritik som förs fram gentemot de iterativa arbetssätten fokuserar främst på arbetssättens komplexitet och stora tidsåtgång. Det cykliska arbetssättet kräver till exempel en hel del träning för att fungera. Nedan följer en kort genomgång av det cykliska arbetssättet.

Figur 6. Projektcirkeln. Ranhagen 1995, i Lindberg 2000, s. 69.

Projektcirkeln redogör för de aktiviteter som ingår i projektet. De är följande

1. Planering för förändring
2. Diagnos av nuläget
3. Formulering av mål och krav
4. Alternativ framarbetas
5. Alternativ värderas och väljs
6. Valt förslag utvecklas och detaljbearbetas
7. Stegvis genomförande
8. Uppföljning och värdering av effekter

Figur 7. Projektspiralen visar hur tyngdpunkten i projekten alltmer förskjuts mot konkret förslagsarbete (Ranhagen 1995, i Lindberg 2000, s. 70)

Projektspiralen syftar till att åskådliggöra att projektcirkeln ska arbetas igenom i flera varv. Varje gång med förskjuten tyngdpunkt. Det innebär att man under det första varvet fokuserar projektplanering och diagnos för att i nästa varv fokusera värdering och val av alternativ. Det är även i detta skede som de valda alternativen detaljbearbetas. Syftet med att angripa problemet på detta vis i detta arbetssätt är att man även här önskar undvika tidig låsning vid en lösning samt önskar skapa ett för stunden hanterbart problem. Därför ingår det i arbetssättet att man pendlar mellan olika planeringsnivåer samt att man tar fram och prövar olika alternativ. Därmed minskar risken för mentala låsningar. Genom att uppmärksamma konflikterna redan i ett tidigt skede undviker man teknisk närsynthet. Tanken med arbetssättet är att man i början snabbt ska kunna ta fram ett underlag för diskussion av huvuddragen i planeringen. På så sätt får man något gemensamt att grunda diskussionerna på. Det cykliska arbetssättets styrka är att det ser till helheten istället för att redan i ett tidigt skede fokusera på detaljerna.⁵⁹

Språk och kommunikation

Ett återkommande problem vid interaktion mellan professionella och "vanliga dödliga" i allahanda projekt är språkförbistring. Det är inte ovanligt att de professionella planerarna använder sig av sina expertkunskaper samtidigt som allmänheten bygger sina föreställningar på erfarenhetens kunskap.⁶⁰ Enno Abel, professor emeritus i installationsteknik vid Chalmers och Arne Elmroth, professor emeritus i byggnadsfysik vid Lunds tekniska högskola, poängterar att det även bland professionella förekommer

⁵⁹ Lindberg 2000, s 70

⁶⁰ Khakee 2000, i Lundberg 2000 sid 73

kommunikationsproblem och begreppsförvirring. De har gett ut en bok som heter *'Byggnaden som system'* där de bland annat tar upp den språkförbistring som härskar inom byggbranschen. "Vi har använt samma ord, men menat olika saker" enligt Enno Abel.⁶¹ "Ökad spetskompetens leder vidare till risk för 'vita fält' mellan dem." dvs. att det finns områden som ingen av experterna behärskar. Hornyánszky Dalholm för fram ytterligare av Wittgensteins begrepp som brukar användas i designteoretiska sammanhang, bl.a. språkspel, praxis och familjelikhet. *Språket är som 'en grupp sammanhängande och överlappande aktiviteter (=språkspel) oupplösligt knutna till en bestämd livsform eller praxis och ett redskap vid mänskligt handlande.* Han menar att språkanvändningen är förbunden med ett antal regler som vi kan följa eller bryta. Det är sammanhanget som avgör hur ord och begrepp ska tolkas. Vidare definierar Wittgenstein *'språkspelen som en grundläggande betydelsebärande enhet,'* dvs. det sociala sammanhang där uttryckens innebörd förmedlas. Språkspel är betingade av sitt sociala och kulturella sammanhang och omfattar inte bara det talade språket utan alla aspekter av vårt sätt att kommunicera.' Familjelikhet' gör att olika språkspel kan påminna om varandra:

Det finns likheter mellan olika sorters spel och även likheter mellan olika språkspel som inte är uppenbara vid första ögonkastet. Denna likhet som Wittgenstein kallar för familjelikhet, innebär en likhet som inte är avbildande utan att vissa element är lika på samma sätt som det finns olika drag som skapar likhet mellan olika familjemedlemmar.

(Hornyánszky Dalholm 1998 ss. 107-108)

Ehn, använder sig av Wittgensteins språkspelsbegrepp. Det främsta värdet med participatorisk design enligt Ehn, ligger i att det är en läroprocess i vilken alla deltagare – brukare och designer – lär av varandra. Han understryker vikten av att brukarna och designern får lära sig av *varandras* språk. Språket får en speciell innebörd genom att det inte enbart ses som ett sätt att beskriva världen utan även som ett medel att skapa den. En ömsesidig förståelse i designspråkspel, dvs. språkspel i designprocesser förutsätter att deltagarna delar livsform. Att dela livsform innebär inte bara att dela designspråkspels praxis utan att överhuvudtaget dela värderingar och erfarenheter. Ehn använder således begreppet "praxis" i vid bemärkelse för människors sätt att leva. För att designspråkspel ska lyckas krävs både att brukarna är villiga att delta i det men också att den professionelle designern är införstådd med och beredd att delta i brukarnas vardagliga språkspel.

Hur kommer det sig då att brukare kan lära sig att förstå professionella språkspel? Jo, genom familjelikheten med andra språkspel som de redan behärskar. Således eftersträvar man i participatorisk design att skapa nya språkspel som både har familjelikhet med brukarnas vardagliga och designerns professionella språkspel. Designern har det iscensättande ansvaret för dessa designspråkspel – vilket givetvis innebär att utformningen bygger på designerns kunskaper och värderingar – och häri ligger den stora svårigheten och ansvaret: alla medverkande ska kunna bidra med sina kunskaper

⁶¹ Utdrag från boverkets hemsida, utmärkt samhällsbyggnad, rekommenderad läsning 2007-12-14. Abel, Enno, & Elmroth, Arne 2006.

samtidigt som att det språkbruk som utvecklas så långt som möjligt förblir brukarnas vardagsspråk. Enligt Hornyánszky Dalholms tolkning av Ehn, är anpassningen till brukarna är en slags garanti för att deras praxis ska komma till uttryck i designprocessen. Om det omvända råder, dvs. att brukarna istället tillägnar sig designerns språkbruk, kan en del av den kunskap, som är så betydelsefull för förnyelsen av professionell praxis, gå förlorad.

Varje ny brukarmedverkan kräver en iscensättning av ett designspråkspel. Enligt Ehn är varje nytt spel är en ny situationsberoende designerfarenhet som beror på de medverkandes bakgrund och kompetens. Brukare och designer behöver inte ha samma motiv för att medverka, det enda kravet är att språkspelet blir meningsfullt för alla deltagare. För brukarnas del är en förutsättning för deltagande att de är förvissade om att de genom sin medverkan kan påverka process och resultat. Det är även viktigt att designarbetet upplevs som lustbetonat.

Ehn betraktar vidare brukarnas praktiska kompetens som ett slags yrkeskunnande som bör respekteras och tillvaratas i designspråkspel. Den omfattar både etiska erfarenheter, att i handling göra socialt och kulturellt riktiga bedömningar i praxis och estetiska erfarenheter, som bara kan uttryckas genom praktisk handling.⁶²

Praktiska krav på interaktionstillfället

Vilka är ramarna och förutsättningarna för att projekt för brukarmedverkan kan genomföras? Det vill säga, hur, när och var träffas man? Kan alla ta sig dit? På arkitektens kontor? I brukarnas hem? Hyresgästföreningens möteslokal? På helger eller kvällstid? I 'runda bordet' samtal eller föreläsningssal? Enligt Beresford & Croft⁶³ bör man åtminstone ställa följande praktiska krav på interaktionstillfället:

- Fysisk tillgång till byggnader – att säkerställa att mötesplatsen är fysiskt tillgänglig för alla deltagare.
- Språk – möjliggöra för alla deltagare att kommunicera på jämlik nivå.
- Psykologisk tillgång – att mötestillfällena och platserna är laddade med kulturella och rumsliga ledtrådar som säger oss att vi är välkomna. Så att de outtalade koderna och känslorna inte uttrycker motsatsen.
- Tid – Att tillgång och stöd finns tillgängligt vid tillfälle då deltagarna behöver det.

Appropriering (tillägelseprocessen) och värdeskapande processer

"...tillägelseprocessen, det skeende under vilket människor skapar sin egen och för många gemensamma mening och innebörd i en byggnads eller stadsmiljös gestalt och essens."
(Gromark, 1993, s. 84)

⁶² Hornyánszky Dalholm 1998, s. 115.

⁶³ Beresford & Croft 1993, s.75.

Appropriering (tillägnelse) betyder inom arkitekturpsykologin att ”ta i besittning” eller att ”låta sig tas i besittning”. Att således appropriera sin miljö innebär mer än att enbart kognitivt uppfatta eller lära känna den, det förutsätter att man själv blir involverad, att man identifierar sig. Appropriering är en dynamisk process, som både innebär en påfyllnad och modifikation av individens värdesystem. Människors grundresurser, utvecklade i nära samspel med den socio-kulturella verkligheten, bestämmer möjligheterna att appropriera en miljö. Bristande förståelse för brukarnas socialt och kulturellt betingade värderingar bör således kunna leda till att det produceras miljöer som de boende inte kan tillgodogöra sig.⁶⁴

Enligt Johan Asplund så kan en plats, ett rum, eller en arkitektur respondera (Asplund 1983). dvs. svara på de individuella kunskaper och erfarenheter, de inneboende symbolsystem vi förvärvat. Men platsen, rummet och arkitekturen kan också förhålla sig tyst. Tystnaden infinner sig när det inte finns någon anknytning mellan de medvetna eller omedvetna förväntningar, önskemål eller känslor vi bär med oss och den plats, det rum eller den arkitektur som vi konfronteras med.⁶⁵ En miljö kan till och med bli laddad med negativa symbolvärden vilket gör att den repellerar individer som bär med sig denna association. Anknytningen behöver inte ha med den fysiska platsen att göra utan kan också bero på relationer, minnen, erfarenheter och delaktighet. *Anknytningen och uppbyggandet av ett gemensamt symbolsystem gynnas av inflytandeprocessen.*⁶⁶

”... boendets tillägnelseprocess tillåter en person att uppfatta sig själv såsom ett subjekt förmöget att anslå innebörd, mening och betydelse i de rum och de platser hon bebor eller beträder...”

(Conan & Salignon 1987a:83 i Gromark 1993, s. 64)

Det är alltså av stor vikt att brukaren får möjlighet att applicera sina egna tankar och önskemål i sin bostad och omgivning och att dessa inkorporeras i designprocessen såväl som senare under det fortsatta förvaltningsskedet. Boendets tillägnelseprocess är just det, en process, som varken har början eller slut utan kontinuerligt rullar på. Att förvänta bestående förändringar genom åtgärdspaket som inte är förankrade hos de boende är naivt. I utredningen ’Kvalitetsutveckling i boendet – värdeskapande processer’ undersöker Inga Britt Werner⁶⁷ i en studie om tre bostadsområden, huruvida boendekvalitet⁶⁸ kan byggas upp genom förvaltningsprocessen. Nyckelbegrepp i studien var *socialt kapital*⁶⁹ (form av förtroende mellan förvaltare och boende liksom mellan

⁶⁴ Wåhlin 1979, i Liedholm, 1995, s. 22.

⁶⁵ Liedholm 1995, s.15.

⁶⁶ Liedholm 1997, s. 38.

⁶⁷ vid KTH:s skola för arkitektur och samhällsbyggnad på uppdrag av SABO.

⁶⁸ *’Boendekvalitet är ett mer omfattande begrepp än bostadskvalitet. I boendet ingår inte bara den fysiska bostadsmiljön utan också den sociala miljön, bostadsområdets rykte och känslan av att höra hemma i och vara stolt över sitt område. Ett flertal studier har gjorts av vad olika kategorier av boende anser vara god eller dålig kvalitet i boendet (exempelvis Bergenstråhle, Lind, 2003, Björklund, Klingborg, 2003, Fransson, Rosenqvist, Turner, 2001, Parkes, Kearns, A-kinson, 2002, Werner 2004). Trygghet, säkerhet och ett vackert ordnat område framstår som viktigt för de flesta’* i Inga Britt Werner (o.å) s.7

⁶⁹ Definitionen av socialt kapital enligt Robert Putnam (1993): *”Socialt kapital är inslag i samhällsorganisationen, till exempel förtroende, normer och nätverk, som kan förbättra*

boende och boende) samt *värdeskapande processer*,⁷⁰ där kunden/de boende är delaktiga i att skapa ett värde utifrån företagets tjänster och produkter.⁷¹ Werner kommer fram till att för att man ska kunna tala om en kvalitetsutveckling i boendet så måste ”kvalitén” underhållas då ingen viss åtgärd har en för evigt verkande effekt. Vidare måste de boende delta i kvalitetsarbetet för att det ska bli värdeskapande för dem. Målen för de kvalitetssatsningar man avser göra måste vara klara och tydligt formulerade. Annars blir det svårt att avgöra huruvida man har uppnått sina målsättningar eller att mäta effekterna om så önskas. Werner menar att alla kvalitetshöjande projekt bör vara möjliga att utvärdera.⁷² Kontinuitet och delaktighet är således nyckelord för bestående kvalitetsutveckling i boendet. I ett brukarmedverkansprojekt där målet är att skapa ett boende med fortsatt värdebildning, är det av stor vikt att inte se inflyttningdagen som slutet på processen. Det är bara ett delmoment i den fortsatta värdeutvecklingen.

”För att arkitekturen skall bli verklig och fullt verksam i människors sinnen så måste också dess mening, innebörd och betydelse oupphörligen erövrats och återerövrats.”
(Gromark 1993, s. 62)

Sammanfattning av teorier

Sammanställningen av teorier ovan avser att ge en bred tolkningsbild av hur brukarmedverkan med dess sammantagna deltagare och moment bör analyseras. Flera av begreppen är snarlika vilket kan förklaras med att de kommer ifrån olika tanketraditioner men belyser allmänmänskliga aspekter. Således väver de in i varandra.

Makt- och processperspektiven belyser hur formen för brukarmedverkan varierar beroende på när och till vilken utsträckning brukaren har tillträde och inflytande över byggprocessen. Vidare understryks att omständigheterna kring mötet, interaktionstillfället, är av största vikt. Även här finns hjälpande och stjälpande faktorer. Delen om empowerment understryker vikten av att brukaren får stöd i design- och byggprocessen och pekar på att skillnaden mellan brukarens formella och faktiska möjligheter medverka kan bero på färdigheter och kunskaper.

Giddens, Bourdieus och Wittgensteins begrepp behandlar hur vi besitter kunskaper som vi är förmögna att nyttja (eller inte) beroende på medvetande nivå, bakgrund och kunskapstyp. Hur denna kunskap uppfattas och vår förmåga att förmedla eller ta till oss ny kunskap är betingad av kulturella villkor och vana. För att överbrygga dessa betingelser måste man dels vara medveten om dem, dels aktivt försöka överbrygga dem så att vi i mötet med varandra, i struktureringsögonblicket, har möjlighet att handla upplyst och med eftertanke. De verktyg som föreslås, Wittgensteins designspråkspel,

samhällseffektiviteten genom att underlätta samordnade operationer.” i Werner (o.å) s. 8. Putnams begrepp är i sin tur inspirerat av Bourdieu.

⁷⁰ ’Kärnan i värdeskapande processer är att producera mer värde givet en viss resursinsats. Grundtanken är att värde kan tillskapas genom att varor eller tjänster tillhandahålls på nytt sätt eller i en ny form som gör att kunden/konsumenten är en del av processen och upplever en kvalitetsökning inom givna kostnadsramar’ (Cars, Healey, Madanipour, Magalhaes, 2002 i Werner (o.å) s. 8.

⁷¹ Werner (o.å) s.7.

⁷² Werner (o.å) s. 48.

gärna i kombination med något av de iterativa arbetssätt som Lindberg presenterade, möjliggör förhoppningsvis både ett jämlikt deltagande, avrutinisering och reflektion. Allt detta tar tid. Det tar tid för medvetandenivåer att ändras, tyst kunskap att bli uttalad, fördomar att bli konfronterade osv. Brukarmedverkan innefattar alla dessa moment. Förmågan att ta en plats i besittning beror på hur väl platsen är förankrad i ens erfarenhetsvärld och referenser, vidare på hur delaktig man upplever sig vara i den. Appropriering diskuterades slutligen som den mekanism som möjliggör besittningstagande och beror på brukarens möjlighet till delaktighet och förankring. Brukarmedverkan kräver en konkret ambition om delaktighet, förankring och kontinuitet för att kunna resultera i en mervärdesprocess.

Inspirationsbilder

De bilder av boende som har inspirerat mig är inte alla brukarmedverkansprojekt. Som Le Schtroumpf, Smurfhuset, som formgavs av en skulptör utifrån tanken att en variation av inte fullt så bemedlade människor skulle ha ett hantverksmässigt stimulerande boende. Wohnen mit kindern från Wien är däremot ett långt gånget brukarinitierat och genomfört projekt som bland annat blev en central inspirationskälla för Bo100-projektet i Malmö. Några exempel från Frankrike är också med som visar på att brukarmedverkanstanken inte är någon ny idé såsom Le Jardies; att man kan planera för stora grupper människor som i Village Labou; men att det också finns nya tankegångar såsom det industriella byggandet för flexiblare och billigare byggnation såsom St Owen Hermet-Biron och Nemausus. Ibland handlar det inte om ändrade byggnader utan om att ändra förutsättningarna för hur man kan leva, som med självförvaltningen i Holma. Några andra projekt nämns också som inspirationsbild då de har fungerat som det för andra.

Le Jardies i Meudon (1975)

Adress: 4, Sentier des Jardies, Meudon, SNCF, Bellevue, Priserregion SV, Frankrike
10 bostäder i gruppboendestadshus.
Arkitekt: Claude Guislein.
Byggherre: Boendegruppen

Figur 8. Le Jardies i Meudon, Paris. Bild i Gromark 1993, s. 19.

Le Jardies är ett legendariskt boendegemenskapsprojekt i Paris som kom att få många efterföljare i Frankrike. Boendegruppen utövade en boendegemenskap och lekmannainflytande över arkitektur och byggande som förklarades med begäret efter någonting annorlunda – *le plaisir de la différence* – rätten till egenart.⁷³ Det var en form av självförvaltning med medborgaren som byggmästare.⁷⁴ Inga bostad är den andra lik.

”Vi har upptäckt det behagliga i det rumsliga, det nöjsamma i volymernas spel, i de olika förbindelseriktningarna. Varje enskilt hörn i huset är så annorlunda att det bildar en värld i sig självt. Huset förblir oändligt och mystiskt. Vi har återfunnit något självklart som vi sedan länge förmenats: Rätten att få leva i ett rum som är tillräckligt mångsidigt för att kunna tillgodose våra behov och stimulera vår fantasi. Det är ruskigt att man låter folk bo i lådor. I de mänskliga rättigheterna borde inskrivas rätten att få bo i hus som inte är fördummande, det skulle göra människor intelligenta”

(Quiblier 1976:32 om Les Jardies, i Gromark 1993, s. 98)

⁷³ Gromark 1993, s.18.

⁷⁴ Gromark 1993, s. 111.

Village Lobau (1984)

Adress: Boulevard Lobau/ rue Henri III, Nancy, Frankrike.

Program: Experimentprojekt för arkitektonisk mångfald, 144 lägenheter.

Arkitekt: Alain Sarfati & AREA

Byggherre: Henri Gérard, OPHLM de la Ville de Nancy.

Figur 9. Village Lobau, Nancy. Bild från Gromark 1993, s. 62

Village Lobau, var ett försök att möjliggöra en större allmän delaktighet i arkitekturens och kvarterets gestaltning⁷⁵, att tillåta medborgaren vara medarbetare.⁷⁶ Projektet byggde på en sociologisk förstudie och utvärdering genomförd under ledning av Michel Conan, forskningschef för samhällsvetenskapliga studier vid det franska byggforskningsinstitutet. Enligt Conan fick de boende själva möjligheten att ge såväl en personlig som en social innebörd åt de byggda, "being themselves the authors of architectural meaning". Arkitekten Alain Sarfati, ville med sin sammansatta och collage-artade arkitektur skapa utrymme för olika tolkningar i syfte att underlätta den symboliska tillägnelsen och det personliga införlivandet. Flera lärdomar drogs från village Lobau, bland annat att den gemensamma tillägnelsen föregår och förutsätter den individuella och familjära. D.v.s., det var först sedan de boende skaffat sig en relation till andra människor i kvarteret och dess gemensamma platser som de också förmådde upprätta en betydligt djupare förtrolighet med den egna bostaden än de tidigare trott möjligt. Vidare tolkade forskarna det som att arkitekturens variation medgav samtliga deltagare en personlig väg till tolkning och meningsuppbyggnad till skillnad från det konventionella storskaliga bostadsbyggandet som sällan tillåter något annat än en eller ett fåtal möjliga tolkningar.

⁷⁵ Gromark 1993, s. 112.

⁷⁶ Gromark 1993, s. 112.

Hundertwasser huset⁷⁷ – att bo i en tavla (1985)

Löwengasse/Kegelgasse, Wien 3, Österrike
Kvartersprojekt. 50 lägenheter.
Arkitekt: Friederich Hundertwasser och Peter Pelikan
Byggherre: Allmännyttan.

Figur 10. Hundertwasser huset, Wien.
Bild: Gromark 1993, s. 99

Konstnären Friederich Hundertwasser initierade och skapade en bobilig tavla utifrån sina idéer om arkitektur och manifestet *'Rätten till en tredje hud.'* Att det blev hyresrätter följde tanken om allas rätt till skönhet. Gromark kalla Hundertwasserhuset och nästföljande exempel Smurfhuset, för exempel på spektakulära inslag,⁷⁸ där subjektet återupprättas i den offentliga arkitekturen. Och visst andas båda projekten särart. Utöver bostäder rymmer byggnaden ett kafé, en läkarmottagning och ett mindre varuhus.

Smurfhuset, Le Schtroumpf⁷⁹ (1984)

Adress: Quartier Les Grottes, nära järnvägsstationen,
Genève, Schweiz,
Program: Kvartersförnyelse, 62 lägenheter i första etappen.
Arkitekt (och skulptör samt arkitekturprofessor):
Christian Hunziker.
Byggherre: Service Immobilière de la ville de Genève.

Figur 11. Smurfhuset, Genève. Bild i Gromark 1993, ss. 54-55

Uppdraget från kommunen löd att gestalta ett större kvarter på ett annorlunda sätt. Vidare var avsikten att skapa ekonomiskt överkomligt centralt (intill järnvägsstationen) boende för enklare familjer: upplåtelseformen var således hyresrätt där hyran avser ligga runt 15-18 %. Byggnadens Gaudì-inspirerade fasad, vars likhet med smurfarnas bostadshus har gett upphov till smeknamnet, fortsätter även invändigt med stor sirlighet och skulptural verkan. Om man i Wien kan bo i en tavla så kan man i Genève bo i en skulptur. Varför ska allmännyttiga bostäder vara tråkiga eller likriktade?

"Med en viss förtvivlan iakttar man hur eliten förtvivlat försöker uppnå en standardisering av uttryckssätten, något så onödigt och så kolossalt olycksbringande för brukaren."... "Att bygga för en humanism måste innebära att ge fritt utlopp för mångfalden".
(Hunziker i Gromark s. 57)

⁷⁷ Gromark 1993, s. 98

⁷⁸ Gromark 1993, s.114

⁷⁹ Gromark 1993, ss. 54-56

St Ouen /Hermet-Biron (1986)

Adress: Rue Anselme/Hermet/Biron, St-Ouen, Mo Mairie de St Ouen, Paris, Frankrike.

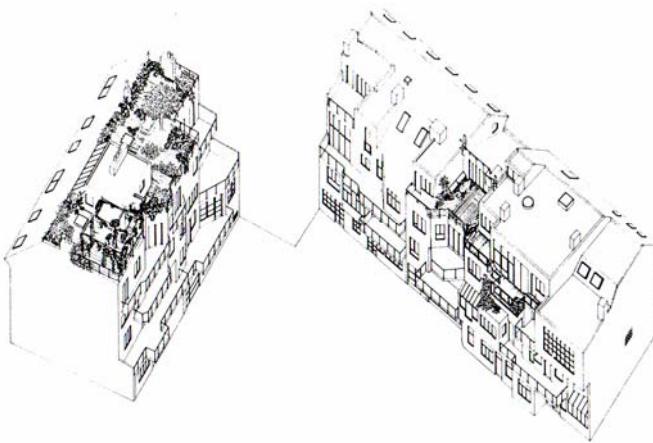
Program: Experimentbygge för lägre byggkostnader med större yta och volym, 48 lägenheter.

Arkitekt: Pierre Soria & Jean Nouvel, Gilbert Lezène
Byggherre: SEMISO

Figur 12. St: Ouen/Hermet-Biron. Bild i Gromark 1993, s. 101

Hyresgästers önskan om större yta och rymd tillsammans med stegrande nyproduktionspriser för bostäder ledde fram till detta experimentbygge. Genom att bygga med industriella material och framförallt gentemot entreprenörerna kalla projektet för madrassfabrik istället för bostadshus, lyckades man åstadkomma 50 % större lägenheter (yta och volym) till merkostnader om 5-10 % inom gängse kostnadsramar.

Lägenheterna är i två- och treplan, med få innerväggar. Gromark⁸⁰ kallar byggnaden för bostadsgarage men poängterar att hyresgästerna tycks tilltalas och inspireras till andra former av boende (andra möbler osv.).⁸¹ Såg St Ouen och Novels likartade projekt Nemausus i Nîmes,⁸² första gången i en film om Jean Nouvel i formlära. Det är inspirerande och hoppfullt att det ständigt tycks finnas nya bostadsformer att upptäcka.

Wohnen mit Kindern (1984)⁸³

Adress: Wiengasse/ Jenneweingasse, Wien, Österrike

Arkitekt: Ottokar Uhl.

Initiativtagare: Brukarna

Figur 13. Wohnen mit Kindern, Wien.
Bild Gromark 1993, s. 48.

⁸⁰ Gromark 1993, s. 100.

⁸¹ Gromark 1993, s. 100.

⁸² Nemausus 1 byggdes 1988 och lyckades utveckla förhållandet minskade kostnader vs ökad boyta och volym ännu mer. Arkitekt här var Jean Nouvel & Jean Marc Ibos. Även detta var ett experimentellt bostadsprojekt vilket resulterade i 114 allmännyttiga hyresbostäder. (Gromark 1993, s. 133)

⁸³ Gromark 1993, s. 48

Wohnen mit kindern initierades av 6 barnfamiljer som var otillfredsställda med det befintliga bostadsbeståndet. De sökte bostäder med identitet och kommunikation, utan ångest inför isolering och ensamhet. Tillsammans ville de bygga ett 'barnorienterat hus' med ekologiska hänsynstaganden som var anpassat efter hushållens egna behov och önskemål. 1980 skapades föreningen 'Wohnen mit kindern' och gruppen utökades till 16 hushåll. Arkitekt, psykolog, sociolog och forskning knöts till projektet. Man önskade utöver 16 lägenheter skapa gemensamma utrymmen både för barn, ungdomar och vuxna samt en gemensam trädgård. Arkitekten hade ansvar för byggledningen och kontrollerade fortlöpande byggkostnaderna vilka regelbundet redovisade inom vilka ramar förändringar var möjliga. Fasaden mot gatan är lugn men desto friare inne mot gården. 90 olika fönstertyper (av totalt 140 fönster). 11 olika rums- och våningshöjder och veck och vrår. Upplåtelseformen kan liknas vid bostadsrätt. Detta var Bo100s huvudsakliga inspirationskälla! Projektet gav en fingervisning om dess tidskrävande natur: 3 års planering och byggande, 120 gemensamma möten samt 130 individuella möten mellan hushåll och arkitekt,⁸⁴ men också om möjligheterna, att olika önskemål och viljor kan förenas.

Holma

Holma är ett av de bostadsområden som gjort sig känt för den upptryckande effekten av självförvaltning. Initiativet som kom ifrån MKB föregicks av att området under 80- och 90-talet präglats av en skarp nedgång med slitaget och vandaliseringen där den sociala och ekonomiska miljön framstod som ohållbar. En förändring behövdes komma tillstånd.⁸⁵

Figur 14. Holma, Fackelblomstret (foto Lena Brahme).

Holma tillkom mellan 1971-74 som en del av miljonprogrammet. Området är beläget i södra Malmö och rymmer ca 1500 lägenheter i tre till åtta våningar höga byggnader, varav hälften ägs och förvaltas av MKB Fastighets AB. Under början av 90-talet initierades olika satsningar för att skapa ett gynnsamt socialt och organisatoriskt klimat för förändring. Som inom många andra allmännyttiga företag anammades en 'kund' attityd gentemot de boende snarare än 'gäst'. MKB:s organisatoriska struktur blev plattare med husvärdar som hade utökat ansvar och befogenhet att både hörsamma och tillmötesgå sina kunders önskemål.⁸⁶ Självförvaltningsprojektet startade 1993 där boende erbjöds sänkt hyra och inflytande över sin närmiljö genom engagemang och skötsel av gårdar, trapphus och tvättstugor. Starten av självförvaltningsprojektet föregicks av en och en halv månads intensiv upprustning i området: blommor planterades, klotter sanerades,

⁸⁴ Liedholm, 1995, s 8

⁸⁵ Här krossas myter. Hyresgäst sköter gärna om sitt hus av Staffan Molin, *Vår Bostad* nr. 2 1995, s. 35.

⁸⁶ MKB (2003) *Holma: självförvaltning*. Folder för 10års jubileet. s. 2.

helt enkelt en allmän städning och uppsnygning för att ge självförvaltarna ett så gott utgångsläge som möjligt. Resultatet har varit slående. Fastän bara vissa gårdar har anammat självförvaltningen fullt ut så har effekterna varit kännbara genom hela området. Trivseln har ökat och skadegörelsen minskat.⁸⁷ Initiativet kostade ca 10 miljoner och betalade sig redan efter ett år.⁸⁸ MKB uppskattas spara någon miljon om året i minskade reparationsutgifter. Holma är indelat i tolv stycken s.k. självförvaltningsenheter med ca 100 lägenheter i vardera. Ersättning till boende utgår som månatlig hyresreduktion. Ekonomiska bidrag utgår till själva enheten för växter osv. Underhållet sköts som vanligt av MKB i de enheter som valt att inte delta i självförvaltningen.

Jag finner kraften av människors förmåga att engagera sig inspirerande. Framgången kräver dock att man möjliggör olika former av engagemang. Under samtal med boende⁸⁹ framgick att en del uppskattade självförvaltningen mycket men inte kunde tänka sig delta som de gjorde på en viss gård under en eldsjälsledning. Resultatet var lyckat, formen oangenäm.

Supports och infill - John Habraken, Holland. 1960-tal.

'Support-Infill' konceptet formulerades av John Habraken 1961 i hans bok '*Supports: An alternative to Mass Housing*.'⁹⁰ Habraken ifrågasatte den konventionella byggprocessen då han fann det märkligt att brukaren inte var involverad, vilket förhindrade de professionella från att fatta riktiga beslut. Lösningen var att återge individen en inflytande sfär där individen kontrollerade den individuella sfären och det kommunala kontrollerade den allmänna sfären.⁹¹ Habraken förespråkar således en utformningsprocess där arkitektens och brukarnas kompetensområden delas upp.⁹² Vidare menade Habraken att ett sunt byggande förutsatte inte bara brukarnas medverkan utan även en omprövning av arkitektens yrkesroll. Habraken menar att arkitekter måste bli mer explicita när det gäller att uttrycka sina kunskaper och färdigheter och tydliggöra den roll de vill ha.⁹³ Support-Infill eftersträvar ett delat ägarskap, en hyr-ägarstruktur (rent-own construction) där grundstommen, *support*, tillhör byggnaden (vilken ägs av bostadsföretaget eller kommunen) och hyrs medan lägenhetens innanmäte, dvs. invändiga byggelement såsom badrumsväggar, flyttbar ljudisolering etc. utgör *infill*, och tillhör den boende. Tanken är att strukturen är ett skal som tillåter total invändig konstruktionsfrihet. Flera svårigheter av bl.a. juridisk och teknisk art, har stått i vägen för förverkligandet av support-infill strukturer. Den holländska civillagen ser byggnader som odelbara enheter och tillåter inte delat ägande. Några experimentbyggen har utförts bland annat det kommunala bostadsprojektet i Nieuwegein, Lunetten 4D projektet och Schiedamprojektet.

Habrakens idéer är intressanta i det att han föreslår en alternativ form av brukarmedverkan och hyresbostadslösning.

⁸⁷ Här krossas myter. Hyresgäst sköter gärna om sitt hus av Staffan Molin, *Vår Bostad* nr. 2 1995, s. 36.

⁸⁸ Ur engelskspråkigt presentationsmaterial för MKB. "*MKB making good homes for a good life*" (o.å) s. 10.

⁸⁹ Samtal med boende i Holma, april 2004.

⁹⁰ Habraken, N J (1972). *SUPPORTS: an alternative to mass Housing*, London: The Architectural Press.

⁹¹ Carp, John C 1986, 132 s. 126.

⁹² Hornyánszky Dalholm 1998, s. 39.

⁹³ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 43.

Kollektivhuset Stacken⁹⁴ (1980)

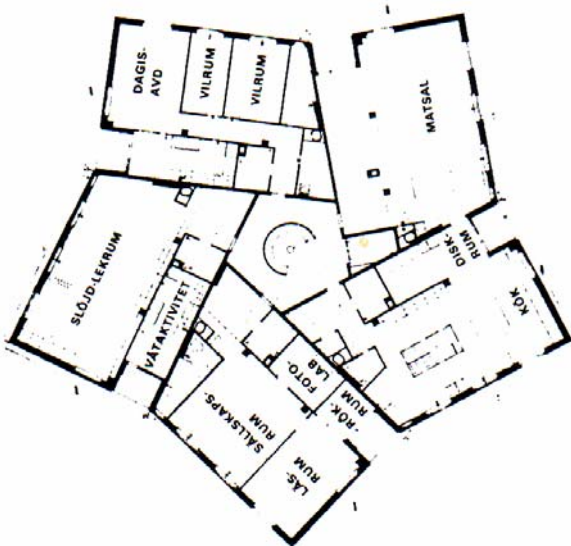
Adress: Teleskopgatan 2, Göteborg, Bergsjön
Program: Kollektivhus på arbetsgemenskapens grund, 33 ombyggda lägenheter
Arkitekt: Lars Ågren, för nybyggnad och ombyggnad.
Byggherre: AB Göteborgshem numera Poseidon Bostads AB.

Figur 15. Stacken, Göteborg Gromark 1993, 31

Stacken var ett tidigt exempel på brukarmedverkan och initiativ för bostadsförening inom det allmännyttans bostadsbestånd i Sverige. Byggnaden som först uppfördes som kontor av AB Göteborgshem under 1969, byggdes om till kollektivhus i samråd mellan arkitekt, forskare och boendegrupp av bostadsföretaget 1979-1980. Kollektivföreningen Stacken hyrde hela fastigheten av fastighetsägaren och svarade för löpande underhåll. Föreningen tecknade sedan 2:a handskontrakt med sina medlemmar. Annorlunda hyresavtal blev gällande, bland annat var individens rättigheter underordnade kollektivhushållet. Flera olika hushållstyper fanns representerade, däribland ett bostadskollektiv.⁹⁵ När fastighetsägarna önskade sälja fastigheten bildades Kollektivhuset Stacken, en kooperativ hyresrättsförening som köpte fastigheten 2002. Alla som bor i huset kan väljas in som medlemmar. Föreningens ändamål är att bedriva kollektivt boende och dess verksamhet ska bedrivas på arbetsgemenskapens grund och med solidariskt ansvar för den

gemensamma trivselen i huset. Varje medlem lägger minst två timmar i veckan i någon av arbetsgrupperna.⁹⁶ Stacken har 35 lägenheter, från 2:or till 7:or. Merparten av lägenheterna har dock 3 eller 4 rum. Planlösningen kan skilja ganska mycket ifrån lägenhet till lägenhet, då olika hyresgäster kan ha byggt om eller förändrat efter tycke, familjestorlek och smak.⁹⁷

Partnerarkitekterna i Bo100 refererade till Stacken som en tidig inspirationskälla för boendegemenskap.

Figur 16. Stacken, planlösning. Gromark 1993, s.30

⁹⁴ Gromark 1993, s. 30.

⁹⁵ Gromark 1983, s. 249.

⁹⁶ Stackens hemsida: <www.stacken.se>

⁹⁷ Stackens hemsida/huset/lägenheter.

Spelplan för brukarmedverkan

Med spelplan menar jag några av de ämnesområden som påverkar form och iscensättning av brukarmedverkan utifrån ovannämnda kriterier som hyresrätt och nyproduktion. Det bör dock tilläggas att det givetvis finns fler faktorer än dem jag tar upp som påverkar den s.k. spelplanen för brukarmedverkan och att de nämnda faktorerna är av stor relevans även då andra kriterier råder. I detta kapitel kommer jag att ta upp hyresrättens vara eller icke vara, den traditionella byggprocessens begränsningar och möjligheter till förändring samt behovet av arkitektens utökade roll i byggprocessen.

Hyresrätten

Brukarmedverkan kan förekomma i varierande utsträckning vid produktionen av bostadsrätter, där brukarens position närmar sig byggherrens då den stärks av den egna kontantinsatsen. Brukarmedverkan är dock inte lika vanligt förekommande då det gäller hyresrätter. Om en genuint demokratisk ansats ska kunna eftersträvas, så kräver det att boendeformen är hyresrätt. I teorin är hyresrätten tillgänglig för alla. Boende i hyresrätt är en heterogengrupp men likväl en målgrupp som potentiellt skulle kunna gynnas av en ökad möjlighet till medverkan, då möjligheterna i övrigt kanske är begränsade. Brukarmedverkan kan då bidra med variation i hyresrättens bostadsutbud så väl som med stärkta boende. Ambitionen för vilka som har möjlighet att delta i brukarmedverkansprojekt kan säkerligen variera från projekt till projekt, från allmänt inkluderande till specifika ålders- eller inkomstgrupper etc. Visst kan brukarmedverkan resultera i lyxbostäder vars tillgänglighet för många är minimal. Poängen är dock att ge möjlighet till det individuella uttrycket redan i design- och planeringsfasen. Hyresrätten är således i sig själv ett villkor för det allmänna deltagandet.

Hyresrättens fördelar

Några av hyresrättens fördelar är enligt Hyresgästföreningens faktablad "Vi vill ha rättvisa hyror" att den är öppen för alla då den inte kräver någon kontant insats och hyran fastställs enligt bruksvärdet och inte bara efter tillgång och efterfrågan. Det ekonomiska risktagandet för hyresgästen är således litet. Hyresrätten ger flexibilitet och valfrihet. Det borde vara lätt att byta bostad och flytta då vi enligt statistiska centralbyrån flyttar många gånger i livet, i snitt 11 gånger för män och 12 för kvinnor. Många hyresgäster har idag stora möjligheter att påverka sitt (befintliga) boende. Det kan gälla service, standard, skötsel, reparationer och underhåll. Det är en trygg boendeform då hyresgästen har ett lagfäst besittningsskydd som innebär att hyresvärden kan vräka hyresgästen bara om det finns starka skäl. I kombination med bruksvärdesystemet,⁹⁸ (spärr mot oskäligen hyror och chockhöjningar) skapar det trygghet i boendet. Hyresgästföreningen hävdar vidare att hyresrätten motverkar segregationen. Sveriges bostadsmarknad, som domineras av bostadsrätter och egna hem, är i varje fall i de större städerna hårt segregerad. Här fungerar hyresrätten som en integrerande kil. Att den kan göra det beror återigen bland annat på bruksvärdesystemet, som håller tillbaka kostnadsökningar där bostadsmarknaden är i obalans. 'I hyresrätten kan dagisfröken bo granne med kommundirektören.' Hyresrätten är vidare bra för samhälle och tillväxt. I länder med en

⁹⁸ bruksvärdesystemet förklarar nedan.

stor andel hyreslägenheter är det lättare att parera strukturförändringar och förändringar på arbetsmarknaden. Det visar en studie från OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) från 2002. Därför är det viktigt för hela landets ekonomi att byggandet av hyreslägenheter kommer igång igen. För närmare beskrivning av termerna Bruksvärdesystem och marknadshyra vänligen se appendix 1.

Allmännyttiga företag

Benämningen allmännyttiga bostadsföretag härstammar från en direktöversättning från tyska (gemeinnützig). Enligt Svensk Ordbok och Nationalencyklopedin beskrivs allmännyttig som nyttig för (nästan) alla och för samhället. Uttrycket används särskilt om bostadsföretag som är kommunägda eller styrda.⁹⁹ Allmännyttigt bostadsföretag är i Sverige, enligt *Lag (2002:102) om allmännyttiga bostadsföretag* ett bostadsföretag som drivs utan vinstsyfte, som huvudsakligen förvaltar bostäder med hyresrätt och är godkänt av länsstyrelsen som allmännyttigt bostadsföretag. Om företaget kontrolleras av en kommun i form av aktiemajoritet, har andelar i ekonomisk förening, eller rätt att tillsätta styrelsemajoritet i stiftelse eller liknande så kallas det kommunalt bostadsföretag. Ett allmännyttigt bostadsföretag ska erbjuda hyresgästerna inflytande i företaget och varje år rapportera till länsstyrelsen om eventuell vinstutdelning till ägarna. Begreppet "Allmännyttan" avskaffades 1991, men lever dock kvar i dagligt tal. SABO är samorganisationen för de allmännyttiga bostadsföretagen i Sverige. Det finns cirka 300 allmännyttiga bostadsföretag i Sverige som hyser ca 1,4 miljoner hyresgäster. Antalet allmännyttiga lägenheter i Sverige ligger omkring 830 000 st.¹⁰⁰

Fastighetsägarna¹⁰¹

Fastighetsägarna är en intresse- och branschorganisation som arbetar för en väl fungerande fastighetsmarknad. De representerar ca 20 000 medlemmar, som äger lokal- och bostadshyreshus, industrifastigheter samt bostadsrättsföreningar. Totalt äger de privata fastighetsägarna ca 80 000 fastigheter med 700 000 lägenheter och cirka 80 procent av alla kommersiella lokaler. Fastighetsägarna verkar på lokal, nationell och internationell nivå. Organisationen sysslar med näringspolitik och opinionsbildning, kompetensutveckling, kommunikation och medlemservice. Avsikten är att medlemmarna ska kunna bedriva en så effektiv, framgångsrik och allmänt respekterad näringsverksamhet som möjligt samt att erbjuda kunderna ett varierat utbud av bostäder och lokaler med efterfrågad standard och service. De näringspolitiska frågor som avses är av betydelse för fastighetsmarknadens utveckling samt för framtida investeringar såsom:

- att få en hyressättning på bostads- och lokalmarknaderna, som speglar hyresgästers värderingar
- att avlägsna fastighetsskatt samt annan ogynnsam beskattning av fastighetsföretag
- att uppnå konkurrensneutralitet mellan olika upplåtelseformer
- att få bort särskilda regleringar av privata fastighetsföretag och deras verksamhet
- att få bort sådant stöd till kommunala företag som snedvrider konkurrensen samt olika former av monopolprissättningar

⁹⁹ Om sabo/allmännyttan från Sabos hemsida.

¹⁰⁰ Från Sabos hemsida www.sabo.se / sabo/allmännyttan/allmännyttan i Sverige.

¹⁰¹ Från Fastighetsägarnas hemsida. www.fastighetsagarna.se/ fastighetsagarna/om oss/

Hyresgästföreningen

Hyresgästföreningen (tidigare Hyresgästernas riksförbund) är en intresseorganisation för hyresgäster i Sverige och önskar värna om och utveckla de kvalitéer som hyresrätten innebär både för den enskilde som för samhället i stort. Hyresgästföreningen, som kallar sig för Sveriges största folkrörelse med sina 535000 medlemmar, är numera partipolitiskt obunden även om rötterna vilar i arbetarrörelsen och socialdemokratin. Ca en tredjedel av Sveriges hushåll bor i hyresrätt istället för egenhem eller bostadsrätt, en siffra som hyresgästföreningen befarar kommer att sjunka pga. hyresrättens omvandling till bostadsrätt och en minskad nyproduktion. Hyresgästföreningen är organiserad i fyra nivåer: lokalt, kommunalt, regionalt och på riksnivå. Medlemstidningen heter Hem & Hyra sedan den tidigare medlemstidningen Vår bostad lades ner 2006.

Hyresgästföreningens grundläggande mål är allas rätt till en god bostad till rimlig kostnad. Hyresgästerna ska garanteras ett boende med ”trygghet, inflytande och gemenskap”. Det främsta verksamhetsområde idag är att förhandla om hyror med de allmännyttiga bostadsföretagen. De avtalade hyrorna utgör sedan ett hyrestak för övriga likvärdiga lägenheter på orten (bland annat baserat på bruksvärdesystemet). Alla fastighetsägare sluter vid nybyggnation avtal med Hyresgästföreningen. För att förhandla fram sin hyra själv med hyresvärderna krävs en ansökan hos hyresnämnden.

Hyresrättens och Hyresgästföreningens gemensamma historia ¹⁰²

I Sverige kan man säga att hyresrättens historia också är Hyresgästföreningens historia. Ur den sociala misär som rådde framförallt i storstadsområdena under 1800-talets slut, växte flera sociala rörelser upp. Däribland Hyresgästföreningen, som kom att ta strid för förbättrade boendevillkor för allmänheten. Genom Hyresgästföreningens försorg kom bl.a. hyresgästens besittningsskydd, höjd bostadsstandard och former av boende medverkan med i hyreslagen. I tider av stor spekulation på fastighetsmarknaden, exempelvis under mellan krigstiden, så lyckades Hyresgästföreningen få igenom perioder av hyresreglering. En bestående form, om än i dagsläget ifrågasatt och föremål för förändring, är bruksvärdesystemet. För vidare översikt om hyresrättens och Hyresgästföreningens gemensamma historia, vänligen se appendix 2.

Hyresrätten idag: omvärldsanalys

Bostadsutvecklingen i Sverige tycks gå mot ökad segregation. Över lag har hyresbostadsproduktionen i Sverige under den senaste tio års perioden varit sparsam. Bostadsmarknaden under 2000-talet har karaktäriserats av ambitiösa bostadsmässor och exklusivare byggnationer. Men även av Byggnadskostnadsforums ¹⁰³ banderoll ”bygg så att vi har råd att bo”. ’Vi’ i denna utsaga består av två medelinkomsttagare. Förhoppningen för mindre bemedlade har varit produktionen av ’flyttkedjor’, dvs. där ett tillskott av t.ex. en nybyggd lägenhet skapar en kedjereaktion, en s.k. flyttkedja, där t.ex. två lägenhetsinnehavare flyttar ihop i en större lägenhet och frigör två mindre lägenheter osv. Den allmänna föreställningen är att ju större den nytillkomna bostaden är desto

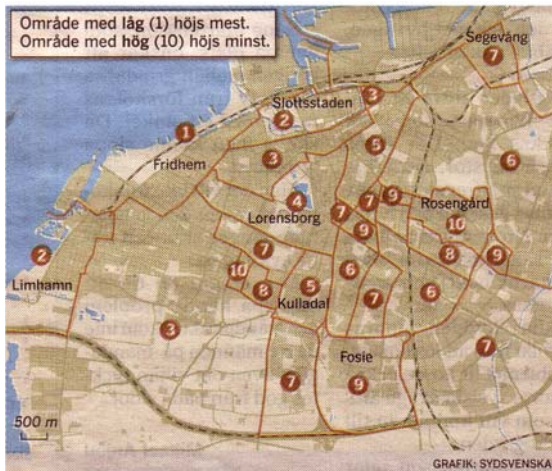
¹⁰² Ur Hyresgästföreningens historia, från hemsidan www.hyresgastforeningen.se

¹⁰³ Byggnadskostnadsforum var ett projekt drivet av Boverket på uppdrag av regeringen, som varade mellan 2000-2007 och involverade över 100 pilotprojekt. Byggnadskostnadsforum har haft som mål att stimulera och informera kring byggandet av hyresrätter av god kvalitet till låga kostnader. (Källa: Boverkets hemsida. www.boverket.se val i menyn, byggnadskostnadsforum.

längre flyttkedjor bildas. Tanken med flyttkedjor för de mindre bemedlade är att lägenheter i det äldre och billigare bostadsbeståndet således skall bli tillgänglig. Enligt Sveriges Bygginstrumenters faktablad 'Om byggande och boende' (2004)¹⁰⁴ så ska man således inte bygga för bostadskön om man vill lösa bostadsbristen, utan för större lägenheter. Vissa går så långt som att säga att man ska bygga för 40-talisterna. Det finns dock de som hävdar motsatsen, att stora lägenheter inte orsakar långa flyttkedjor, och framförallt att inte de mest behövande kommer dem till del.¹⁰⁵ De förespråkar en varierad bostadsproduktion. Antalet lediga lägenheter är i alla fall otillräckligt. I Malmö området ses ökad anhöriginvandring såväl som det väntade tillflödet av ungdomar på bostadsmarknaden som en del av anledningen till den stundande bostadskrisen. Det, och det stora antalet singelhushåll.

”Situationen på bostadsmarknaden skärps framöver. Det finns en pucket på 1,2 miljoner ungdomar som ska ta sig ut på arbets- och bostadsmarknaden de närmaste tio åren, vilket höjer efterfrågan på bostäder ytterligare”, enligt Björn Wellhagen (BI¹⁰⁶).

Vivillhabostad.nu är en intresseorganisation som skapats för att lyfta fram den akuta bostadsbrist som många ”nya” på bostadsmarknaden konfronteras med, såsom ungdomar och invandrare som kanske saknar finansiella resurser (fast anställning, borgenärer, lånelöfte etc.) eller kontakter för att finna bostad. De är inte inkluderade i ovan nämnda ’vi’ utan är ofta förpassade till ”serie-andrahandskontraksboende” karaktäriserat av stor osäkerhet och otrygghet.¹⁰⁷ För dessa grupper står hoppet till de allmännyttiga bostädernas utbud och hyresreglerande funktion. Men även här har situationen blivit kärvare.

Figur 17. Malmömodellens områdesindelning. Ur Fastighetsägaren kräver höjd hyra med 24 %. *Sydsvenskan* 2007-11-13. Grafik, *Sydsvenskan*

En massiv omvandlingstakt av hyresrätter till bostadsrätter råder, där det oftast är centralt belägna attraktiva hus som omvandlas. Allmännyttan såväl som privata aktörer säljer ut sina bestånd. Vidare har MKB i samarbete med Hyresgästföreningen utarbetat den s.k. Malmömodellen, för att få rättvisare hyror. Malmömodellen innebär en zonindelning av bostadsområden i Malmö, enligt attraktivitetsgrad. Zonindelningens

¹⁰⁴ Faktabladet är baserat på information från en flyttkedjestudie BI och Malmö stad beställt av Temaplan 2004.

¹⁰⁵ Lena Magnusson docent i kulturgeografi vid Uppsala universitet, intervjuad av Erika Svantesson i Flyttkedjor ger få unga lägenhet, *DNS nätupplaga*, 3 aug 2006; *Flyttkedjor i Umeå – effekter av bostadsbyggande på den lokala marknaden*. Ett examensarbete i kulturgeografi av Daniel Lindström, 2005.

¹⁰⁶ ”Sverige sämst på att bygga bostäder”, *Sydsvenskan* 11 november 2007 av Karl G Jönsson.

¹⁰⁷ En person jag träffade på Byggnadskostnadsforums konferens 2004 hade bott i andra hand eller på vänners vardagsrumsgolv de senaste fyra åren och såg ingen omedelbar ljusning i sikte. För visso hade hon varit erbjuden första hands kontrakt vid tillfälle men i sådana dyra bostäder att det inte var en reell möjlighet att acceptera den.

skala är 1 till 10 där zon ett utgör exempelvis Fridhem (vid havet) medan Rosengård (förort) ligger i zon 10. Hyrorna kan då förväntas justeras uppåt i de lägre nummerade zonerna och bli lägre i just Rosengård.¹⁰⁸ Detta för att komma till rätta med den allmänt påtalade orättvisan att en del bostäder i förorten är dyrare än i centrum. En utredning gjord av Hyresgästföreningen hävdar dock att detta inte stämmer och att läget redan påverkar hyressättningen. Genom att ha undersökt hur läget påverkar hyran i sex kommuner, däribland Stockholm, Göteborg och Malmö har man funnit att hyran i genomsnitt är mellan 20-40 procent högre i de attraktiva stadskärnorna jämfört med ytterförorterna.¹⁰⁹ Då MKB:s hyror ska vara vägledande enligt hyreslagen så önskar flera andra fastighetsägare nu justeras sina hyror uppåt. Enligt Fastighetsägarnas VD Nils-Göran Larsson, så försöker man sätta ett bruksvärde som speglar hyresgästernas förväntningar. De som väljer att bo i klass 1-områden är beredda att betala, lyder resonemanget. Han låter vara osagt huruvida Malmömodellen kommer resultera i ökad segregation inom bostadsmarknaden. Bostadsmarknaden mår bra av att marknadsanpassas.¹¹⁰ Fastighetsförvaltare måste kunna göra vinst på sina investeringar. För vidare information om segregation, vänligen se appendix 12.

I Malmö menar MKB:s nye VD Sonny Modig att anledningen till att flera tänkta projekt hamnat i malpåsen är de upphettade bostadsmarknaden just nu som drivit upp byggkostnaderna. Malmös stadsbyggnadsdirektör Christer Larsson tror att de flera stora pågående projekten just nu som Citytunneln och två arenor kan vara bidragande.¹¹¹ Ökade energikostnader kan även bidra till att minska bostadsproduktion.¹¹² Samtidigt har avskaffade subventioner till bostadsbyggande och avveckling av räntebidragen orsakat en avmattning inom nyproduktionen av hyresbostäder. Planer på ca 11000 hyresrätter har ställts in av bostadsföretag sedan förutsättningarna ändrades.¹¹³ Sverige är faktiskt sämst i norden på nyproduktion av bostäder (Obs! Ej specificerat om bostads- eller hyresrätter) enligt en sammanställning som Sveriges Byggindustrier (BI) har gjort.¹¹⁴

Kommunfullmäktige beslutade 2004 att ett krav om andrahandslägenheter skulle skrivas in i alla köpeavtal. I exempelvis de nya områdena i Hyllie och Västra hamnen i Malmö, har bostadsföretagen lovat att lämna runt 10 % till andrahandsuthyrning till kommunen. Tanken är att hushåll som av olika skäl inte kan få egna kontrakt ska få en chans att komma in på bostadsmarknaden igen.¹¹⁵

I dagarna¹¹⁶ kom utredningen 'EU, allmännyttan och hyrorna' (SOU 2008:38) finansdepartementets utredning om allmännyttans villkor. Utredningen föreslår att de

¹⁰⁸ Fastighetsägare kräver höjd hyra med 24 procent. *Sydsvenskan* 13 nov 2007 av Britt-Marie Bergström.

¹⁰⁹ *Hem&Hyra*, 12 december 2007 "Läget har betydelse för hyran" av Eva-Maria Fasth.

¹¹⁰ "Fastighetsägare kräver höjd hyra med 24 procent". *Sydsvenskan* 13 nov 2007 av Britt-Marie Bergström.

¹¹¹ "Antalet byggen har minskat med 30 procent", *Sydsvenskan* 10 okt 2007 av Britt-Marie Bergström.

¹¹² "Höjda elpriser kan ge färre hyresrätter", *Sydsvenskan* 22 maj 2007, av Niclas Ericson.

¹¹³ "Höjda elpriser kan ge färre hyresrätter", *Sydsvenskan* 22 maj 2007, av Niclas Ericson.

¹¹⁴ "Sverige sämst på att bygga bostäder", *Sydsvenskan* 11 november 2007 av Karl G Jönsson.

¹¹⁵ Än så länge har bara en familj fått bostad i nybyggt hus tack vare regeln. I övriga hus som blivit färdiga sedan beslutet fattades har fastighetsägarna uppfyllt kravet genom att erbjuda lägenheter i äldre fastigheter. "Kommunen kräver hyresrätter", *Sydsvenskan* 9 jan 2008, av Britt-Marie Bergström.

¹¹⁶ 18 april 2008.

kommunala bostadsföretagens hyresnormerande roll avskaffas i hyreslagstiftningen och att hyressättningsreglerna ändras. Vidare föreslås att bruksvärdessystemet ska fortgå men att bruksvärdesregeln ändras för att skapa förutsättningar för en väl fungerande hyresmarknad.

Detta speglar givetvis att behovet av hyresrätten kvarstår, men också att den kanske måste omskapa sig själv. Läge, hyra, storlek, standard, tillgänglighet till service är alla faktorer som påverkar valet av bostad då det finns ett utbud att välja mellan. Det begränsade utbudet ökar konkurrensen och kravet på att vara bemedlad, vare sig med kontakter eller också kontanter. Att människor tvingas ”nöja sig med” eller ”acceptera” ett boende snarare än att man trivs och utvecklar sitt boende borde få uttryck i stämningen i respektive bostadshus och kvarter.

Mitt syfte är inte att undersöka lågkostnadskonstruktioner, ej heller att diktera villkoren för att motverka bostadssegregationen. Men jag vill påvisa nödvändigheten att åstadkomma alternativa hyresbostäder som erbjuder värden utöver ovan nämnda, subjektiva och sociala värden som om de är förankrade i byggnad och förvaltning leder till ett kontinuerligt utvecklande boende. Om urvalet för medverkande i sådana brukarprojekt är generöst så kommer ett visst bemötande av segregationsfrågan också ske.

Byggprocessen

Den traditionella byggprocessen

Den traditionella byggprocessen kan i huvudsak delas in i fyra delar: programskede, projektering, upphandling och produktion.¹¹⁷ Först i det nästföljande skedet, förvaltning, brukar brukarna, de boende, äntra scenen. Men inte heller då brukar deras åsikter tas till vara. Det är sällan utförliga utvärderingar görs vid slutförda projekt av hur de boende (slutkunden) uppfattar miljön eller hur miljön står sig gentemot de initialt utformade byggherrekraven alt förvaltningskraven. Detta är givetvis synd både utifrån framtida förbättringar i området (underlaget är bristfälligt) och uteblivna förbättringar hos byggföretag, arkitekter och planerare inför nya projekt.¹¹⁸ Om däremot utförliga byggherrekrav grundats på god information om förvaltningskrav och slutkundsönskemål så kan aspekter av slutkundens krav sägas ha varit delaktiga i byggprocessen, utifrån ett rent konsumentperspektiv.

Försök att förändra byggprocessen

Det pågår dock ständiga försök att försöka förbättra byggprocessen. Input kommer från andra ämnesområden såsom sociologin, miljöpsykologin, logistik osv. bland annat genom forskningsrapporter. Men det är inte alltid som inputen tas tillvara. En undersökning gjord av sociologerna Birgitta Ericson och Britt-Marie Johansson *'Att bygga på kunskap. Användning av samhällsvetenskaplig FoU inom byggsektorn'* (1990) visade att de personer man trodde skulle ta tillvara på de samhällsvetenskapliga aspekterna i byggandet, nämligen arkitekterna, inte gjorde det. Det var snarare förvaltarna som

¹¹⁷ Ericson, Birgitta & Johansson, Britt-Marie 1994, s. 14.

¹¹⁸ de Laval 1997, s. 20.

använde sig av sådant forskningsresultat då de hade nytta av dem i problemområden med tomma lägenheter och sociala problem.¹¹⁹ Således är kravet på lyhördhet lika stort för arkitekter som övriga aktörer i byggprocessen.¹²⁰

En förändrad byggprocess – HELHETS-projektet

HELHETS-projektet visar att med ökad kommunikation och förståelse mellan inblandade parter under hela byggprocessen (från tidig tillblivelse till slutförande) kan reducera byggkostnaden pga. minskat antal byggfel, förseningar och sena fördyrande ändringar. Vidare medför den uttalade transparensen och tilltron till inblandade parter i ett mer trivsamt arbetsklimat och ökat engagemang i projektet. Detta uppnås bland annat genom månatliga möten där alla parter är representerade och får ge sina åsikter på programutformningen, således kommer exempelvis konstruktören in redan innan den slutliga ritningen är färdig och kan på så vis berika projektet med sina kunskaper på ett tidigare stadium.

HELHETS-projektet pratar mycket om dokumentation och kunskapsåterföring mellan de olika aktörerna. Brukarna har dock inte har så stort utrymme häri. Istället tas en ”brukarnyttoprofil” fram av beställaren som ligger till grund för projektets behovsanalys, och slutligen utförs en nöjdhetsindex med de boende för att fånga upp vad som varit lyckat eller mindre lyckat med bostadsprojektet. Avsikten är att snabbt kunna åtgärda eventuella irritationsmoment eller direkta felaktigheter men också för att kunskapsberika framtida projekt. Brukaren och bostadsprojektet betraktas i ett livscykelperspektiv där således de boendes kommentarer bör beaktas. HELHETS-projektet har dock inte beaktat brukarnas medverkan som ett alternativ redan i projekteringsstadiet då de upplever det som onödigt- kanske till och med dumt – att planera för specifika boende när byggnaden ska kvarstå i 100 år med flera generationer brukare och helst ska anses vara fullgod av alla.

HELHETS-projektet

HELHET är en akronym som står för **H**elhetssyn, **E**ffektiv **L**ogistik, **H**ållbart **E**kologiskt och **T**otalkostnadsfokus.¹²¹

Bakgrund

HELHETS-projektet kom till som ett resultat av den stegrande kostnadsutvecklingen inom byggindustrin under slutet av 1990-talet och början av 2000-talet. År 2000 rapporterade byggkostnadsdelegationen om möjligheter för kostnadsänkningar och kvalitetsförbättringar i byggindustrin. Detta blev startskottet för flera intressenter att försöka ta kontroll över kostnadsutvecklingen i byggandet. Under 2002 gick HSB, MKB och NCC tillsammans i ett projekt och ansökte om stöd hos nybildade

¹¹⁹ Ericson, Birgitta & Johansson, Britt-Marie 1990, i de Laval 1997, s. 220.

¹²⁰ de Laval 1997, drar även parallellen till hur avsikten med David Lynchs bok 'The image of the city' (1960) skilde sig från hur användes. Lynch önskade introducerade psykologisk kunskap i den fysiska planeringens vardag. I sin uppföljare *Reconsidering the Image of the City* (1984) uttryckte han sin förvåning att det var psykologerna och andra forskare som anammade hans metoder. Arkitekterna och planerarna tog inte till sig den psykologiska tillämpningen utan använde bokens klassificering av egenskaper i stadsmiljön till en egen begreppsapparat för stadsplanering. I de Laval s. 220.

¹²¹ Hamon och Wilhelmsson, 2003, s. 61.

Byggekostnadsforum inom Boverket. Målet var att hitta nya modeller för kostnadseffektivt bostadsbyggande i Malmöregionen. Stöd beviljades och HELHETS-projektet kom till stånd, ett utvecklingsprojekt i byggindustrin som skulle löpa under tre år (2002 till 2005). Prolog Bygglogistik AB, en avknoppning från LTH, med spetskompetens inom logistikområdet både för byggindustrin och fast industri, anlätades för att leda, driva, samordna, dokumentera och sprida resultatet av arbetet i HELHETS-projektet.¹²²

I förordet till rapporten *”Helhetsyn förändrar bostadsbyggandet – en rapport från MKB, HSB och NCC om HELHETS-projektet i Malmö”* i oktober 2004, sade Sonny Modig¹²³, dåvarande projektledare för Boverkets byggekostnadsforum med stöd från Byggekommisionens rapport *”Skärpning Gubbar”* (SOU 2002:115) att byggherrarnas försvagade ställning i kombination med en kraftig strukturomvandling, lett till en situation där incitamenten att bygga med en långsiktig låg kostnad och med hög kvalitet försvagats. I allt större utsträckning ligger initiativen till större byggprojekt hos aktörer som bygger för försäljning och inte förvaltning. Varje byggprojekt hade en ”prototyp”-karaktär där byggprocessen var outvecklad och bidrog till låg produktivitetsutveckling, höga kostnader, brister i slutkvalitén och låg lönsamhet.

Genom att snegla på den fasta industrins vana att fortlöpande analysera vilka mervärden olika led i värdekedjan tillför, introducerar HELHETS-projektet ett nytt och mer långsiktigt och industriellt angreppssätt vilket hoppas leda till såväl höjd kvalitet som större lönsamhet, lägre kostnader och i förlängningen låga boendekostnader.

Visionen

De deltagande företagen formulerade visionen med projektet som att:

”Vi ska lära oss att bygga kostnadseffektivt, och därigenom prisvärt boende för alla människor.”

”Vi ska skapa vårt nya sätt att arbeta”.

Fokusområden

För att uppnå HELHETS-projektets mål delades arbetet in i fem olika fokus- och medelområden:

1. Kundfokusering
2. Tydliga byggherrekrav
3. Industrialisering
4. Samverkan
5. Kunskapsåterföring¹²⁴

¹²² *Helhetsyn förändrar bostadsbyggande* 2004, s. 7; Hamon och Wilhelmsson, 2003, s. 15.

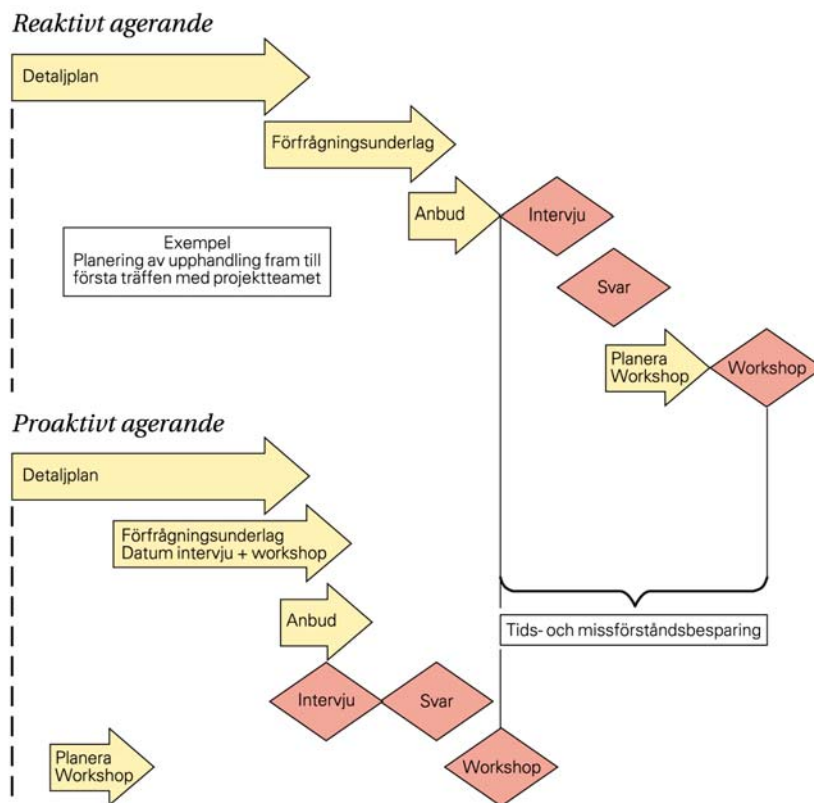
¹²³ VD för MKB fr o m 1 maj 2007.

¹²⁴ *Helhetsyn förändrar bostadsbyggande* 2004, s.12.

Helhetsprocessen

Helhetsprocessen fokuserar framförallt på översiktlighet, att uppnå en helhetsbild av byggprocessen så att en verklig samverkan gentemot gemensamma mål utifrån kundens behov uppnås.

Det *reaktiva tillvägagångssättet* innebär att en aktivitet inte påbörjas förrän föregående aktivitet är avslutad, vilket resulterar i ständig tidspress, att man upplever sig ligga steget efter hela tiden och med försämrad kvalitet och ökad ineffektivitet till följd. *Det proaktiva tillvägagångssättet* förutsätter att man ser helheten från början och skapar en plan för hela projektet, eller serien av projekt. Då ser man vilka aktiviteter som är beroende och vilka som är oberoende av varandra och de kan arbetas parallellt för att skapa bästa förutsättningar för en effektiv och tidsoptimerad process.

Figur 18. Reaktivt och proaktivt agerande. Ur *Helhetsyn förändrade bostadsbyggandet* (2004) s.33

HELHETs-processen består av tre delar:

- Samverkansmodellen,
- HELHETs-manifestet och
- Checklista för byggprojekt.

Syftet är att skapa ett gemensamt arbetssätt för byggprojekten och ambitionen är också att alla byggprojekt (MKB:s, HSB och NCCs respektive projekt) ska följa modellen fullt ut. Avvikelse kan förkomma i vissa fall, men då ska dessa avvikelser dokumenteras från början, så att de kan utvärderas i efterhand. Entreprenadformen har mindre betydelse och modellen kan tillämpas på alla entreprenadformer. Det är dock viktigt att vara klar på skillnader i vem som äger risken och premien för detta mellan totalentreprenad och utförandeentreprenad, de enda två egentliga entreprenadformerna.

HELHETs-projektets mål och uppbyggnad samt HELHETs-processen förklaras mer utförligt i appendix 3.

HELHETs-processens relevans för brukarmedverkan

De delar av HELHETs-processen som tycks vara av särskilt intresse är:

- kundfokusering
- stärkt byggherreroll
- livscykelkostnad
- samverkansmodellen
- kunskapsåterföring.

Kundfokusering

HELHETs-projektet antar ett konsumentperspektiv där kartläggning av kundens verkliga behov utgör fokus för att skapa en så attraktiv produkt som möjligt. En nöjd kund innebär högre lönsamhet och ökad produktförsäljning vilket gynnar alla deltagare i byggprocessen. En intressentmodell används som identifierar de viktigaste intressenterna i bostadsproduktion vars behov bör styra byggprocessen. Exempel på dessa behov är:

- För boende – Hyra, funktioner, standard, trygghet mm.
- För förvaltare – Livscykelekonomi, tekniska system som passar in i beståndet, städbarhet i gemensamma utrymmen, avkastningskrav mm.
- För samhället – Bostadsbrist, stadsförnyelse mm.¹²⁵

Den kundfokusering som tas upp inom HELHETs-projektet öppnar i realiteten inte upp för brukarmedverkan. Snarare handlar det om informationsinsamling från underlaget ”brukaren”. Mer direkt information återfås i slutet av byggprocessen av de boende, dels vid inflyttning (inflyttningsenkät) och dels efter en tids boende (boendeenkät). Detta faller snarare under kunskapsåterföring och kan ske i andra varianter än enkät. Exempelvis med intervjuer och gåtur.

¹²⁵ Helhetsyn förändrar bostadsbyggande (2004), s.13

Stärkt byggherreroll

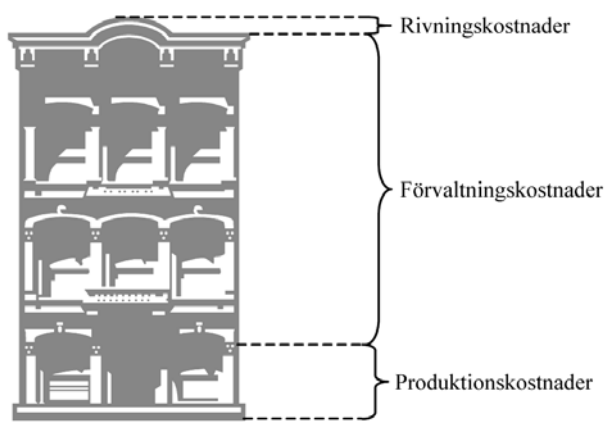
Den stärkta byggherrerollen som HELHETs-projektet förordar är troligtvis ett av de mer effektiva sätten att möjliggöra ökad kontroll och inflyttande över byggprocessen. Detta säkerställer att de värden och krav man kommit fram till systematiskt införlivas i hela byggprocessen. Enligt Hamon och Wilhelmsson (2003) kan man särskilja mellan olika sorters byggherrar:

- *Sällan byggaren* som oftast bygger åt sig själv och inte är alltför familjär med byggprocessen;
- *Exploatörer*, som besitter kunskaper men inget genuint intresse för varken livscykelkostnad eller miljö och är mest intresserad av att producera en trovärdig, säljbar byggnad.
- *Förvaltande byggherrar* som är intresserade av processen i ett långsiktigt perspektiv, där livscykelkostnader, drift- och underhållskostnader är relevanta. Tyvärr besitter få förvaltande byggherrar kompetensen att föra över information från livscykelkostnader från gamla till nya projekt.¹²⁶

Hur påverkar detta en brukarmedverkansprocess? En effektiv brukarmedverkansprocess tycks för mig vara avhängig en stark byggherreroll men också att byggherrerollen är *delad* med brukarna. Först då kan den nödvändiga tid och energi läggas på att tillfullo utröna vilka byggherredirektiven verkligen är. Ytterligare argument för stärkt byggherreroll återfås under de följande punkterna livscykelkostnad, samverkan och kunskapsåterföring.

Livscykelkostnad

Livscykelkostnad kan definieras som 'summan av de årliga drift- och underhållskostnaderna och grundinvesteringen omräknat till dagens kostnadsläge'.¹²⁷ Ur en förvaltares perspektiv är energiförbrukning och livscykelkostnaden av största vikt. Hypotesen är ju att brukarmedverkan innebär en ökning i grundinvesteringskostnaderna men innebära en vinst i den kommande drift- och underhållskostnaden genom de antagna

positiva spinn-off effekterna av originalitet, minskad avflyttning, ökad trivsel och slitage etc. Enligt en respondent som Hamon och Wilhelmsson hade så är endast 14 % av livscykelkostnaderna produktionskostnader. 1 % är rivningskostnader och de resterande 84 % är förvaltningskostnader.¹²⁸

Figur 19. Livscykelkostnader för en fastighet enligt en respondent ur Hamon & Wilhelmsson 2003, s. 73.

¹²⁶ Hamon och Wilhelmsson, 2003, s70.

¹²⁷ Ur 'Skärpning gubbar! Om konkurrensen, kvalitén, kostnaderna och kompetensen inom byggsektorn (2002), Betänkande av byggkommissionen, SOU 2002:115, s. 201.

¹²⁸ .Hamon och Wilhelmsson, 2003, s 72.

Respondenten anser att byggherren främst kan påverka de framtida förvaltningskostnaderna genom att införa *kravspecifikationer* (villkorshypoteser) för vilka material och standard som byggnaden ska innehålla. Detta kräver givetvis att byggherren själv har insikt i vilka material, apparatur osv. som gynnar de långsiktiga förvaltningskostnaderna.

Min poäng här är att om brukarmedverkansprocessen kan utvecklas i samspel med byggherrens kravspecifikationer (baserad på kunskap av vad som är hållbart, gångbart, ekonomiskt långsiktigt, exempelvis har ekparkett längre förväntad livslängd än en plastmatta) så kan en ökning i produktionskostnaden innebära en avsevärd minskning av förvaltningskostnaden. Detta förutsätter att kunskaper och erfarenheter delas. Givetvis är min vidare förhoppning att resultatet inte enbart är plus-minus-noll i livscykelkostnader utan att förvaltningen verkligen tjänar på detta i kronor och ören. Men ÄVEN om resultatet endast är plus-minus-noll så kan den upplevda värdeökningen utifrån trivsel, upplevelse av delaktighet osv. vara handfasta vinster.

Samverkansmodellen

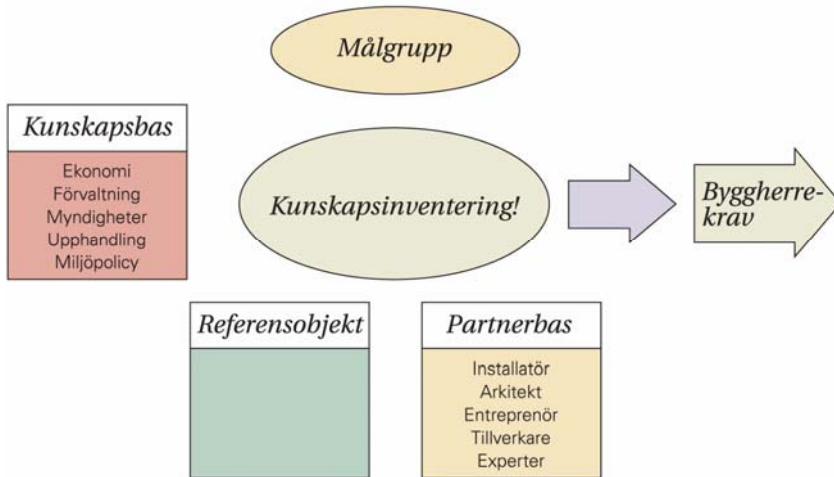
Samverkansmodellen är ett nödvändigt verktyg för att skapa plattform åt alla deltagare i byggprocessen och ge möjlighet att verka gentemot samma mål. HELHETS-projektet konstaterar att det tar tid och resurser att förändra attityder och beteenden, något som kräver alla aktörernas aktiva engagemang. Detta kan vara problematiskt då det finns fördomar och ofta gamla konflikter till grund för sagda attityder och beteenden. En framgångsrik samverkansmodell förutsätter således realiserandet av ett gemensamt designspråkspel. Återigen understyrks vikten av att allas aktörers deltagande. Det finns olika tillvägagångssätt för att uppnå detta språkspel, HELHETS-projektet nämner bland annat partnering. Det viktigaste är att förtroende råder mellan deltagarna, att allas kompetenser kan bli åskådliggjorda och att alla drar åt samma håll (gemensam målbild).

Samverkansmodellen¹²⁹ består utan:

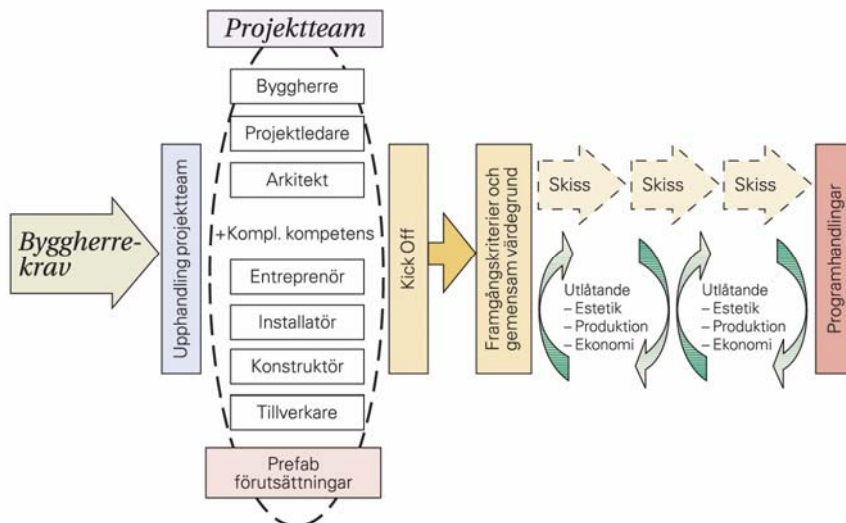
1. Tydliga byggherrekrav
2. Gemensamma mål och program
3. Projektering och produktion.

De olika stadierna i HELHETS-projektet illustreras med nedan figur. Notera hur varje steg avslutas med kickoff och/eller sammanställning av framgångskriterier och gemensam värdegrund för det fortsatta arbetet.

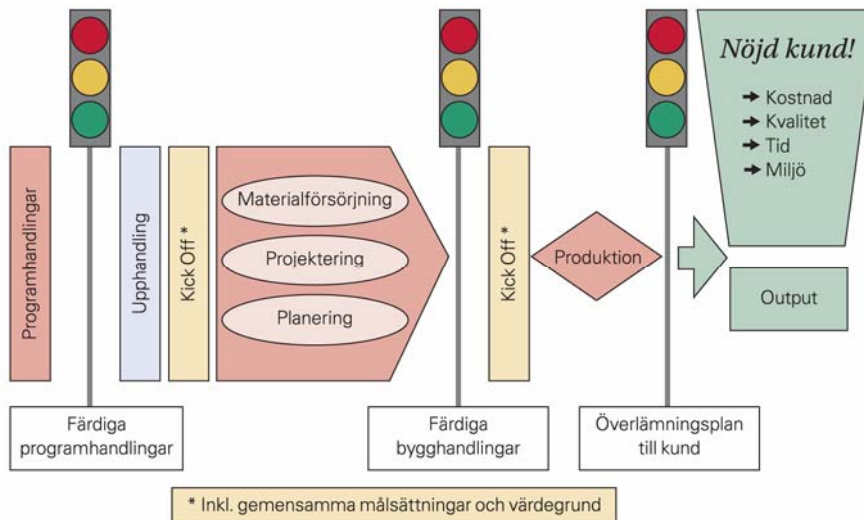
¹²⁹ *Helhetsyn förändrar bostadsbyggande. 2004, ss. 32-33.*

Figur 20. Tydliga byggherrekrav. *Helhetssyn förändrade bostadsbyggandet*. 2004, s. 33.

Figur 21. Gemensamma mål och program (Helhetssyn förändrade bostadsbyggandet 2004, s. 34)

Figur 22. Projektering och produktion. (Helhetssyn förändrade bostadsbyggandet 2004, s. 34)

Kunskapsåterföring

Kollektiva designprocesser kan även vara lärande processer enligt Lindberg och Hornyánszky Dalholm. Beresford & Croft hävdar att alla genuina brukarmedverkansprojekt innefattar tillgängliggörande av experternas och brukarnas kunskaper men även produktionen av ny kunskap.¹³⁰ Kunskapsåterföring blir i detta perspektiv lite mer än att bara undvika att ”uppfinna hjulet på nytt” eller att ”lära ifrån varandras misstag och framgångar”. Det blir en möjlighet att omvandla erfarenheter till kunskap och denna nya kunskap blir tillgänglig för flera. Alla deltagare har blivit berikade genom byggprocessen och bör göra ansträngningar att återföra dessa nyvunna insikter till respektive organisation. Själva insamlingen av information kan ske på olika sätt, enkät, intervju, semantisk miljöbeskrivning, gåtur mm. Det är viktigt att en jämförande aspekt kommer in, hur förhåller sig verkligheten gentemot det önskade och planerade? HELHETs-projektets avsikt är att insamlat material ska ingå i en kunskapsbas dit byggherrar och entreprenörer kan referera för materialval, byggsystem, samarbetspartners osv.

Arkitektens roll och perspektiv

”...kravet på arkitekturens relativa självständighet som uttrycksmedel försvaras av arkitekterna. Dess relativa autonomi måste försvaras så att god arkitektur inte endast betraktas, såsom under modernismens era, som det logiska och självklara resultatet av tekniska och sociala innovationer, ett resultat som då egentligen aldrig någonsin riktigt kunde beröra någon människa i hjärtats inre vrår. Det motsatta måste då också självfallet gälla, arkitektens tolkning och omtolkning av subjektet-beställarens visioner handlar i bästa mening om att locka fram dessa, att ge dem kropp och gestalt – det är inte detsamma som att bara platt reproducera beställarens ofullständigt hopfogade initiala program. Det är just i det kreativa mötet mellan arkitekten, beställaren och platsen som god arkitektur kan uppstå.”

(Gromark 1993, s. 86)

Synen på arkitekten och hur arkitekten upplever sin egen yrkesroll sträcker sig från konstnär till konstnär till ”facilitator” (se Wultz). Avhängigt för brukarmedverkans framgång är arkitektens roll i densamma. Enligt arkitekturskolan i Lund så syftar utbildningen till att ’utbilda kreativa arkitekter med förmåga att identifiera och behandla problem inom arkitekturens och samhällsbyggandets område’.¹³¹

Den traditionella arkitektrollen

Arkitektrollen har förändrats, från byggmästaren som skötte hela byggprocessen själv under början av 1900-talet, samhällsvisionär och stadsplanerare under 30-talet och generalplansutformare under 40-talet, statlig och kommunal tjänsteman under 50-talet,¹³²

¹³⁰ Beresford & Croft 1993, s. 141.

¹³¹ Arkitektskolans hemsida: <www.arch.lth.se> /varför arkitektur.

¹³² Arkitekten Uno Åhrén propagerade under 40- och 50-talen för arkitekten som statlig och kommunal tjänsteman i vars roll han menade, arkitekten kunde åstadkomma mer vad gäller byggandets sociala och ekonomiska sidor än vad en privatpraktiserande arkitekt kunde göra. Den byråkratiska attityden i

till den byggnadsspecialiserade arkitekten under 60-talet, en specialist ibland mängden av konsulter. Detta sista steg som bland annat inföll under miljonprogrammets dagar, innebar en ritningsproducerande roll för arkitekten och en förlorad kontakt med bygget.¹³³ En marginaliserad position som arkitektprofessionen som helhet har haft svårt att ta sig ur.

Sett ur ett internationellt perspektiv har arkitekten i Sverige en relativt svag roll. Problemen kretsar ofta kring förutfattade meningar angående arkitektens roll, och *brist på respekt* för deras kompetens. De frågor som normalt associeras med arkitekter är rena estetikfrågor och den allmänna uppfattningen är att arkitekterna är en fördyrande faktor.¹³⁴ På senare år har dock arkitektkåren fått ökad status och yrkesrollen har breddats. Idag arbetar arkitekter med produktutveckling, inom industrin och med verksamhetsutveckling¹³⁵. På Sveriges Arkitekters hemsida¹³⁶ kan man läsa under ”anlita en arkitekt” att ett rimligt krav på en arkitekt är *’förmåga att väga samman krav och önskemål, ibland kanske till och med motstridiga sådana, till en fungerande helhet. Vidare att en arkitekt kan hjälpa dig att styra ditt projekt mot de mål du ställt upp – funktionella, estetiska, tekniska och ekonomiska’*, dvs. att arkitekten besitter mångsidiga kunskaper. Arkitekten i sin tur förväntar sig en *’engagerad och intresserad beställare’* som aktivt tar del av arkitektens arbete i tät dialog med denne.

Problem och möjligheter med arkitektrollen i brukarmedverkan

Arkitekten besitter kunskaper som kan berika hela bygg- och brukarmedverkansprocessen. Det förutsätter dock att arkitekten har tillträde till hela byggprocessen såväl som förmår kommunicera både sina och brukarnas kunskaper i en ömsesidig korsbefruktning. Arkitekten kan dock upplevas som att sitta på dubbla stolar. Om exempelvis arkitekt agerar på uppdrag av förvaltaren så kan det resultera i lojalitetstvist för arkitekten mellan att föra fram och värna om brukarnas eller förvaltarens önskemål. Således bör klara roller fastställas i det initiala skedet. Vidare kan olika målbilder föreligga mellan arkitekter, brukare samt övriga deltagare. Det är viktigt att en tydlig kommunikation upprättas så att målbilderna är kända och en gemensam strategi kan utarbetas. Om exempelvis alla bara antar att det ligger på arkitektens bord att ”fixa” det estetiska medan arkitekten försöker möjliggöra för övriga deltagare att formulera sina tankar kring den estetiska utformningen så riskerar projektet hamna i en situation där inga beslut om det estetiska fattas. Otillräcklig kunskap hos projektledare och arkitekter för att möjliggöra ett klimat där genuin ventilerings- och utbyte av tankar kan ske, kan resultera i ett havererat brukarmedverkanprojekt.

tjänstemannarollen skulle dock undvikas. Genom sakkunskap, breda utblickar och samarbetsvilja skulle arkitekten skaffa sig auktoritet i denna roll. En syntes mellan egna och andra experters kunskaper skulle eftersträvas. Arkitekten borde vara en generalist snarare än en specialist. Ericson & Johansson 1994, s.110.

¹³³ Ericson & Johansson 1994, s. 118.

¹³⁴ HELHETS-projektet, Synpunkter från arkitekter i byggprocessen, Prolog Bygglogistik AB, s. 5.

¹³⁵ Ericson & Johansson 1994, s. 118.

¹³⁶ Sveriges Arkitekters hemsida: <www.arkitekt.se> /anlita en arkitekt

Arkitektkommentarer om byggprocessen

HELHETs-projektets skickade ut en enkät till 8st arkitekter för att undersöka deras syn på byggprocessen. HELHETs-projektet önskade med enkäten få fram ytterligare information om vad som kan hjälpa förbättra byggherprocesserna. Områden som enkäten tog upp var byggherrestyrning, kunden, förvaltning och samverkan.¹³⁷

Sammanställningen av arkitekternas svar gav bland annat följande:

Kortsiktighet präglar fortfarande de ekonomiska kalkylerna

Det är svårt att få igenom förslag som innebär en initial högre kostnad men långsiktig besparing vare sig det gäller energisnåla system eller något annat.

Förvaltningskravens formulering och tillkomst

Utformningen och kvalitén på förvaltningskrav, vad gäller anpassning av byggnaden, varierar från beställare till beställare. Arkitektkontoren genomför själva sällan analyser av förvaltningen. Vidare bör man i någon mån utgå ifrån vem slutkunden är och eventuella krav som föreligger. Byggherren bör se till att förvaltningskrav samt förvaltare- och slutkunds information förmedlas till arkitekterna för att möjliggöra ett kvalitativt arbete från deras sida. Optimalt vore om arkitekterna kunde bli delaktiga i formuleringen av förvaltningskraven.

Mer tid i tidiga skeden och fler avstämningar

Mer tid måste avsättas åt programarbete, utredningar och efterforskning. Den första delen av projektet måste få ta sin tid, inte för något självändamål, utan för att kunna påverka kvalitet och totalkostnad positivt i ett tidigt skede. Reflektion och kommunikation mellan aktörerna tar tid. Främsta orsaken till onödigt höga kostnader är *bristen på avsatt tid* och investering i projektets tidiga skeden. Har arkitekten endast deltagit bitvis och under hög press i program- och projekteringsfasen, i kombination med att de *tekniska konsulterna kommer in för sent*, är risken stor för onödiga tillägg och ändringar. Även *otydlig information från beställarens sida* vad gäller mål och ekonomi leder ofta till onödiga kostnader. Det hela förvärras sedan av att *få avstämningar* görs och att den löpande dialogen är för dålig.

Ökad delaktighet i hela byggprocessen

De förutfattade meningar som florerar om arkitektens roll, bristen på respekt för deras kompetens och rädsla för merkostnader ligger ofta i vägen för ökad arkitekt delaktighet i byggprocessen. De frågor som normalt associeras med arkitekter är rena estetikfrågor och den allmänna uppfattningen är att arkitekterna är en fördyrande faktor. Detta upplever arkitekterna som orättvist, då de besitter kunskap som kan resultera i att totalkostnaden för projektet blir lägre. Genom en tidig entré är det möjligt för arkitekten att sänka projektets totalkostnad, genom förbättrad kommunikation och möjlighet att påverka projektet i ett tidigt skede, även om själva arkitektkostnaden blir högre. Detta är något som tenderar att fungera bättre i samordnade generalentreprenader.¹³⁸ När upphandlingen

¹³⁷ HELHETs-projektet, synpunkter från arkitekter, 27 maj 2005, Prolog Bygglogistik AB

¹³⁸ Vid en generalentreprenad överlåter byggherren samordningsansvaret för byggprojektet till byggentreprenören. Byggentreprenören i sin tur anlitar de olika underentreprenörerna och specialisterna

ska göras är möjliggörandet av arkitektens deltagande, från början till slut, en central faktor. Ett sådant deltagande leder till en bättre förståelse i det kritiska tidiga skedet, samtidigt som det maximerar utnyttjandet av arkitektens kompetens genom hela projektet.

Förbättrad målkorrelation

Bristen i målkorrelation, mellan att uppnå ett bra projekt och att få en låg produktionskostnad, leder ofta till merkostnader på lång sikt i form av förhöjt underhåll och renoveringsbehov. God ekonomi, god arkitektur, låga förvaltningskostnader och ett attraktivt boende bör vara en gemensam målbild för samtliga inblandade.

Ökad samverkan mellan aktörerna

Det finns en ovilja inom systemet att inse vikten av en *djupgående samverkan mellan olika kompetenser*, där alla kan och skall bidra till att slutprodukten uppfyller tydliga på förhand ställda kravspecifikationer. Arkitekterna blir lidande av denna ovilja då inte deras kunskaper beaktas. Detta kan även leda till en stor ryckighet under själva projekteringsfasen.

Kunskapsåterföring

Det är sällan utvärderingar från förvaltning eller slutkund hämtas in. Om det görs så sker det i allmänhet ad hoc och muntligt genom byggherren i samband med nytt projekt vilket förutsätter att byggherren är densamme i båda fallen. Insamling av synpunkter anses i många läger vara ekonomiskt oförsvarbart och tar oftast en begränsad form, gällande exempelvis materialval och inte synpunkter på planlösningen eller hur väl den överensstämmer med kraven. Kunskapsåterföring borde ingå som en punkt i upphandlingen. Arkitekterna efterfrågar utförligare kunskapsåterföring från projekt.

Arkitekterna menar vidare att det finns tre dimensioner som måste vara närvarande för att processen ska fungera optimalt:

1. *Kontinuitet*. Samtliga inblandade arkitekter måste följa projektet under hela processen – under projekteringen som projektörer och under byggprocessen som sakkunniga, där var och en får följa respektive del.
2. Det måste finnas en *stark och tydlig ledning*, som har mandat och auktoritet nog att driva projektet.
3. Sist men inte minst processen måste genomsyras av *lyhördhet*, respekt för varandras respektive yrke och ödmjukhet.

som behövs i processen. Byggtreprenören har endast ett ansvar för att utföra arbetena enligt de ritningar och beskrivningar som byggherren tillhandahåller. Ericson & Johansson 1994, s. 15-16.

Generella brukarmedverkansaspekter

Från litteratur- och fallstudierna så har några generella och mera specifika aspekter av brukarmedverkan framkommit. Övergripande aspekter av brukarmedverkansprojekt tycks vara tydlighet, ömsesidig respekt, lustfylldhet, lyssnande och inkluderade.

Tydlighet

I hela design- och byggprocessens är det av oerhörd vikt att tydlighet råder i det sagda och gjorda. Antaganden är direkt farliga i ett läge där olika erfarenhetsbakgrunder och färdigheter möts. *”Clarification is a crucial first task if we are to make progress involving people. Otherwise it is likely to mean all things to all people and satisfy no one.”* (Beresford & Croft, 1993, s. 8)

Ömsesidig respekt

Processen står och faller med att både brukarnas och fackmännens erfarenheter och kunskaper beaktas och respekteras. Vidare att en gemensam plattform skapas där brukare och fackmän kan kommunicera med varandra som jämlikar.¹³⁹

Lustfylldhet

Hornyánszky Dalholm (1998) konstaterar att en förutsättning för brukarnas deltagande är att de är förvissade om att de genom sin medverkan kan påverka processen och resultatet samt att designarbetet upplevs som lustbetonat¹⁴⁰. Det ska vara roligt och givande att delta. *Make it a positive experience* tycker Beresford & Croft¹⁴¹. Finns ingen anledning varför det ska vara jobbigt att dela med sig av sina åsikter.

Lyssnande

En viktig förutsättning för själva processen att arbeta tillsammans är att man lyssnar. *”We don’t have to agree with what other people say, but we will learn alot and understand them better if we try and listen to them”.* (Beresford & Croft, 1993 p.137)

Inkluderande

Alla deltagare är välkomna och deras kunskaper respekteras. Mötesformen bör präglas av ömsesidig respekt och tillit.

Kontinuitet

Att alla berörda deltagare deltar i processen från början till slut för att möjliggöra etablering av förtroende och ett gemensamt designspråkspel. Vidare processen på detta vis bättre förankrad hos medverkande deltagare.

Specifika brukarmedverkans aspekter

Framgångsrik brukarmedverkan bygger på många faktorer som beror på både mänskliga och materiella resurser, säkerligen fler än dem jag kommer att nämna nedan. Ett som är

¹³⁹ Beresford & Croft, 1993; Hornyánszky Dalholm 1998.

¹⁴⁰ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 155.

¹⁴¹ Beresford & Croft, 1993 s. 30.

säkert är dock att den ”goda viljan”, om än nödvändig, inte är tillräcklig för att säkerställa en reell brukarmedverkan. Flera konkreta aspekter måste beaktas, bearbetas, reflekteras kring och implementeras för att ett brukarmedverkansprojekt ska ha en god chans till tillfredsställande konklusion. Nedan punkter är några av de faktorer som bör beaktas.

Tidsram

En verklighetsförankrad tidsplan är en nödvändighet för att en brukare ska kunna med någon rimlighet hänge sig åt byggprocessens alla skeden. God information bör säkerställa att brukarna är införstådda med att ett boendeprojekt *tar tid* och inte bör forceras fram samtidigt som ansträngningar görs för att säkerställa tidseffektivitet (utan att ge avkall på kvalitet). På ett tidigt stadium bör en uppskattning om den beräknade tidsåtgången för projekteringen göras för att erbjuda deltagarna en så realistisk uppfattning om hur mycket resurser – tid, engagemang, pengar – deltagandet kommer att erfordra. Ingen är betjänt av ”avhopp” även om en icke kvarvarande deltagare under sin verksamma period kan ha kommit med goda bidrag till design- och byggprocessen. En god tidsdisposition möjliggör vidare för reflektion och eftertanke, två nyckelelement för brukarmedverkan där kunskaper ska förmedlas som kanske inte finns redo att förmedlas på tungan eller i ”händerna”.

”En viktig förutsättning för reell brukarmedverkan är tiden. Brukarmedverkan tar tid och måste få ta tid. I fallet Sunderby sjukhus ser vi tydliga effekter av tidsbrist och tidspress. Att inte ta sig tid att integrera flera problemområden resulterade bl.a. i att de anställda kände sig överkörda och till och med talade om skenparticipation.”

(Lindberg 2000, s. 156)

Motiv till brukarmedverkan

Är det bakomliggande motivet konsument, demokratiskt eller både och? Är det en fastighetsägare som vill komplettera sitt fastighetsbestånd med alternativa bostäder alternativt finna nya kommunikationskanaler med brukarna? Är det ett spekulationsföretag som önskar få tydligare målgruppsinformation, en konkretare form av marknadsanalys? Är det en grupp brukare som önskar få möjlighet att påverka sitt boende? Vem som initierar ett brukarmedverkansprojekt och varför formar själva grundförutsättningarna för projektet. Vare sig det är brukar, förvaltar- eller spekulationsinitierat så är det viktigt att detta motiv är tydligt uttalat från början, för att på så vis attrahera individer som är villiga att engagera sig i ett projekt med den specifika vinklingen, och inte uppleva sig förda bakom ljuset. Vidare för att utveckla en samarbetsstruktur som stödjer och inte motarbetar den valda brukarmedverkansformen.

Initiativtagare, deltagare och organisation

I ett brukarmedverkansprojekt är alla deltagare viktiga. Skillnaden från ett vanligt bostadsprojekt är att brukarna har möjlighet att påverka processen innan boendet är påbörjat. Som initiativtagare eller deltagare bör man vara på det klara med varför brukarmedverkan är den valda designmetoden. Utöver brukarnas deltagande kräver en öppen process att alla får komma till tals. Således är allas input av vikt. Vem är det då som styr processen? Detta kan se olika ut beroende på vem som initierade processen och

vem/vilka som sedan antar rollen som byggherre och projektledare. Vidare vem/vilka finansiella medel som används för att förverkliga projektet. Alla som har en möjlighet att påverka projektet kan sägas vara deltagare, från beställaren och allahanda byggare till representanter vid stadsbyggnadskontoret som ska godkänna eventuella ritningar. Viktigt är att maktstrukturen synliggörs, bearbetas till en för alla godtagbar form och slutligen accepteras, så att beslutskanaler och sätt att närma sig en kompromiss är kända samt att vetskapen att om någon eller några äger vetorätt är allmän och inte kommer som en chock i ett senare skede.

Deltagarna kan även omnämnas som aktörer i processen och dessa kan vara projektledare, beställare, byggherre, förvaltare, finansiärer, byggare, arkitekter, brukare, myndighetspersoner från olika verk och kontor osv. Det är viktigt att identifiera de olika aktörerna i processen och hur kontakten dem emellan är. För ett framgångsrikt projekt krävs givetvis att alla deltagare tycker att det är någon vits med det hela utöver det rent monetära. Således bör en ansträngning göras vid efterlysning av deltagare av såväl brukare, förvaltare som av byggare och arkitekter: att deltagarna ska tycka brukarmedverkan är en relevant utmaning. Klarhet bör råda över vem eller vilka är att betraktas som delaktiga brukare i byggprocessen. Vems åsikter beaktas? Är det varje medlem i ett hushåll eller en representant? Är det varje hushåll eller en representant för en viss ”typ” av hushåll? Är alla delaktiga brukare ”representanter” åt andra framtida brukare (det vill säga, är brukarna konsulterande expert panel?) I ett projekt i Indien medverkade endast familjernas familjeöverhuvud vid samtal om bostadens utformning med ansvarig arkitekt, pga. kulturella faktorer (ex. en kvinna kan inte samtala med en okänd man om familjeangelägenheter). Vidare var nyttjande graden av hemmet ojämnt fördelat mellan män och kvinnor. Män huserade i de offentliga delarna av bostaden medan kvinnor huserade separat längre in. Ändå skulle män (pappor, äkta hälfter etc.) utforma det som i den största möjliga mån var kvinnornas arbetsfält och område av expertis. Detta gav utslag i hur nöjda brukarna sedan var av bostadens brukbarhet.¹⁴²

Hur sker urvalet av brukare om projektet är initierat av en någon annan än brukarna exempelvis en fastighetsägare? Genom annons? Ur bostadskön? Beroende på ålder, familjekonstellation eller ekonomi? Återigen spelar syftet med brukarmedverkan roll, är det en demokratisk eller konsument ambition som ligger till grund.

En analys av respektive organisation eller förvaltning bör göras för att säkerställa att rätt person/del av organisation är engagerad i rätt fråga och att deltagande personer med representationsroll (representation och legitimitet) har nödvändigt mandat för att inte behöva efterfråga godkännande i varje liten fråga. (Se nedan Förkunskaper).

Aktörer

Vilka är de olika aktörerna? Hur påverkar deras erfarenhet och intresse av brukarmedverkan själva processen? Har alla deltagare mandat att fatta och genomföra beslut och är de hängivna processerna?

¹⁴² Misra 2002, s. 310

Byggherre

Byggherren kan vara ett spekulationsföretag, en fastighetsförvaltare ex MKB, HSB etc., Eller ett entreprenörsföretag som NCC. Byggherren bör ha klara intentioner med vad som de önskar uppnå med brukarmedverkan och hur de på bästa sätt ska kunna möjliggöra processen med tillgång och stöd. Ju närmare den ultimata brukarmedverkan man kommer desto mer delar brukarna rollen som byggherre tillsammans med fastighetsförvaltaren.

Brukare

Huruvida brukarna själva har organiserat sig eller har blivit erbjudna att delta i processen är viktigt att beakta, vidare den sammansättning av brukarna som är önskvärd för processen. Är alla välkomna eller önskas exempelvis en specifik målgrupp eller ett representativt urval av samhället i stort med t ex inkomst, unga, gamla, singlar, par, etniska svenskar och människor med annan etnisk bakgrund, arbetare, akademiker olika socialklasser osv. som relevanta kategorier. I sådant fall måste en urvalsprocess ske. En urvalsprocess kan vara nödvändig ändå för att få antalet brukare att vara hanterbar för brukarmedverkansprocessen.

Projektledare

Ansvarar för att ett designspråk spel kommer tillstånd, dvs., att alla upplever att de kan delta och att de kan uttrycka sig och bli förstådda av övriga deltagare. Projektledaren kan vara arkitekten, forskaren eller en brukare men det är viktigt att den som leder projektet är förtrogen med både deltagar-, design- och byggprocessen. Möjligt att rollen ska delas av flera som kan komplettera varandra. Viktigt att ingen anses vara förmer än den andre. Projektledare ska möjliggöra ett designspråk, men inte dominera det.

Arkitekt

Det är önskvärt att arkitekten eller arkitekterna närvarande har förmågan att lyssna av, delta och stödja kollektiva designprocesser och givetvis viktigt att de är av åsikten att det är ett relevant tilltag.

Forskare

För att kunna få en detaljerad och nyanserad dokumentation av brukarmedverkansprocessen kan en forskare, tränad för detta, vara nödvändig. Brukarmedverkanprojekt verka vara bäst lämpade för aktionsforskning, där forskaren är en aktiv del av processen genom att agera bollplank, agitator, allierad och just forskare.

Andra representanter för förvaltning

Det kan tänkas att andra intressenter i byggprocessen önskar närvara förutom byggherren, såsom teknik eller miljöansvariga. Det är i deras intresse att resulterande fastighet inte är svårkörd eller innehåller tekniska skavanker som kunde ha undvikits genom feedback från förvaltningen. Också här är det viktigt att deltagarna upplever det som en spännande möjlighet att skapa en annorlunda boendemiljö.

Byggentreprenörer

Feedback från branschen kan vara a och o i att undgå klassiska byggfällor. Samtidigt så kan branschen vara konservativ och inte vilja pröva på någonting nytt. Det finns nyfikna

och engagerade människor på alla platser. Ett kriterium vid upphandling av tjänster borde således vara att organisationen besitter ett intresse och förmåga att delta i en brukarmedverkansprocess. Det vore optimalt om någon från ventilation, el, konstruktion osv. fanns med, om inte under hela processen så i alla fall återkommande så att även deras kunskaper kan bli inlemmade i designprocessen.

Advokat

Det kan vara nödvändigt för brukarna att ha någon som tar deras parti om det visar sig att ett designspråkspel haltar. Någon som stödjer deras resonemang i diskussioner och hjälper dem hävda sin röst. Denne advokat kan vara arkitekt, sociolog, forskare, representant från hyresgästföreningen etc., men det är viktigt att den kan föra fram åsikterna utan censur. Alla litteraturkällor hävdar dock att det är optimalt om brukarna ej behöver en advokat eller representant.

Finansiärer

Det är inte omöjligt att eventuella finansiärer önskar medverka i processen. Vore önskvärt om de, eller någon annan insatt inom byggprocessen, kunde förse deltagarna med ekonomisk rådgivning med både helheten – faktorer som påverkar projektets komplettering såsom räntor, bidrag, löpande kostnader, men även den individuella ekonomin – hur mycket kan mitt boende få kosta mig?

Brukarmedverkan: tidpunkt, deltagandegrad och form

Utöver vem och varför brukarmedverkan initieras i byggprocessen så bör även följande frågor besvaras: Vilken form av brukarmedverkan skall användas? Hur delaktig är brukaren? I hela processen eller bara i specifika skeden? Svaren på frågorna beror givetvis på vem eller vilka som har initierat brukarmedverkansprocessen. Dock kvarstår det som en viktig punkt att bestämma tidpunkten för när i byggprocessen brukaren får tillträde samt vilken inflytandegrad brukaren har över design- och beslutsprocessen samt över det slutliga resultatet. Som tidigare nämnts så finns det två olika perspektiv på dessa frågor, nämligen process- och maktperspektiven, där den första pratar om *när* i byggprocessen brukaren kommer in i bilden och den sistnämnda analyserar *inflytandegraden* brukaren har över byggprocessen (Dalholm 1998, Lindberg 2000). Här vill jag också återknyta till huruvida projektet är initierat med ett demokratiskt eller konsumentperspektiv, ses brukarmedverkan som ett mål eller medel eller både och?

Som tidigare nämnt så utgår Hornyánszky Dalholm liksom Lindberg, både från ett process- och maktperspektiv. Tidpunkten för inträdandet i brukarmedverkansprocessen är väsentlig liksom mötets villkor och att det råder en samstämmig syn på vad brukarmedverkan innebär. Lindberg insisterar vidare på att sättet, dvs. *hur* brukarna involveras i processen är avgörande för mötet mellan aktörerna eftersom formen bestämmer det aktuella aktörs- och maktförhållandet.¹⁴³ Således måste man även beakta interaktionsmomenten i projektet. Giddens begrepp, struktureringsögonblicket, är användbart för att fästa uppmärksamheten på att det är just i mötet, i interaktionen som bakomliggande strukturer, åsikter och kunskaper blir synliggjorda, medvetna och kan

¹⁴³ Lindberg 2000, sidan 22

påverkas. Frågorna man som planerare för ett brukarmedverkansprojekt måste ställa sig är således på vilket sätt mötesformen möjliggör synliggörandet av olika människors kunskaper och erfarenheter? Kan vissa "köra på rutin" och således undvika reflektion och verkligt deltagande? Är alla deltagare likvärdiga inför projektet och designprocessen? Är alla åhörare delaktiga i något sammanhang, tillåts alla att bidra eller är man given en position och uppgift?

Att underlätta brukarmedverkan

Utöver faktisk kostnad så kan tidstillgänglighet visa sig vara ett problem. Tid är en bristvara för alla, professionella som lekmän, småbarnsföräldrar, ensamstående, arbetslösa, studerande... alla kan ses som att ha klara begränsningar vad gäller tid och framtida kostnad. Vad kan göras i processen för att säkerställa att alla (om detta är önskan) ska kunna vara delaktiga? Ekonomiska kompensationer? Besittningsgaranti? Tidpunkt för möten? Kan alla ta sig dit? Vilka är ramarna och förutsättningarna för att brukarmedverkansprojektet kan genomföras? Det vill säga, hur, när och var träffas man? Som vi tidigare nämnde i teoridelen under praktiska krav på interaktionstillfället så förutsätter själva formen för brukarmedverkan att olika former av diskriminering ska motverkas. Således förutsätts den fysiska tillgången till byggnader, språkförståelse, rummets (psykologiska) tillgänglighet för deltagarna och tidsaspekten vara uppfyllda.

Den specifika utformningsprocessen som brukarmedverkansprojektet väljer att använda sig av bör vara avhängigt brukarnas förutsättningar. Processen bör därför vara så flexibel som möjligt och innehålla så få restriktioner som möjligt. Hornyánszky Dalholm ansluter sig till Uhl och Ehn i att mena att formen för partecipatorisk design inte kan bestämmas på förhand eftersom varje utformningssituation är unik och bl.a. påverkas av de medverkande brukarnas kunskapsnivå.¹⁴⁴

En ytterligare utmaning för hela brukarmedverkansprocessen är att trots den ansträngning som löpande måste ske att vara gruppbyggande och finna ett gemensamt designspråkspel så måste ansträngningar även göras att förbli öppna gentemot nytt inträde. Vid sent tillkomna deltagare bör ansträngningar göras att få med dem i gruppen, att hjälpa dem se den organisation som har utkristalliserats och samtidigt vara lyhörda för deras input.

It's no use expecting newcomers to take your experience on trust. [...] People want to find out for *themselves*. Just because we have worked through our values and principles doesn't mean these don't have to be constantly renegotiated, if others are to feel they own them too.
(Beresford & Croft 1993, s. 139)

Kostnader

Kostnaden för den framtida bostaden kan vara en mycket viktig faktor i valet att medverka i ett brukarmedverkansprojekt. Det är viktigt att man har diskuterat eventuella kostnader och sätt att finansiera dem. Vem ska stå för extra kostnader på huset?

¹⁴⁴ Hornyánszky Dalholm, 1998, s. 49.

En utökad designprocess tar tid – *måste få lov att ta tid*¹⁴⁵ – och kostar således också pengar. Ska kanske deltagarna själva betala för förmånen att få vara medbestämmande? Kanske brukarna, som förhoppningsvis blir ett unikt boende och en bemäktigande erfarenhet rikare eller slutförvaltaren av hyresfastigheter som i teorin skördar fördelarna med varierat fastighetsbestånd, ökat engagemang bland de boende i sin levnadsmiljö, ökad attraktivitetsgrad samt minskat slitage och avflyttning? Bör kanske ”sociala kostnader” räknas in i byggnadens produktionskostnad (såsom materialkostnad, föroreningskostnad etc.) och ses som en social investering som betalar sig allt eftersom? Ska då förvaltaren betala eventuell merkostnad för brukarmedverkan? Om förvaltaren är byggherre, kanske mer långtgående former av brukarmedverkan kan utformas.

I skrivandets stund innefattar inte begreppet *Life Cycle Assessment* (Livscykelanalys, LCA) någon social aspekt¹⁴⁶ vare sig i form av investeringskostnad eller senare åtnjutande av sagda positiva effekter som säkerligen kan omformuleras i kronor och ören, men det innebär inte att det inte finns ett sådant samband. För att tillfullo kunna redogöra för en hyresfastighets LCA med avseende på brukarmedverkan så bör rimligtvis slutförvaltaren även vara byggherre. Om så är fallet, så finns det ett uppenbart incitament att stå för kostnaden av brukarmedverkansprocessen, då man även står att skörda vinsterna därav, annars inte. Om man särskiljer mellan privata fastighetsägare och allmännyttan så ska den senare ses ha en plikt att bidra till varierat bostadsbestånd medan den privata fastighetsägaren rimligtvis endast behöver se till de ekonomiska vinningarna som skulle kunna göras.

Då en bakomliggande tanke med brukarmedverkan är att det ska bli positiva effekter även på omgivande miljö och samhälle, så vore det bra om både lagstiftning och bidrag kunde skapas för att stödja tillämpning sig av brukarmedverkan. Skattesubventioner eller bidragsstöd för att finansiera planering och genomförande av brukarmedverkan (lokaler, material, resekostnader, fika, studieresor, ritmaterial) och vidare för forskarnärvaro – att processen kontinuerligt utvärderas för att se om målsättningarna uppfylls och kanske till och med utvecklas. Risker med all form av lagstiftning är dock att det resulterar i ”symbolisk” medverkan istället för genuint engagerat vilket kan generera ett resultat motsatt det önskade (se Arnsteins inflytandestege).

¹⁴⁵ Lindberg 2000.

¹⁴⁶ **Livscykelanalys** eller *Life Cycle Assessment* (LCA) är en metod för att åstadkomma en helhetsbild av hur stor den totala miljöpåverkan är under en produkts livscykel från råvaruutvinning, via tillverkningsprocesser och användning till avfallshantering, inklusive alla transporter och all energiåtgång i mellanleden.

Livscykelanalyser kan göras på alla mänskliga aktiviteter och produkter som mat, förpackningar, elektronik, bränslen, transporter etc.

Genom ta reda på i vilket steg i produktionskedjan miljöpåverkan är som störst, kan företagen rikta sina miljöansträngningar åt rätt håll och skapa ett effektivt miljöledningssystem. Det finns också stöd och metoder för att använda resultat av LCA för exempeplvis produktutveckling och marknadsföring. Ur *En liten lärobok om Livscykelanalys* (2002) av Mattias Lidahl, Carl Johan Rydh och Johan Tingström, institutionen för teknik, Högskolan i Kalmar.

För vidare information se SIS, Swedish Standards Institute om ISO 14000-standarderna eller Miljöstyrningsrådet.

Deltagarantal

En balans måste råda mellan antalet lägenheter som är ekonomiskt gångbart (exploateringsgrad) och möjligheten för familjaritet, för deltagarna att lära känna varandra. Storleken kan påverkas genom olika mötesformer, från mindre grupper till stormöten men risken för anonymisering i för stort deltagarantal måste beaktas och hanteras.

Kommunikation

En grundförutsättning för att brukarmedverkansprojekt ska fungera är att alla parter förstår varandra. Dock vet vi att språkbruket skiljer sig mellan de olika leden, faserna och aktörerna i byggprocessen (Hornyánszky Dalholm 1998; Lindberg 2000; de Laval 1997) såväl som mellan övriga aktörer.

Ett första steg är således att få tillstånd ett gemensamt språkbruk eller *designspråkspel* som möjliggör förmedlandet av önskemål/ visioner/ begränsningar mellan alla aktörer. För alla parter involverade i ett brukarprojekt är kommunikationsproblematiken den största faktorn till framgång eller misslyckande, tillfredsställelse eller frustration. Då brukarna vanligtvis kommer in i bilden först då byggprocessen är över kan en förberedande information vara nödvändig för **alla** deltagare. Giddens säger att det finns olika medvetandenivåer och särskiljer bland annat mellan det diskursiva medvetandet som är verbalt och det praktiska medvetandet vars kunskaper förstås i handlingen men som inte alltid kan kläs i ord. För god kommunikation är det således viktigt att underlätta för kunskaper att föras upp från det praktiska medvetandet till det diskursiva.¹⁴⁷ Ehn pratar om att skapa ett gemensamt designspråkspel i huvudsak initierat av designern som rimligtvis har rollen som projektledare. Men för att ett sådant språkspel ska komma tillstånd så måste designern och deltagarna komma varandra närmare, uppnå en öppenhet (enligt Uhl och Sanoff uppnå socialiseringsnivå av igenkännande) samt vetskap om varandras kunskapsnivåer och språkbruk. Deltagarna bör på ett tidigt stadium lära känna varandra samt etablera vilka kunskaper de besitter (mötesvana, språkval, självförtroende och förmåga att beskriva och uttrycka sina tankar om miljöer osv.) för att kunna utarbeta och etablera gemensamma kommunikationskanaler.

Rachel Luck understryker vikten av informationsflödet mellan arkitekten och brukaren, särskilt i de initiala stadierna. Om arkitekten är kunnig mötesledare och brukarmedverkansdeltagare så kommer både stora mängder information framföras i dialogen, såväl som försök att analysera informationen utifrån generella värden.¹⁴⁸ En förberedande kurs inför själva brukarmedverkansprojektets tilldragelse skulle kunna erbjuda dessa möjligheter.

Som tidigare nämnt, så bör det finnas olika mötesforum, med det viktiga är att det finns *gemensamma sammankallande möten* under hela byggprocessens gång med *samma deltagare ifrån alla parter* – karaktäriserat av transparens och tillit. Detta är en förutsättning för delaktighet och bibehållandet av gemensamma målbilder.

¹⁴⁷ Liedholm 1997, s. 52.

¹⁴⁸ Luck 2006, s. 153.

Förberedande kurs inför kommunikationsskola (uppskatta förkunskaper, mötes(o)vana, tidsramar, former av brukarmedverkan, presentation av olika former av arbetsprocesser, ideologier och terminologi, tekniska hjälpmedel, motiv - varför vill jag delta i det här?) men också att stärka deltagarna, stärka deras självförtroende att 'det är klart att ni kan klara av det här'!!

Förkunskaper och kunskapsbehov

Förberedande kurs

Utöver själva utformandet av ett designspråkspel kan en förberedande kurs för alla involverade parter i byggprocessen (brukare, förvaltare, byggare, arkitekter osv.) ge en fingervisning om vilket stöd olika deltagare behöver för att kunna vara aktiva deltagare i designprocessen. Stödet kan vara av både materiell och mänsklig slag. Enligt Beresford & Croft (1993) är det viktigt att komma ihåg att stödet inte bara handlar om fakta kunskaper utan även om människors förmåga att hävda sig i grupp. Stödet att stärka människors självförtroende kan vara *en grundläggande förutsättning* för att de ska kunna delta aktivt i en brukarmedverkansprocess. Enligt en studie om nyttan av "för träning" vid användning av tekniska datorsystem, '*An exploratory study of the value of pretraining end-user participation*', fann forskarna att den förberedande kursen var mer användbar för att utvisa vilka deltagare som fortsättningsvis skulle använda sig av de nya kunskaperna än att skapa beredskap hos alla att fullfölja träningen. Vidare fann man att de som upplevde ett behov av träningen tillägnade sig den medan de som inte tillägnade sig träningen inte upplevde att de skulle kunna få användning av den senare då stödet inom organisationen saknades (tekniska hjälpmedel, rutiner för den nya tekniken, utrymme att utöva de nya färdigheterna eller ens förståelse för varför man inte kunde göra som man alltid har gjort).¹⁴⁹ Deltagarna såg helt enkelt ingen vits med att lära sig någonting de senare inte skulle få utrymme att använda sig av. För att den förberedande kursen inte bara ska ge utslag på vilka som inte kommer att fullfölja ett brukarmedverkanprojekt så ligger det även i kursens uppgift att försöka utreda vilket stöd deltagarna behöver, individuellt och även i relation till sina yrkesgrupper, för att kunna vara delaktiga i hela processen. Vidare kan en förberedande kurs hjälpa deltagarna att sätta realistiska förväntningar på både sin medverkan och vad som kan uppnås genom att man bearbetar och ventilerar vad de olika deltagarna önskar få ut av sin medverkan. Enligt Ehn är det dock inte nödvändigt för deltagare att ha samma anledning för medverkan. Det viktigaste är att det blir ett meningsfullt språkspel och att deltagarna är förvissade om att de *genom sin medverkan kan påverka den kommande processen och resultatet*. Den förberedande kursen bör således fastställa:

- Deltagarnas stödbehov och styrkor – vare sig mötesvana, tekniska-, och/eller kulturella kunskaper eller gruppdynamik.
- Språkbruk – för att etablera grunden för ett designspråkspel
- Familjaritet - deltagarna lära känna varandra
- Gemensam 'road-map' – att tillsammans formulera en gemensam utsaga om vad deltagarna vill uppnå tillsammans och hur den skall uppnås.

¹⁴⁹ Shayo, C, Olfman, L & Teitelroitt, R. 1999, s. 67.

- Tekniska kommunikationsmedel – ge fingervisning om vilka kommunikationsmedel och hjälpmedel kan vara användbara.
- Mötesformer - som möjliggör allas deltagande och respektfulla behandling
- Tydliga strukturer (Vem ansvarar för vad)

Att kunna medverka förutsätter att man har tillförsikt i sina kunskaper, vana och modet att delta. Beresford & Croft går så långt som att hävda att ingen brukarmedverkansprocess har möjlighet att bli framgångsrikt om inte nödvändigt krut från början läggs på att utveckla individernas förmåga att uttrycka och hävda sig. Vidare bör olika rutiner och kunskapskapital synliggöras så att de kan bli produktiva element av designprocessen och inte begränsande.

Den förberedande kursen leder in i själva designprocessen som till en början också kan liknas vid en kurs, en design- och kommunikationsskola. Det tar tid att formulera ett språkspel och etablera en gemensam plattform och ”road-map”.

Den fortsatta kommunikationsskolan kan med fördel användas som ett huvudinstrument för designutvecklingen, främst för brukarna, men även med övriga deltagare närvarande vid möten genom utvecklandet av ett gemensamt designspråkspel. Observera att designspråkspelet kan av nödvändighet vara annorlunda i detta stadium än vid den förberedande kursen då det är en ny situation med potentiellt nya deltagare. Här kan deltagarna bestämma val av arbetsprocess, få ytterligare förkovran i terminologi, hjälpmedel och en plattform att ”se” varandra. Kommunikationsskolan kan dock innebära olika för deltagarna beroende på vilken ”grupp” de tillhör. Exempelvis:

Brukarna – Den förberedande kursen ska läsa av deltagarnas förkunskaper och behov av kompletterande information och stöd (möteskunskaper, användande av gemensamma terminologier etc.). Den ska även inbjuda till självreflektion: vad tycker jag om och varför? Kanske genom analys av boende historik, erfarenheter, ideal & inspirationskällor men också själva anledningen till deltagande och sannolikhet att kvarvara processen ut.

Arkitekterna – Ovan sagda gäller givetvis även övriga deltagare. Man kan inte bara anta mötesvana i medbestämmande sammanhang (ex studiecirkel format) ej heller förmåga att agera moderator och inspiratör. En grundlig inventering av kunskaper såsom intervjutekniker, illustrationstekniker (ex fullskalelabor, 3D, sammanställande av ritningar) är nödvändig för att veta vilka arkitektens styrkor och svagheter är i participationsprocessen.

Byggare – syn på brukaren, lyhördhet inför lekmäns erfarenheter, vilja att lösa eller möjliggöra annorlunda lösningar än gängse samtidigt som den egna erfarenheten bidrar med info om vad som är lyckade eller mindre lyckade lösningar.

Förvaltare – många vill gärna uppnå effekten av ’minskade förvaltningskostnader’ men är ovilliga att släppa ifrån sig erforderligt inflytande för att en reell brukarmedverkan ska vara möjlig. Således bör också representanter från förvaltningen (bostadsbolaget) delta i förberedande verksamhet för att klargöra sin ambition med brukarmedverkan och hur de

kan vara delaktiga i processen så att även deras önskemål och begränsningar är faktorer som beaktas.

Designprocessen kan sägas ha utökats med faktorer som inte är rent designmässiga såsom empowerment-ansatsen. Flera steg kan vara nödvändiga för att bädda för en god brukarmedverkansprocess.

Syn på lärande

Istället för en mål orienterad designprocess förespråkas en cyklisk, iterativ arbetsmodell vid brukarmedverkan. Detta för att förekomma att man fattat designbeslut på ett tidigt stadium som senare i processen då ytterligare information har tillkommit visar sig vara mindre bra eller direkt olämpliga. En mål orienterad designprocess lämpar sig bättre för dem som har erfarenhet av liknande projekt och utifrån det kan säga fatta ett upplyst beslut (ex. vi använder inte denna form av tätningsskikt eftersom erfarenhet har visat att den inte håller önskvärd standard).

Iterativt lärande är en rekommenderad arbetsmodell för brukarmedverkan i designarbete, där arbetets upprepande struktur möjliggör reflektion, dvs., brukarna har möjlighet att flera gånger försäkra sig om att en inriktning eller beslut har varit i linje med tänkta önskemål och tagit ställning till senare uppkommen information och kunnat revidera beslut vid behov. Arbetsprocessen får dock inte lov att upplevas som *tjätig*. Ny information måste tillkomma utöver den egna utökade förmågan att resonera kring designprocessen.

Brukarmedverkan kan ses som en process av lärande för alla deltagare där omfördelning av kunskap och syntes av ny kunskap berikar alla. Enlig Beresford & Croft handlar empowerment mycket om fördelningen av kunskap. Främst tre kunskapsområden står ut:

- Experternas kunskaper – att ta del av, i viss mån återta kunskaper och berikas av dem.
- Brukarnas kunskaper – att återupptäcka och dela med sig av egna erfarenheter och kunskaper.
- Skapandet av ny kunskap gemensamt. Brukarmedverkansprocessen är en kunskapsgenererande process som alla kan bli berikade av.¹⁵⁰

I Hornyánszky Dalholms fallstudier behövde brukarna få kunskap om designteknik och hur en designprocess går tillväga. Vidare behövde de lära sig argumentera för sina förslag och hävda sina intressen gentemot planeringsprocessens professionella aktörer.

”Fallstudiernas designprocesser blev läroprocesser där brukarna blev mer medvetna om sina preferenser och de värden som de tillmätte boendet/arbetet. Att deras medverkan hade inslag av lärande visade sig bl.a. i att flera av dem, när processen var slut, hade velat börja om på nytt och utgå från aspekter och utformningsidéer som de blivit medvetna om

¹⁵⁰ Beresford & Croft, 1993, s. 141.

under arbetet. Deras ökande insikt ledde även till att de ställde allt större krav på utformningen. De fick kunskaper om designprocessen men tillägnade sig även förhållningssätt som ökade deras intresse för utformningsfrågor och gav dem nya sätt att betrakta och analysera byggnader. Samtidigt lärde de sig att använda befintliga miljöer som informations- och inspirationskälla. [...] För brukare, som inte fick möjligheten att flytta in i den bostad de själva utformat, blev det just upplevelsen av att medverka och de kunskaper de fick i designprocessen som blev behållningen. De insåg sina möjligheter att påverka och kunde pröva idéer om en annorlunda utformning samtidigt som de konstaterade att även konventionella lösningar har sina fördelar. Projektörerna och forskarna å sin sida blev varse den variation i krav och föreställningar som finns hos brukare och svårigheten att förmedla sina egna intentioner respektive tolka brukarnas önskemål på ett korrekt sätt. En annan insikt var att förväntningarna på deras professionalitet var annorlunda än i deras traditionella roll.”

(Hornyánszky Dalholm ss. 208-209)

Verktyg för brukarmedverkan

Ett designverktyg, exempelvis penna och papper, kan användas för att skapa (del av designarbetet) eller för att förmedla visionen av det skapade (kommunikationsmedel) såg genom skiss och färdig ritning. Dock beror förmågan att både nyttja designverktyget samt att tolka dess resultat på ens erfarenhet och vana av att göra det. Designverktyget upplevs och nyttjas alltså olika av brukare och designers. Det är således önskvärt att finna designverktyg som kan överbrygga skillnaderna i erfarenhet samtidigt som de stödjer den kreativa processen för båda parter.¹⁵¹ Kan designverktyget hjälpa brukaren att gestalta tyst kunskap? Val av designverktyg beror på vad det skall användas för, av vem, och i vilket skede (funktion, användare, kontext).

Vid analys av brukarmedverkan projekt och litteratur så framkommer det att ingen rekommenderar att brukaren ska bli expert på expertens område, då detta kanske skulle vara kontraproduktivt för den önskade förnyelsen av professionell praxis.¹⁵² Även risken för ”indoktrinering” av brukaren som skulle innebära att designern överför sina smaker på brukaren skulle innebära att brukarens erfarenhetsspecifika kunskaper skulle gå förlorad. Men inga designverktyg är oproblematiska. Varje designverktyg har sina begränsningar och är inte självförklarande. Stor vikt bör därför läggas på att förklara designverktygets kontext och användning, samtidigt som kompletterande designverktyg bör användas för att täcka in så många olika arkitektoniska och sociala aspekter som möjligt. En kombination av praktiskt och teoretiska kunskaper rekommenderas, med olika designverktyg för att på bästa sätt möjliggöra förverkligandet av ett designspråkspel, initiera reflektion och möjliggöra deltagande på olika sätt. Praktiskt deltagande kan vara skissarbete, modellbygge, platsbesök, gåtur medan teoretiskt deltagande kan vara studie av förebilder, materialval, byggprocessen mm.

¹⁵¹ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 152.

¹⁵² Hornyánszky Dalholm, 1998, s. 115.

Förebilder

Bilder, byggnader, konstverk, tja, det mesta kan användas som förebilder och som källor till inspiration. Hornyánszky Dalholm understryker dock vikten av en utarbetad strategi för hur förebilderna ska användas. Annars är det risk för att brukarna uppfattar arkitektens förebilder som att vara färdiga förlagor istället för idéer som kan vidareutvecklas och anpassas till brukarnas koncept.¹⁵³ För många förebilder kan bli en belastning och handlingsförlamning, ett brus som det är svårt att finna sin egen röst igenom.

Mentalkarta

En mentalkarta är en kartsbild deltagare i exempelvis en studiecirkel kan göra för att belysa företeelser i sin närmiljö som de anser vara betydelsefulla¹⁵⁴. I sina studiecirkelgrupper¹⁵⁵ inledde arkitekturforskaren Suzanne de Laval med en presentation av vad övningen syftade till, förklarade möjlig användning av termer som stråk, noder, landmärken, text, mm, gav några exempel på mentala kartor från Paris varefter deltagarna fick göra sina egna kartor. Efter kartorna var färdiga togs en kort paus och sedan diskuterades resultatet. De Laval avsikt var göra en analys av områdena och dess huvuddrag samtidigt som deltagarna reflekterade över sina miljöer. Flera av diskussionerna resulterade dock i faktiska listor över vad som var positivt eller negativt i området och vad som behövdes åtgärdas. Mats Lieberg (1992) använde sig av mentala kartor i sin avhandling *'Att ta staden i besittning'*. I sin studie av hur ungdomar på Norra Fälåden i Lund förhåller sig till grannskapet och resten av staden, fann han bl.a. att ungdomar och vuxna uppfattade en genomfartsled olika. De vuxna såg en barriär (färdades med bil genom området) medan ungdomarna dagligen korsade vägen och såg den som en förbindelselänk mellan hem och skola.¹⁵⁶

Jag anser att mentalkarta kan användas både i utvärderingssyfte av befintligt område – alltså i slutet av byggprocessen där förvaltningen tar vid – men även som verktyg för att få deltagarna att reflektera över vad de egentligen värdesätter i sina närmiljöer och bostäder. I kombination med en boende historik/karriär så kan brukarna få redskap att kritiskt delta och analysera i den pågående designprocessen.

Skissa

Penna och skisspapper. Pappret kan te sig avskräckande tomt och fyrkanter vill gärna rada upp sig retsamt i uteslutande gäck men i skissandet kan även nya former finnas, nya samband, kopplingar som man inte medvetet tänkt igenom. ”Tanken föds i handen” sade en lärare till mig i ritsalen. ”Tänk inte... låt handen tänka”. ”Var frikostig med papper, jobba i lager, inget är gjutet, allt kan ändras” var andra kommentarer. Lärorikt och befriande. Samtidigt kan inte alla skissa förmå sig till att skissa till en början. Det handlar om att släppa ambitionen om perfektionism och låta saker bli bra, bli bättre. Man kan

¹⁵³ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 211.

¹⁵⁴ de Laval 1997, s 99.

¹⁵⁵ Studiecirkeldeltagarna i de Lavals 1997, respektive cirklar var boende i samma bostadsområde (Klockarängen-, Rickomberga-, Liljeholmsberget- samt Vaxholmsgruppen) och således refererades de till samma miljöer.

¹⁵⁶ de Laval 1997, s. 250.

skissa med andra medier än penna och papper. Bara papper. Trä, frigolit, i färg, i datorn... olika former passar olika människor.

Semantisk miljöbeskrivning

Semantisk miljöbeskrivning¹⁵⁷ är ett sätt att beskriva en miljö med hjälp av klassificeringsscheman.¹⁵⁸ Skalorna är bipolära och består av motsatsord (tolkningsfråga).¹⁵⁹ I Sverige har främst arkitekter och miljöpsykologer använt metoden för semantisk miljöbeskrivning. För ett exempel av semantisk miljöbeskrivning, se appendix 5.¹⁶⁰ En semantisk miljöbeskrivning bör enligt de Laval genomgå gemensamt vilket möjliggör dels för analys och förståelse av ordparen samt bäddar för en tämligen avancerad arkitekturdiskussion. Således blir den semantiska miljöbeskrivningen ett starkt hjälpmedel att diskutera arkitektur med både vana och ovana deltagare. Schemana fylls dock i individuellt för att sedan analyseras i grupp. Laval upplevde inte att man fick fram någon ”sann bild” av vad alla i bostadsområdet tyckte. Däremot dök det upp intressanta infallsvinklar och en klarare bild av respektive bostadsområde framkom.

Modellarbete

Hornýánszky Dalholm rekommenderar både skal- och fullskalemodeller som bra designverktyg i participatoriska processer eftersom de enligt henne förmår överbrygga skillnaderna mellan brukares och arkitekters erfarenhet samtidigt som de understödjer den kreativa processen.¹⁶¹

Fullskalemodellering

Fullskalelaboratoriet på A-huset vid LTH i Lund, är en uppglasad hall 18x15x6m där arbetsplatser och bostäder kan byggas i skala 1:1 med hjälp av flexibla byggsystem. Labbet har använts sedan 70-talet för flera olika syften såsom forskning,¹⁶² undervisning och demonstrationsuppbyggnader. Fullskalemodellering kan användas för volym, ljus och färgstudier, arbetsplatsanalyser mm och genom sin inneboende kvalitet av konkret representation kan den agera både som ett verktyg för kommunikation såväl som ett designverktyg i själva utformningsprocessen. Fullskalemodellen är således både en representation av verkligheten och ett verktyg, en egenskap som inbjuder till reflektion och möjliggör en reellt upplevd känsla av ”byggnaden”. Den kan användas av alla deltagare. Brukarna genomför rollspel i fullskalemodelleringar, som oftast är grundade på frågeställningar som de själva formulerat. Rollspelen används för att pröva samspelet

¹⁵⁷ Semantik betyder betydelselära eller teckenlära enligt SAO 1998, Nordstedts ordbok.

¹⁵⁸ Metoden är hämtad från psykologin, de s.k. Osgood-skalorna som används för att mäta mening, innebörd eller betydelse (Osgood, C.E, Tannenbaum, P. H., (1957), *The Measurement of Meaning*. University of Illinois Press, Urbana, USA.)

¹⁵⁹ Schemat använt i de Laval's projekt var framtaget av Birgit Cold för undervisning på NTH i Trondheim, med tillägg av några av de Laval's egna ordpar.

¹⁶⁰ Främst av Carl Axel Acking, Sven Hesselgren och Rikard Küller (Küller, R (1972) A Semantic Model for Describing Perceived Environment. Document D12: 1972, National Swedish Building Research, Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm).

¹⁶¹ Hornýánszky Dalholm 1998, s. 159.

¹⁶² Främst två olika inriktningar har använt fullskalemodeller i Sverige: utrymmesstudier samt studier av rörelsemönster. Det finns två kategorier av utrymmesstudier: dimensionerings- respektive metodutvecklingsstudier. (Hornýánszky Dalholm 1998, s.20).

mellan rumsutformning och användning samt för att tydliggöra aspekter som är viktiga i verksamheten. Nya frågeställningar kan bli aktualiserade, frågeställningar som inte skulle ha kommit upp bara genom betraktelse av modellen.¹⁶³ Det går snabbt för brukare att lära sig använda fullskalemodellen för att utarbeta sina utformningsförslag. Hornyánszky Dalholm menar att det beror på att de inte i alla sammanhang tvingas verbalisera sina intentioner och sin erfarenhetsbaserade kunskap utan kan fatta beslut utifrån de erfarenheter som den sinnliga närvaron i modellen ger. Modellen kan lätt byggas om vilket också möjliggör till reflektion. Vidare är den i en mänsklig skala, som underlättar den egna rumsliga förståelsen, (är fönstret för högt för mig?). Samtidigt understryker Hornyánszky Dalholm att processen är beroende av en fungerande kommunikation och ömsesidigt förtroende mellan brukare och forskare. Då förtroendet sänkades misstolkades forskarnas intentioner och brukarna upplevde sig själva vara utelämnade och utnyttjade.¹⁶⁴

För många brukare var det först när de steg in i fullskalemodellen som de upptäckte att det materiella rummet avsevärt avvek från den föreställning de fått via ritningar eller skalmodeller. Genom att relatera rummet till den egna kroppen och uppleva det med flera sinnen samtidigt kunde de också avgöra om de tyckte om eller trivdes i det.
(Hornyánszky Dalholm 1998, s. 241)

Hornyánszky Dalholm är främst intresserad av hur fullskalemodellen kan förbättra samarbetet och förståelsen mellan arkitekt och brukaren. Utformningsprocessen används således även för att generera kunskap om denna.¹⁶⁵

3D

Genom datamodeller kan ritningar visualiseras på mycket mer användarvänligt och lättförståeligt vis än det traditionella 2D. Olika vyer, material, miljöer, med ”genom flygning” osv. kan alla bidra till att ge en mer mångfacetterad uppfattning av modellen. Kunskap om hur sådana modeller genereras är dock ojämnt fördelat både bland fack- och lekmän. Stor utveckling har dock skett på senare år inom datorprogrammets användarvänlighet och flera program sägs ha hög användarvänlighet såsom Sketch Up och ADT¹⁶⁶. För ytterligare information om 3D modellering, vänligen se appendix 6.

Studiecirkeln

Som studieförum är studiecirkeln väl etablerad i Sverige.¹⁶⁷ Idén är att man på frivilligbasis träffas på fritiden och studerar ett ämne av intresse. Återkommande träffar möjliggör för deltagare att lära känna varandra och fördjupar sina kunskaper i ämnet.

¹⁶³ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 25.

¹⁶⁴ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 232.

¹⁶⁵ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 25.

¹⁶⁶ 3D ritprogrammet Architectural Desktop.

¹⁶⁷ Redan 1902 skapades studiecirkeln av folkbildaren (senare riksdagsledamot) Oscar Olsson. De första studiecirkelarna handlade om litteratur, tyska språket och nykterhetsfrågor. (de Laval, 1997. *Planerare och boende i dialog*, s. 49.)

de Laval fann i sin forskning att studiecirkeln även kunde användas som ett sätt att skapa en gemenskap i ett nybyggt område.

Som metod för att öka kvarboendefrekvensen i ett bostadsområde är studiecirkeln sannolikt mycket användbar. För förvaltare borde studiecirkeln som metod för att snabbt få ett bostadsområde inbott vara en utmärkt strategi. Läger man sedan ner lite energi på dokumentationen, kan denna bli en trevlig introduktion för nytilkomna boende.'
(de Laval, 1997, s. 145)

Studiebesök

Lite verklighetsförankring brukar vara uppskattat i alla kunskapsgenererande processer. Besök vid arbetsplatser, förebilder, byggplatsen osv. kan alla tillföra användbar information till designarbetet, möjliggöra reflektion och etablera sociala kontakter mellan deltagarna.

Workshop

Temabaserade träffar där deltagarna delar med sig av sina erfarenheter.

Gåtur

Gåtur är en utvärderingsmetod för miljöer.¹⁶⁸ Den kan användas av brukare, arkitekt, planerare, byggherre, förvaltare m.fl. tillsammans då det ger möjlighet till dialog och kommunikation mellan deltagarna. De Laval använder gåtur som metod för erfarenhetsåterföring för planerare i nybyggda områden. En gåtur är en strukturerad rundtur i bebyggelsen med deltagande av brukare och organisationspersonal, med inledande och efterföljande mötesaktiviteter. Rutten är bestämd från början av projektledaren med optimalt 8-10 stoppunkter¹⁶⁹ för rimlig tidsåtgång, från några timmar till en hel dag. Deltagarantalet bör helst ej överskrida 10 stycken. Gåturen inleds med en orientering av projektledaren om hur man ska gå tillväga. Rundvandringen sker i mindre grupper utan inbördes kommentarer men med skrivblocksdokumentation eller fotografi. Omedelbart efter den strukturerade rundvandringen sker en genomgång av intrycken under turen där det är projektledarens ansvar att lyfta fram olikheter i deltagarnas synpunkter. Ivor Ambrose (Gåturens skapare) föreslår sedan gruppdiskussioner med specifika ämnesområden i grupper om fyra stycken där deltagarna fokuserar på bestämda problem och ger förslag till lösningar som bearbetas. Ytterligare en gemensam diskussion sker sedan som sammanfattar gruppernas ställningstaganden. Den slutliga skriftliga rapporteringen görs av projektledaren där gåturen listar positiva och negativa aspekter tillsammans med förslag till ändringar eller förbättringar, stoppunkt för stoppunkt.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Gåtur metoden utvecklades av Ivor Ambrose vid hans utvärdering av Blangstedgård i Odense (Ambrose, 1988-2003). Metoden är sprungen ur "walk-through evaluation" som används vid Post-Occupancy Evaluation, (POE). POE används mycket i USA, Storbritannien och Nya Zeeland dels för utvärdering av byggnader, i programskrivningssyfte och dels för att upprätta förslag till åtgärder i befintlig miljö.

¹⁶⁹ Ej fler än 15 stopp enligt Ambrose rekommendation.

¹⁷⁰ de Laval 1997, s. 155

Individuella möten

Det är viktigt att bibehålla insikten att det är individer som ska bo, individer som ska delta i processen och individer som behöver få komma till tals. Inte bara för att de individuella önskemålen ska föras fram och höras men också för att kritik och kommentarer på processen ska luftas.

Gruppmöten

Gruppmöten ska säkerställa att informationsflödet fungerar åt alla håll, mellan brukare, arkitekter, byggare och förvaltare. Ris och ros ska lyftas fram allteftersom de uppdragas – om det sker för sent så kan ju ingen ändring ske.

Hemsidor och nätverk

Med datorns intåg i var och envars hem så skulle en hemsida kunna utgöra den gemensamma informationsspridningskanalen framför andra. Till sidan skulle interaktiva funktioner som chatrum¹⁷¹ kunna knytas där kommunikationsutbyte på olika nivåer skulle kunna ske ex mellan brukare i en viss intressegrupp, mellan trapphusgrannar, mellan brukare och sin partnerarkitekt etc. Risken är givetvis att ett ohanterligt flöde av feedback skulle uppstå. Samtidigt kan man inte bortse från fördelen med att kunna förmedla infall och tankar under en längre tidrymd än exempelvis ett gruppmöte på två timmar.

Engagemang/delaktighet

Hur säkerställer man att alla deltagare känner delaktighet och drar åt samma håll? Nödvändiga ”team-building” ansträngningar måste göras före, under och genom hela processen för att inte deltagarna ska tappa fokus och upplevelse av delaktighet. Alla har olika perspektiv, för de professionella kan det handla om yrkesstolthet, att göra det bästa man kan uppåtda, för brukarna att få medverka vid förverkligandet av en riktig byggnad, ett framtida hem. Ansträngningar måste återkommande göras för att få deltagarna att känna sig nödvändiga och behövda i processen. Det säger ju sig självt att man inte engagerar sig till fullo om signalerna är de att övriga klarar sig lika bra utan en.

HELHETS-processen försöker stödja aktörerna att ändra och att fortsätta i det ändrade beteende som krävs för ökad samverkan och för att skapa nödvändigt förtroende för att våga öppna upp sig och bli medparter istället för traditionellt motparter. HELHETS-projektet fann att samverkansområdet har stor potential men att förändrings ansträngningar möttes av svårigheter då det finns underliggande, djupt rotade, brister i förtroende mellan många av aktörerna p.g.a. historiska konflikter. Ett delresultat är att det kräver tid och resurser och stora beteendeförändringar hos alla inblandade aktörer.¹⁷²

HELHETS-projektet pratar vidare om att Samverkansmodellen bygger på tydliga byggherrekraV från början, att rätt kompetens tas in vid rätt tillfälle och att de gemensamma målen för projektet genomsyrar alla faser såväl som alla nya

¹⁷¹ Att ’chatta’ (från engelskan ’to chat eller chatting’, dvs., att småprata) är att utbyta snabba elektroniska meddelanden mellan två eller fler deltagare.

¹⁷² *Helhetssyn förändrar bostadsbyggandet – En rapport från MKB, HSB och NCC om HELHETS-projektet i Malmö 2004*, s. 19

projektmedlemmar som kommer in efter hand i processen. För att förena Samverkansmodellen med brukarmedverkan så bör brukarna betraktas som jämställda med byggherren i modellen och själva brukarmedverkansprocessen kommit en bra bit på väg för att kunna formulera tydliga byggherrekraV. Det är alltså av oerhörd vikt att olika aktörer träffas, blir familjära, lär se varandras målsättningar och perspektiv och får ett delat mål att sträva emot. Ansträngningen är den att processen såväl som produkten ska bli så bra som möjligt vilket kanske tom innebär en minskad vinstmarginal i kronor men ökad vinst utifrån trivsel och arbetsmiljö. Samverkansmodellen förespråkar kontinuerliga träffar under hela byggprocessen, delade möteslokaler, informationsbrev osv. – ännu en gång så står kommunikationen i centrum – men också att processen indelas i lagom stora hanterbara delar i tid och omfång som dras igång med konkreta värdebyggande och inspirerande kick-off möten! Sociala samkväm likaså. Processen ska handla om människor och deras erfarenheter i första hand.

Eldsjälar

I alla projekt finns det i regel eldsjälar och deras närvaro karaktäriseras ofta av en dubbelhet, entusiasmerande och begränsande. Eldsjälen kan vara drivande inom projektet och förmår påverka andra deltagare. Men i projekt som avser brukarmedverkan, kan en eldsjälens entusiasm bli begränsande för andra deltagare som inte förmår framhävda i konkurrensen. Projektledarens roll blir även att agera moderator, för att på bästa sätt dra nytta av eldsjälens engagemang samtidigt som övriga deltagare inte får bli överkörda. Projektledaren sitter själv på dubbla stolar, bör besitta de entusiasmerande kvalitéerna hos eldsjälen, men samtidigt kunna förmå sig själv att "sitta i baksätet", dvs. inte styra processen utan främst underlätta den.¹⁷³

Begränsningar

Det förutsättningslösa skapandet kontra verklighetens bistra ekonomi kan verka som en svår balansgång. Särskilt i designarbete uppmuntras kreatören till en början att bortse från begränsningar för att inte vingklippa det kreativa flödet innan det haft tillfälle att utvecklas. Det kan dock vara svårt att "komma tillbaka till jorden" när det är så dags att börja tänka i termer av realiserbart och ekonomiskt möjligt. Liedholm (1997) fann att brukarnas reaktion på Ivo Waldhørs uppmaning att "allt är tillåtet" i kombination med den initiala inspirationsbilden från 'Wohnen mit kindern' där brukarna i princip bestämde allt, delvis blev en av irritation och besvikelse. Intervjuer bland de boende visade att det fanns personer som upplevde sig lurade av den förutsättningslösa början, andra som helt ställde upp på den och återigen andra som var tveksamma.¹⁷⁴

Denna variation i förhållningssätt gentemot "friheten" skulle kunna bero på hur brukarna värdesätter sin egen kompetens. De som värderar sin kompetens högt tycks anse att de har rätt att överskrida de professionella aktörernas restriktioner medan de som hade bristande tilltro till sin egen kompetens inte vågar blanda sig i för mycket.¹⁷⁵

I en normal designsituation bestämmer den aktör som har det ekonomiska ansvaret för projektet (såsom byggherren, förvaltaren eller arbetsgivaren). de ekonomiska gränserna

¹⁷³ Beresford & Croft 1993, s. 120.

¹⁷⁴ Liedholm 1997, s. 164.

¹⁷⁵ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 212.

varför det inte är konstigt att de som i slutändan bär de ekonomiska konsekvenserna av utformningen (brukarna) blir osäkra om gränserna uteblir.

”Jag börjar nog hålla med den som på sista sammanträdet sa att vi har arbetat gratis. Vi har faktiskt lagt ner hemskt mycket arbete, men vi har arbetat gratis för vem det nu är. De har fått reda på precis hur folk vill bo. Det är just vad arkitekterna vill ha reda på och alla vill ha reda på. Det har de fått gratis av oss. Sedan får vi reda på att det där kan ni spola för det får ni inte. Det är för dyrbart”.

Kommentaren kom från en äldre kvinna i bo100 projektet som vid de sent påkomna ekonomiska diskussionerna med MKB om MKB-standard, tillval och tilläggskostnader missnöjt reflekterade över brukarmedverkansprojektets former. Inflytandet visade sig vara mer begränsat än först utlovat, samt kostnadsbegränsningarna upplevdes som chockartade då de introducerade så sent i processen (pga. att de var ofullständigt formulerade).¹⁷⁶

Alla deltagare i brukarmedverkansprocessen måste känna till vilka regler och begränsningar som gäller men också utrustas med tillräckliga kunskaper för att våga ifrågasätta begränsningarna. En känd tidsplan kanske, där man ser att ex. vid vecka 14 så kommer vi gå igenom ekonomiska, fysiska och juridiska begränsningar för projektet?

Transparitet (öppenhet)

Det är viktigt att organisationen för brukarmedverkan samt byggprocessen är ”genomskinlig” i sin helhet, så att det är tydligt vem som styr och hur det styrs, dvs., hur beslut fattas, av vem och varför. Det får inte finnas några dolda agendor. *”Öppen och fördomsfri information, klara och öppna kommunikationskanaler och kontinuerlig översyn och kritik av verksamheten är viktiga faktorer om reell samverkan ska uppnås”* (Liedholm, 1997, s. 151). Alla hatar att känna sig manipulerade, förmyndigade eller åsidosatta. Tydliga riktlinjer för både friheter och begränsningar bör göras och finnas tillgängliga.

Legitimitet

Hur väl representerar brukaren t.ex. en familjemedlem, den övriga familjens önskemål? Som i det tidigare nämnda indiska exemplet så kan ju olika familjemedlemmar ha olika syn på rumsliga dispositioner etc. Övriga deltagare i designprocessen såsom representanter från olika myndigheter och företag, har de mandat att ta beslut åt den de representerar? Om de är deltagare ”för långt nere i näringskedjan” så förlängs beslutsprocessen eftersom alla större beslut måste gå på ”remiss” till högre enhet. Klart nedlagda regler, begränsningar och önskemål skapar snabbare styrväg.

Kunskapsåterbäring/återföring

Enligt De Laval så är inte ett designprojekt fullgjort förrän en utvärdering av detsamma gjorts där brukarnas synpunkter, positiva och negativa, kommer alla parter till del. Först

¹⁷⁶ Liedholm 1997, s. 214.

då är den fulla kunskapspotentialen uppnådd, och erfarenheten kan föras vidare i framtida projekt som varnande eller goda exempel. En skriven rapport kan här också agera som vidare underlag för framtida förändringar i samma byggnad eller område, då kanske ändring behövs ske eller punkter som inte blev realiserade nu kan bli det. Således kan en kunskapsåterföring (ex gåtur) agera avslut och avstamp för både brukare såväl som planerare och byggare.

För arkitekter, planerare och beställare behövs ett uppföljningsdokument som visar på vad som blev uppnått och på vilket sätt det skiljer sig från det som var avsett (den ursprungliga programförklaringen). Vidare en analys av vad som skulle kunna ha gjorts annorlunda. Detta för en kunskapsutveckling hos alla professionella parter. Inom byggbranschen kan ordentlig dokumentation leda till ett referensarkiv där information om arbets-, upphandlingsformer, samarbetspartners etc. kan vara behjälpliga vid framtida projekt.

Förvaltaren har ett ännu mer trängande behov av kunskapsåterföring. Kunskapen kan användas till att förbättra beståndet och ligga till underlag för framtida projekt. Exempelvis HSB Malmö använde sig av olika former av kunskapsåterföring då Kapellmästaren 4 avslutades. Trots att Kapellmästaren 4, ett av HSB Malmös projekt inom HELHETs-projektet, var ett mycket framgångsrikt projekt i många avseenden, kom anmärkningar och förbättringsförslag ifrån kunderna. Utvärderaren (Prolog logistik) underströk vikten av att få alla inblandade i projektet att förstå vad som är viktigt för kunderna (brukarna och förvaltarna) t.ex. genom att hålla informationsmöte om vad kunderna uppfattade som fel och anmärkning och för att säkerställa samsyn i hela produktionsteamet. Slutbesiktningen och kundernas anmärkningar borde vidare utredas för att se om de överensstämde. Vidare var det viktigt att fortsätta dokumentera och publicera sammanställningarna av synpunkter från kunderna. Ju fler som tar del av materialet, desto bättre fokus på kundens behov hos aktörerna och i projekten. Sammanställningarna kan senare utgöra underlag för programhandlingarna inför nya projekt. I utvärderingen av Kapellmästaren 4, så nyttjades kompetensen hos en annan förvaltare, i det här fallet MKB, för att kommentera och diskutera olika lösningar och för att uppmuntra lärande och framtida förbättringar genom erfarenhetsutbytet. HSB Malmö följer upp kundernas åsikter med sitt HNKI, HSB:s Nöjd Kund Index, som är utvecklat tillsammans med Prolog Bygglogistik. Uppföljningen görs i två delar, dels en inflyttningsenkät ca 2 månader efter inflyttning, dels en boendeenkät ca 12 månader efter inflyttning. Inflyttningsenkäten fokuserar på bemötande och service under processen och boendeenkäten fokuserar på själva produkten, boendet. Men hjälp av Nöjd-Kund-Indexet kan HSB jämföra olika projekt med varandra och sätta upp mätbara mål för kommande nybyggnadsprojekt. På detta sätt skapas en kontinuerlig förbättringsprocess där erfarenheter från de olika projekten tas till vara.¹⁷⁷

Redan 1997 beslöt HSB Malmös VD att besiktningar endast får utföras av en opartisk besiktningsman, som inte är anställd inom företaget pga. risken för jäv. När det gäller partnering och partneringslika projekt, kan slutavstämning utföras av projektledare och

¹⁷⁷ Helhetssyn förändrar bostadsbyggandet s. 20.

platschef, men kund och marknad måste vara representerade vid besiktningstillfället. Krav bör ställas på att entreprenören sätter upp en handlingsplan för hur de kommer arbeta för att sänka skadorna på golv, väggar, fönster etc. i nästa projekt. Vidare ansåg HELHETs-projektet att HSB borde ge kund & marknad en större roll i projekten för att dessa ska ha en större chans att påverka utformningen och valen av material.¹⁷⁸

Kunskapsåterföring för de boende är en del av den fortsatta medverkansprocessen i förvaltningen. Givetvis är det av intresse att se vad brukarna tycker om sitt boende vid inflyttning, men även återkommande under den fortsatta boendekarriären. Avstämningar, förändringar och förbättringar kan således göras löpande med ett direkt samband mellan brukare och förvaltning.

I sitt föredrag ”*Hinder och möjliggörare för kunskapsåtervinning*”¹⁷⁹ berättade Ewa Braf, Fil. Dr och konsult på Nordisk Kommunikation, att hinder för kunskapsåtervinning inom arkitektföretag kan vara av både strukturell och individrelaterad karaktär.

Strukturella hinder beror främst på *bristande ägande* vilket kan innebära

- otillräcklig support från ledningen
- oklarhet inom organisationen vari syftet med kunskapsåtervinningen ligger
- kortsiktig fokus (dags för nästa projekt som är fristående från detta) och
- ad hoc-insatser, att man löser kunskapsåterföringen där och då, lite hur det faller sig.

Individrelaterade hinder beror ofta på kunskap, motivation och förmåga. Exempel kan vara då en individ upplever sig ha otillräcklig kunskap för att utföra en kunskapsåterföring, inte vill ta till sig informationen eller dela med sig av sin egen eller upplever sig inte ha förmåga att beskriva eller ta till sig kunskapen.

Man kan däremot även uppmuntra till kunskapsåtervinning på företag genom *strukturella möjliggörare*. Dessa har också med ägandeskap att göra

- Kunskapshantering finns på agendan
- Kunskapshantering är förankrad: kunskap finns om vad, varför och hur.
- Riskanalys och långsiktig fokus: Vad kostar det att inte satsa nu?
- Kunskapshantering är integrerad i den operativa verksamheten.

Individrelaterade möjliggörare som svarar på ovan nämnda individrelaterade hinder kan skapas genom att satsa på att bygga upp sina medarbetares förmågor att hantera kunskapsåtervinning:

Kunskap: Genom att värdera och stödja relationer och handlingsfokus hos de anställda (metakunskap)

¹⁷⁸ Utvärderingsrapport, kundsynpunkter - kapellmästaren 4, (2004-06-08) HELHETs-projektet s. 4

¹⁷⁹ ARKUS-seminarium 2006, *Ett steg bakåt - två framåt - om erfarenhetens betydelse för kunskapsutveckling inom arkitektföretag*. Seminarium på KTH, INDEK, Institutionen för industriell ekonomi och organisation, 20 april 2006. (ur seminarium rapporten)

Motivation: Ge incitament genom att skapa ett normsystem där ex. att medverkan i kunskapsåterföringsinstanser premieras i form av exempelvis bonus eller karriärmöjligheter.

Förmåga: genom att höja medarbetarnas förmåga exempelvis genom kurser, tydligt satta problemställningar med tolkning och förklaring.

Braf avslutar med att säga att kompetenta medarbetare är en organisations viktigaste tillgång. Att finna sätt att hantera, dela och överföra sina kunskaper är att generera värdeskapande kunskap. En morot i form av normsystem kan påverka viljan till kunskapsförmedling.

Mytbildning

På ett tidigt skede i examensarbetet undrade jag om brukarmedverkan skulle kunna vara mervärdesskapande? Är brukarmedverkan en mervärdesskapande process?

Kärnan i värdeskapande processer är att producera mer värde givet en viss resursinsats. Grundtanken är att värde kan tillskapas genom att varor eller tjänster tillhandahålls på nytt sätt eller i en ny form som gör att kunden/konsumenten är en del av processen och upplever en kvalitetsökning inom givna kostnadsramar.

(Cars, Healey, Madanipour, Magalhaes, 2002 i Werner (o.å). s. 8)

Vissa kvalitéer talar för sig själv medan andra måste belysas. På vissa sätt är någonting bara så bra som vi säger att det är – positiv validering - och då är det viktigt att vi säger det. Deltagande i en brukarmedverkanprocess skapar en kontakt med miljön, en möjlighet för en egen relation till platsen. Om tillblivelseprocessen har varit en positiv erfarenhet så har positiva associationer och en ljudande relation till platsen skapats.

Men hur är det med aktiv mytbildning? Med mytbildning menar jag den aktiva handlingen att försöka skapa en historieberättelse, ett sammanhang där platsen, människorna, händelser och framförallt en själv har en aktiv del. Den är subjektiv och känslös och bygger på igenkännande och bekräftelsen av positiva symboler. Är det möjligt att aktivt bidra till förankringen, så att delaktighetsupplevelsen upplevs vara någonting positivt och som fortsätter att vara positivt laddat? Att med beskrivande text och bilder berätta om byggnadens och bostadens utformning, skapa en förankring till platsen och människorna? Samtidigt som det är en pågående process eftersom man fortfarande har möjlighet att påverka, inte bara bevara. Plakat, boendepärm, återträffar, jubileum, gemensamma fester, medbestämmande över utemiljön, möjlighet att göra trapphuset mer personligt, kan alla vara olika sätt att understryka trådarna mellan brukare i tid och rum.

Figur 23. Holma, våren 2004. En konstnär boende i området har målat på varje trappplan. Vidare ställer de boende ut växter och tavlor för att göra det mer personligt och ombonat (foto Lena Brahme).

Om ambitionen är att vara av bestående kvalitetshöjande karaktär så finns följande lärdomar att dras ifrån slutsatserna av en undersökning gjord i kvalitetsutveckling i boendet av KTH och SABO:

- *Kvalitet måste underhållas, det finns ingen evig kvalitet som följd av en viss åtgärd*
- *De boende måste delta i kvalitetsarbetet för att det ska bli värdeskapande för dem*
- *Målen för kvalitetssatsningar måste vara klara. Tänka samband mellan åtgärd och effekter bör beskrivas innan man startar ett projekt. De mål och åtgärder som formuleras måste vara tydliga och effekterna mätbara*
- *Kvalitetshöjande projekt ska vara möjliga utvärdera. Det är viktigt att det finns information som gör det möjligt att jämföra situationer före och efter, med och utan*
(Werner, (o.å) s. 48).

De första två punkterna understryker att kvalitetsutveckling är en process som måste underhållas kontinuerligt, och att denna process behöver brukarnas engagemang för att upplevas som värdeskapande för dem. De andra två punkterna pratar om möjligheten att utvärdera och jämföra kvalitetsutvecklingen. Det måste finnas ett klart före och efter, samt en tydlig ”road-map” för hur man tar sig från det ena till det andra, annars har man inget stöd för att någonting faktiskt har blivit bättre. Subjektiva erfarenheter är inte lätta att kvantifiera, men om frågan t.ex. handlar om att öka trivseln på en innegård för öka nyttjandet av densamma, så bör man ju först undersöka hur många som faktiskt använder

gården för att kunna jämföra om antalet har blivit fler eller färre efter att en kvalitetsutvecklingsprocess initierats.

Givetvis bör man i varje given projekt fråga sig vad syftet med aktiv mytbildning fyller. Ser man ingen anledning att försöka skapa ett kontinuerligt mervärde då andra faktorer kanske väger in tyngre (närheten till havet kontra möjligheten att själv få lov att färgsätta fastigheten) så kan man ju låta bli. Det kan dock ses som ett slöseri med mänskliga resurser att först stimulera brukarna till deltagande med allt vad det innebär av träning, reflektion och interaktion, för att sedan inte möjliggöra för en fortsatt utveckling av dessa egenskaper.

Tre studier om boende

Nedan följer tre fallstudier varav den första kan ses som en inledande och förberedande studie av brukarmedverkan inför de övriga två.

En orienterande fallstudie

Under examensarbetets gång började jag fråga mig hur jag praktiskt kunde testa både yrkesrollen i en brukare-arkitekt relation såväl som tankarna och teorierna kring brukarmedverkan, där de tvådelade funktionerna bostadsutveckling och värdeökning via medbestämmande axlade lika stora delar.

Urval

Ett UR-program fick mig att välja gruppen småbarnsföräldrar i innerstaden. Programmet pratade om den nya trångboddheten och visade upp några familjer som försökte lösa sin kvadratmeterbrist på diverse kreativa sätt. Vad som tydligt framgick från programmet var att ekonomi givetvis var en begränsande faktor vid införskaffandet av ett större eller mer passande boende så fanns det även andra faktorer som vägde tungt in. Såsom bostadsbrist (tillgänglighet?). närhet till service, arbete, skola och familje-, vänskapsband. Att man helt enkelt trivdes mycket bra där man bodde och inte kunde tänka sig att flytta. Eller att man identifierade sig som en stadsbo hemmahörande i just den stadsdelen. Det var tydligt att de visste hur de ville att boendet skulle vara, och att de gärna handfast skulle vilja påverka utformningen av sin bostadssituation. Men på vilket sätt?

Urval av intervjupersoner

Genom handledare, vänner och bekanta fick jag kontakt med fyra kvinnor med familjer boende i Centrum, Södra innerstaden samt Östra Sorgenfri i Malmö som var villiga att agera intervjupersoner. Att det skulle vara kvinnor var inte en uttalad önskan från början men då ett ytterligare kriterium var småbarnsföräldrar så visade det sig vara mammorna som hade möjlighet att ge mig sin tid. Jag begränsade mig till fyra stycken intervjupersoner, inte för att detta skulle utgöra ett "tillräckligt underlag" utan för att det skulle vara ett rimligt antal människor för mig att samtala med under begränsad tid samt en rimlig mängd information för mig att analysera under den tidsram som ett examensarbete kunde anmoda.

Syfte

Då jag tidigt hade bestämt mig för att titta närmare på nyproduktion av hyresbostäder så kom mitt "försök" att handla främst om att försöka förstå vilka specifika behov och önskemål på sin bostadssituation som min målgrupp hade. Bland annat genom att beakta tidigare boendehistorik försökte vi få fram vilka egenskaper ett framtida boende i hyreslägenhet skulle kunna ha. Min avsikt blev att försöka få fram både generella/generaliserbara egenskaper om boendet för gruppen, för att sedan se om man med mindre ingrepp skulle kunna möjliggöra sådana specifika egenskaper i boendet att det kändes "handen-i-hansken rätt" för den enskilda familjen. Och kanske vidare om dessa egenskaper var överförbara. För en central fråga i mitt intresse för boendemedverkan är huruvida det skapas en värdeladdning i boendet (genom utformandet samt synliggörandet

av brukaren) och om denna värdeladdning är överförbar från en hyresgäst till en annan, både i sidled (kan man vid nyproduktion ”generalisera” värden) och i framtiden (framtida hyresgäster som övertar bostaden). Således antog jag ett konsumentperspektiv.

Metod

Jag försökte kombinera en kvalitativ och kvantitativ undersökning genom att både utföra intervjuer och enkäter. Den kvalitativa undersökningen utgjordes av semistrukturerade djupintervjuer (1½ - 2 timmar) samt anmodan att skriva boendeberättelser (boendehistorik). Den kvantitativa undersökningen bestod av en enkät som både kombinerade alternativ och öppna svar.

En pärm sammanställdes åt varje intervjuperson som utöver ett brev och intervjuguide innehöll rutat, linjerat och blankt papper, samt en karta över Malmö stad. Där tackade jag dem för deras medverkan, gav lite bakgrund varför exercisen företogs överhuvudtaget samt gav instruktioner/ förhållningssätt till intervjuguiden. Vidare presenterade jag en tidsram som jag framlade för deras godkännande. Se appendix 4.

Fyra träffar planerades med respektive intervjuperson i deras hem, där pärmen skulle överlämnas vid första träffen och resultatet därav diskuteras vid den andra träffen. Mellan den andra och tredje träffen skulle jag sammanställa intervjupersonernas tankar till ett gemensamt planlösningalternativ vars innehåll skulle diskuteras vid det tredje mötet. Här skulle intervjupersonen framföra sin kritik –positiv eller negativ – och vidare personifiera planlösningen att mera passa dem. Härvid var det tänkt att eventuellt ha gjort en modell i skala 1:10 av lägenheten för att lättare åskådliggöra de rumsliga sammanhangen. Den fjärde träffen var tänkt att innefatta alla deltagarna och deras modeller för att diskutera huruvida deras tankar - varandras tankar – blivit åskådliggjorda och huruvida tillvägagångssättet och resultatet kändes relevant och/eller produktivt. OCH huruvida de trodde – subjektivt – att dessa slutsatser skulle hålla vatten för någon annan i liknande familjesituation boende i liknande miljö, dvs., generaliserbarheten samt övertagbarheten av deras slutsatser.

Resultat

Trots att jag i slutändan inte fullgjorde hela tidsplanen med dess olika stadier av medverkan – processen avslutades av personliga skäl innan det tredje mötet - kom jag ändå att lära mig mycket från mötena med intervjupersonerna. Insikten att man i det mellanmännliga aldrig kan frånga det subjektiva, och att ”sanningen” ser olika ut för oss. Hur alla ställde oerhörda krav på den ”frågandes” förmåga till lyhördhet, icke-dömande och förmåga till bollplank, var direkt skakande. För en praktiserande arkitekt ter sig denna insikt kanske som naiv eller självklar - att balansen mellan deltagande och vägledande givetvis är en vanskelig sådan - men för mig var erfarenheten en ögonöppnare av stora mått. Även om vi inte kom till analysdelen av den tilltänkta gemensamma planlösningen så var det mycket tydligt från andra mötet att intervjupersonerna besatt helt olika förmågor att uttrycka rumslighet på sätt som överensstämmer med arkitektens. Vid beskrivningen av sin boendehistorik återgav en intervjuperson skalenliga ritningar av varje bostad sedan tonårshemmet. En annan återgav i ord snarare än bild sammanhang och upplevelser vilket ställde nya krav på min inlevelseförmåga. En slutsats av arbetet är

således att kommunikation och kommunikationsmedel som behärskas av alla parter – brukaren, arkitekten, beställaren etc. – är en nödvändighet för att undvika missförstånd, irritation och besvikelse. Även tydliga raka rör i frågan om begränsningar, kostnader, regelverk osv. allt för att undvika känslan av förmyndarskap, att man talar över huvudet, bakom ryggen, eller för döva öron. Det viktiga är att alla parter upplever sig som sedda, hörda och erkända.

Vidare var det svårt att vara lika saklig och ingående med alla intervjupersoner/brukare. Det är ett mellanmänniskt skeende, utbytet mellan två eller flera personer och givetvis kan faktorer påverka som kanske inte borde få påverka resultatet såsom distraktioner utifrån eller personkemi. Kan vara svårt att få tala ostört, likaså svårt att få tillstånd ett samtal där det ärliga tyckandet, ocensurerat av vad brukaren trodde att jag vill höra. En önskan att vara till lags kan vara helt omedveten men ändå forma svaren.

En viss svårighet att kunna uttrycka önskemål, känslor eller funderingar i tal eller skrift upplevdes. Att uppnå ett samtal där brukaren känner sig trygg – kan behövas fler eller längre träffar för att en bekvämlighet med varandra ska infinna sig. Flera olika anledningar kan orsaka ett ojämnt och till och med ofördelaktig informationsinhämtning vilket kan resultera i olika bra underlag för brukarna. Att från ett besök till ett annat noggrant analysera inhämtad information och vid nästa tillfälle om möjligt komplettera den är inte alltid det lättaste. Exempelvis fann jag det svårt – det kändes förmätet – att fråga om intervjupersonernas privatekonomi. Vidare fann jag att inte alla tyckte att det var något de ville dela med sig av. Men i första hand var det mina egna hämningar som begränsade informationsinsamlingen med avseende på intervjupersonernas privatekonomi.

Min studie gick i stort ut på att försöka finna en gångbar ”bostadsprodukt” åt målgruppen ”innerstadsbarnfamiljen.” Våldigt konkreta förslag och önskemål framkom genom intervjuerna, varav en del överensstämde med varandra och andra inte. En del aspekter av boende för barnfamiljer kunde således anses vara generaliserbara och andra inte. Frågan om ”överförbarhet” av värden kom ej att besvaras utöver det att en av mina respondenter faktiskt var boende i Bo100 fastigheten och sade sig uppskatta sin bostads ovanligare aspekter oerhört. Här kan man således påvisa en ”överförbarhet” av värden.

Jag fann till min stora förfäran att min studie hade ett konsumentperspektiv. Jag var vid studiens på början inte familjär med detta begrepp. Jag upplevde det som att jag hade blivit förblindad av min ambition att göra brukarmedverkan ”lönsam” för bostadsbolagen. Så småningom insåg jag att de två perspektiven, konsument- och det demokratiska perspektivet faktiskt går att kombinera. För en lyckad kombination bör de medverkande ”brukarna” ha något att vinna av sin medverkan, dvs. stå i begrepp att få ett bättre boende eller helt krasst någon form av monetärsättning istället för att nyttjas som en allmän informationskälla.

Att samtala med mina respondenter var mycket stimulerande och givande. Även krävande, jag kände mig inte situationen fullt förmögen alltid. Aktionsforskning kräver ju deltagande, men även där måste det finnas gränser för när och hur mycket intervjuaren

eller forskarens subjektiva åsikter och värderingar kan luftas? Överlag uppskattade mina respondenter tillfället att reflektera över sitt boende och några sade sig aldrig ha analyserat det så noga förut. De var dock alla väldigt klara med vad de tyckte om eller inte. Det övervägande motivet för deras medverkan i studien var varken nyfikenhet om sitt boende eller att få bli hörda utan snarare humanitet gentemot en studerande. Samtalen gav även fingervisning om att dagens bostadsutveckling med Malmömodellen och förändrat bruksvärde snart kommer att drabba dem som inte har så stora marginaler men ändå har en livssituation de önskar bibehålla. Som en respondent sa:

”Jag är mycket city! Jag vill bo centralt, bland liv! Endast högre hyror kan få mig flytta härifrån!” /E

Inför de två undersökande fallstudierna hade teorierna dels fått en verklighetsförankring – det finns intresse för brukarmedverkan men också en tidsmässig begränsning för hur krävande en sådan process kan vara – och jag själv hade fått smakprov på den detaljrikedomen av brukarnas boendeeffarenheter och reflektioner, samt tydliga önskemål brukarmedverkan kan innebära. Vidare hade jag även blivit förberedd på intervjusituationens möjligheter och svårigheter.

Två undersökande fallstudier

Urval

Som tidigare nämnt så valdes de två projekten som fallstudier bland annat beroende på deras uttalade ambition om långtgående brukarmedverkan samt att de byggdes som hyresrätt. I formerna var de dock olika: Bo100, var en flerfamiljsfastighet med 39 lägenheter i centrala Malmö och Laröd innefattade 22 stycken marklägenheter i utkanten av norra Helsingborg. Projekten var lika gamla, båda färdigställda under tidigt 1990-tal och hade blivit noggrant detaljerade under sin tillblivelse av forskare om än med olika ämnesinriktning. I Bo100 var sociologen Marianne Liedholm, från Sociologiska institutionen i Lund, inkopplad och hon följde processen i princip från början till slut som deltagande observatör. Detta resulterade i två böcker Bo100: ett bygg- och livsäventyr del. I och II. utkomna 1995 respektive 1997. Forskarna i Laröd, Elisabeth Hornyánszky Dalholm och Birgitta Rydberg Mitchell, var arkitekturforskare från avdelningen för byggnadsforskningslära vid institutionen för arkitektur, Lunds tekniska högskola. Deras samarbete med Helsingborgshem var ännu mer integrerat med brukarmedverkansprojektet i det att de både hjälpte till att strukturera upp projektet, var delaktiga i urvalsprocessen av deltagande brukare samt var engagerade genom hela designprocessen som bollplank och designinspiratör bland annat genom fullskalemetoden. Även deras medverkan resulterade i flera rapporter: ”Drömmarnas Hus: Brukarplanering av hyresrätter i Laröd med hjälp av fullskalemetoden” av Birgitta Rydberg Mitchell 1995, samt ”Hembyggarna” 1995, och *Att forma sitt rum. Fullskalemodellering i partipatoriska designprocesser (1998)* av Elisabeth Hornyánszky Dalholm (avhandling).

Bo100

Jag kom i kontakt med Bo100 via en föreläsning med Ivo Waldhör på arkitekturskolan i Lund "Låt 1000 blommor blomma!" och kontaktade honom¹⁸⁰ med avsikt att diskutera arkitektrollen vid utökad brukarmedverkan. Det visade sig att hans bostad och kontor var belägna i Bo100 fastigheten och han satte mig raskt i vidare kontakt med andra boende i huset. Jag träffade både "original" deltagare såväl som senare inflyttade Bo100bor och fick även delta vid ett årsmöte för boföreningen Bo100 med efterföljande fest. Via Ivo Waldhör kom jag även i kontakt med de "partner arkitekter" som medverkat: Birgitta Dahlquist, Lars-Ingvar Larsson och Ulf Ernfors. I ett senare skede kom jag via min handledare i kontakt med en sprillans nyinflyttad familj i Bo100 fastigheten.

Laröd

Kännedom om Laröd kom till mig lite indirekt via kompletteringsuppgifter på skolan i byggnadsfunktionslära. Då ansvarig lärare inte längre fanns kvar på avdelningen hänvisades jag till Elisabeth Hornyánszky Dalholm och Birgitta Rydberg Mitchell. Efter att ha utrett vad min kompletteringsuppgift skulle bestå av föll vi i samtal om vad jag hade tänkt examensarbete med framöver. Snart satt jag med en kopia av Drömmarnas hus och på den vägen var det. Kontakt med brukare i Laröd fick jag genom e-mailkontakt med Helsingborgshem. Ingen på Helsingborgshem var intresserade av att prata med mig personligen, men jag blev hänvisad till Magnus Karlsson, områdesvärd för brukarområdet, som visade sig vara mycket hjälpsam. Han satte mig i kontakt med tre familjer som bodde i de brukardesignade bostäderna, varav en familj var "originalare" och de återstående två inflyttade med olika antal år på nacken. Ett hushåll föll dock ifrån pga. sjukdom i familjen.¹⁸¹

Fallstudiernas syfte

Min avsikt med att undersöka dessa två projekt var att se hur respektive brukarmedverkansprocess hade gått till, jämföra med den information jag fått genom mina litteraturstudier, och se vad som hade fungerat bra eller mindre bra. Vidare hur man upplevde boendet idag. Jag fann att trots att de två projekten faktiskt var sinsemellan väldigt olika – utformningen av enskilda lägenheter inom ramen för en gemensam byggnad kontra utformningen av enskilda markbostäder inom ramen för ett gemensamt område (vars detaljplan redan var bestämd av någon annan) ställer olika krav på kontakt och konsensus mellan brukarna – så bidrog de båda ändå med intressanta vinklingar och funderingar om varandras brukarmedverkansprocess såväl som diskussionen om brukarmedverkan i stort.

Nedan följer en beskrivning och analys av projekten utifrån de punkter jag via mina litteraturstudier funnit vara av relevans för brukarmedverkans utförande.

¹⁸⁰ 2 april 2004

¹⁸¹ Familjemedlemmar till sjukhus.

Bo100

Bo100 är beläget på Monbijougatan 4 i Malmö, ett stenkast från Möllevångstorget och tillhör stadsdelen Centrum. Fastigheten stod färdig 1991 och var resultatet av ett unikt brukarmedverkansprojekt som tagit sin början 1987 där de framtida hyresgästerna fick utforma sina egna lägenheter.

Figur 24. Bo100 15 april 2008
(foto Lena Brahme).

39 stycken sinsemellan helt olika lägenheter blev resultatet och en byggnad som både smälter in och sticker ut. Den minsta lägenheten är 42 m² och den största 140m². 6 lägenheter är byggda i två plan och fyra stycken har nivåskillnad. Huset har 5 våningar samt ett garage i källarplan med plats för 19 bilar. Vidare har fastigheten flera gemensamma utrymmen såsom samlingslokal, kontor, bastu, gästrum, hobbyrum och trädgård. I varje trapphus finns en tvättstuga. Många är det som har cyklat förbi fastigheten och förundrats över dess gavlar och språng, variation av fönster och bjärta färger. En Villa Villekulla för vuxna kallas det av många. Många charmas direkt, andra avskräcks. Få lämnas oberörda.

Projektets eldsjäl, chefsarkitekt och främste möjliggörare, Ivo Waldhör, hade lyckats uppåda ett unikt samarbete och samförstånd mellan både de lokalpolitiska aktörerna såväl som nationella organisationer och verk som MKB (Malmö kommunala bostäder), Malmö stad, HGF (Hyresgästföreningen Södra Skåne), ASS (Arkitekterna i Södra Sverige) och Boverket vilket möjliggjorde projektet Bo100. Alla kom att bli överens om att ett brukarmedverkansprojekt av detta slag var värt att undersöka och se i hamn.

Bakgrund

För att börja för riktigt länge sedan så utexaminerades Ivo Waldhör från arkitektskolan i Wien 1956 där han var kurskamrat med Ottokar Uhl. Redan under 70-talet hade Waldhör tankar om brukarmedverkan men det var först 1984 vid en träff med Ottokar Uhl, som han blev inspirerad till att aktivt försöka möjliggöra ett hyresgäststyrkt bygge¹⁸². Ottokar Uhl var entusiastisk över den erfarenhet han precis gjort med 'Wohnen mit Kindern',¹⁸³ ett brukarinitierat brukarmedverkansprojekt i Wien där 16 familjer gått samman för att skapa en barnvänlig, social och solidarisk boendemiljö. (Se mer under förebilder).

¹⁸² Bo100 I tiden. *Bo100: en tidning om ett helt nytt sätt att bygga*. (o.å) sista sidan.

¹⁸³ Liedholm (1995, 1997); Boken om Bo100; Gromark (1993) m.fl.

Den 5-6 september 1986 hölls en bomässa i Malmö och i samband med den organiserade Arkitekturföreningen i Södra Sverige (ASS)¹⁸⁴ och Hyresgästföreningen Södra Skåne¹⁸⁵ ett seminarium kallat 'Bo100 – om byggande i samverkan'. Titeln 'Bo100' refererade till det skånska uttrycket att någonting är hundra, dvs., det bästa möjliga. Seminariet hade flera målsättningar, bland annat att inventera kunskap och resurser om brukarmedverkan samt att sprida och förankra intresset om brukarmedverkan hos relevanta aktörer och organisationer. Vid seminariet beslöt man följande: att få till stånd ett projekt som undersökte, utvecklade och dokumenterade brukarmedverkansprocessen genom att realisera 100 centralt belägna lägenheter. Det var vidare överenskommet att graden av brukarmedverkan skulle vara så stor som möjligt, både utifrån inträde i designprocessen (så tidigt som möjligt) såväl som i möjlighet att påverka designprocessen. Brukarna skulle i det närmaste vara likställda byggherren.¹⁸⁶

Genom samarbete mellan Malmö stad, och Malmö kommunala bostäder (MKB) blev en tomt tilldelad Bo100 projektet i centrala Malmö sommaren 1987. Läget var bra men storleken för liten för den ambitiösa ansatsen. Således fick målet om 100 realiserade lägenheter släppas.¹⁸⁷ MKB skulle vara byggherre och framtida förvaltare. Boverket beviljade generösa statliga lån och projektet fick även s.k. § 6 pengar för experimentbyggen. Byggnadsforskningsrådet finansierade en forskningstjänst (Marianne Liedholms) samt gav 900 000 kr avsett för merkostnaden för projekteringen, Boskola och planeringsprocessen med brukarna. SABO utveckling bidrog med 50 000 kr.¹⁸⁸

Figur 25. Öppen inbjudan till deltagande i Bo100.

¹⁸⁴ Bör nämnas att Ivo Waldhör vid denna tid var ordförande för ASS.

¹⁸⁵ Hyresgästföreningens starke man vid detta tillfälle var Kjell-Arne Landgren, som i lika hög grad som Ivo Waldhör kan sägas ha verkat för att Bo100 skulle bli en realitet.

¹⁸⁶ Liedholm 1997, s. 14.

¹⁸⁷ Liedholm, 1997, s. 16.

¹⁸⁸ Lars-Ingvar Larsson, Smycket i Mon Biljou, *Cement*, nr. 1, 1992, årgång 18, s. 7; ... Och detta är notan *Bo100 idag* 1991/5/16, s. 3.

Under våren 1987 gick en inbjudan ut till de 1000 första i den kommunala bostadskön om att få delta i utformningen av sin egen bostad i ett nybyggnadsprojekt. Projektet annonserades även i dagspressen.¹⁸⁹ I inbjudan ombads de intresserade att lämna in en intresseanmälan med motivering om varför de skulle vilja delta. Ungefär 200 intresseanmälningar kom in varav 51 inbjöds att komma till ett 3 dagars möten under juni 1987. I urvalskriterierna specificerades villigheten att lägga mycket tid och energi på projektet (utsagan var minst en dag i veckan under lång tid) och avsaknad av betalningsanmärkningar eller dylikt som skulle kunna avskräcka en framtida hyresvärd. Av de 51 kom 38 stycken. Hyresgästföreningen insisterade på kriteriet att alla var välkomna ”vem som helst” skulle kunna tänkas bo där,¹⁹⁰ en deltagarkomposition som i så lång utsträckning som möjligt reflekterade Malmös sammansättning.

Under mötesdagarna berättade Ivo Waldhör om bakgrunden, ambitionen och den planerade tidsramen för projektet. Vidare lämnade han deltagarna med en ”sommarruppgift”¹⁹¹ att kontempera över sommaren. Deltagarna skulle reflektera över sin boendehistoria, vad som varit bra eller dåligt med tidigare såväl som det nuvarande boendet.

Den 14 september 1987 hölls det första stormötet på Amiralen i Malmö, där arkitekterna Ivo Waldhör, Karl Koistinen och Curt Hultin tog del av brukarnas boendehistorier och deras önskebostad genom intervjuer. Totalt planerades det nu för 34 stycken lägenheter.¹⁹² Intervjuerna med brukarna pågick under hösten t o m november. (se intervjumall i appendix 7) Hur många avsågs bo i bostaden och vilka egenskaper skulle de olika rummen ha? Rum för rum skissades önskebostaden upp, en ritning som sedan undertecknades av både brukarna och arkitekt som ett tecken på att detta var deras seriösa målsättning att genomföra. De olika skisserna användes sedan som underlag för att försöka skapa en samplan för fastigheten och tomten, en bild av hur byggnaden skulle hänga ihop och dess utrymmesbehov. Man insåg att tomten inte skulle räcka till för fler än 24 lägenheter enligt de rådande önskemålen och ansökte således om en utökad stadsplan.¹⁹³ Samplan 1 blev underlag för nästa omgång intervjuer nu med nya arkitekter som fortsättningsvis skulle agera ’partner arkitekt’ åt brukarna i den fortsatta designprocessen. Arkitekterna var Britta Dahlquist och Lars-Ingvar Larsson från ArkitektBolaget Dahlquist-Larsson samt Ulf Ernfors från Bygg-A Ernfors & Jacobson Arkitekter¹⁹⁴. Generaliserande kan sägas att den fortsatta arbetsgången i mycket var just intervjuer med brukarna med resulterande skiss, försök att spjälka samman de olika lägenhetsskisserna till en samplan med resulterande ändringar och frågeställningar och att återföra samplanen till brukarna med den nya samplanens förutsättningar som utgångspunkt. Totalt 5 stycken samplaner upprättades.¹⁹⁵

¹⁸⁹ *Boken om Bo100*, 1991, s. 9.

¹⁹⁰ Liedholm, 1997, s. 18.

¹⁹¹ *Boken om Bo100* 1991, s. 9.

¹⁹² *Boken om Bo100* 1991, s. 9.

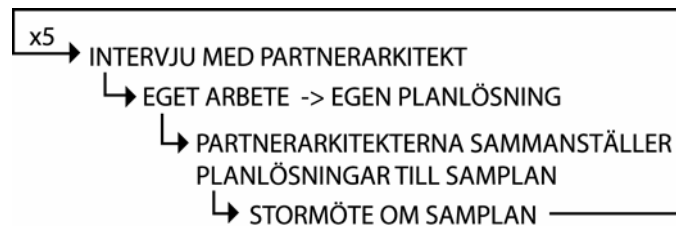
¹⁹³ Liedholm, 1997, s. 43.

¹⁹⁴ *Boken om Bo100* 1991, s. 9.

¹⁹⁵ Liedholm 1997, s. 43.

Till en början handlade intervjuerna främst om brukarnas egna bostäder utan egentlig placering inom fastigheten, sedan tillkom en fördelning på tre trapphus med tillhörande lägenheter dock utan indelning i höjdlad och slutligen en fördelning av lägenheterna i våningsplan. Detta visade sig dock vara besvärligt då alla ville bo högst uppe. Många variabler spelade in i vilken placering i byggnaden en lägenhet fick då flera önskade varierande takhöjd, nivåskillnader inom bostaden och några önskade etage. Ett jämkande fram och tillbaka tog sin början, mellan brukare och arkitekter såväl som mellan framtida grannar. Parallellt med denna process drog boskolan igång, en skiss- och modellskola med syfte att göra brukarna till kapabla byggherrar förmögna att agera på en någorlunda jämlik nivå med de professionella.¹⁹⁶

Samplan 4 användes som underlag för bygglovsansökan och vid detta lag hade de flesta både uppfattning om sin egen lägenhet och trapphusets utformning. Mer fokus lades nu på att detaljutforma kök, badrum mm men samtidigt tillkom betänkanden om fasadens yttre såsom material och färger. Chefsarkitekten tog intryck av olika synpunkter men utformade i slutändan tak och takfot, fasadernas färgsättning samt materialval själv för att få tillstånd en helhets känsla.¹⁹⁷ Vidare begränsades antalet fönsterformer från 158 till 38 stycken,¹⁹⁸ något som förargade brukarna – sågs som ett avsteg ifrån planering utifrån samförstånd – men nedbantningen motiveras som att vara en ekonomisk fråga. Brukarna valde själva fönsterkarmsfärgerna. Vänligen se appendix 10 för detaljer. Samplan 5, klar i maj 1989, utgjorde själva bygglovsansökan och skickades in efter fullständig remissomgång med samtliga brukare. Den 5 oktober samma år meddelade Byggnadsnämnden bygglov.¹⁹⁹

Figur 26. Skiss på arbetetsgången.

¹⁹⁶ Liedholm 1997, s. 51 samt Utkast 1987-11-11 Bo100 studieplan 'Boskolan' fr. Britta Dahlquists röda pärm.

¹⁹⁷ Intervju med Ivo Waldhör, maj 2004.

¹⁹⁸ *Boken om Bo100* 1991, s. 11.

¹⁹⁹ *Boken om Bo100* 1991, s. 11.

Aktörer

Chefsarkitekten

Chefsarkitekten agerade samordnare, överkontrollant och ”objektiv blick”.

Brukarnas personliga arkitekter

Var lierade med brukarna och agerade som deras språkrör så väl som bollplank. Arbetsritningsarkitekterna, ritade rent brukarnas ritningar från de personliga arkitekterna och förmedlade kommunikation mellan byggarna och tillbaka till brukarnas personliga arkitekter.

Malmö stad: stadskontoret

God kontakt efterstävades eftersom undantag från stadsplanen kunde bli aktuellt och med den (även tidsmässigt) långtgående designprocessen kunde innefatta sena justeringar som krävde stadskontorets flexibilitet. Då projektet hade god politisk förankring så var kontakterna med stadskontoret hela tiden goda.

Byggentreprenören

Harald Nilssons Byggen AB (HNB) är ett mindre byggföretag som fick en generalentreprenad. HNB såg det som en utmaning och läroprocess att delta i ett brukarmedverkansprojekt.

Hyresgästföreningen Södra Skåne

Var mycket engagerade i brukarmedverkansprocessen från tillblivelse till fortsatt förvaltning. De såg sig själva som en resurs för brukarna att falla tillbaka på i förhandlingar mm.

Brukarna

Brukarna inbjöds att delta i början av designprocessen. Brukarna skulle betraktas vara närmast likställda byggherren och kunna påverka materialval, planlösning, osv. På initiativtagarna låg ansvaret att organisera formen för hur brukarmedverkan skulle ske, genom intervjuer, gruppmöten, boskola, studieresor och annat. De gjorde upp scheman för vilka ämnen som skulle hanteras och tidpunkter för träffar. Brukarna kunde dock initiera ämnen för föreläsningar om så önskades.

Att underlätta brukarmedverkan

Boskolan

Det var ursprungligen Lars-Ingvar Larssons idé att arrangera Boskolan.²⁰⁰ Genom att arrangera boskolan, där brukarna lärde sig att bygga modell, läsa ritningar, uttrycka sig och reflektera över sina erfarenheter och åsikter om bostaden så önskade arrangörerna möjliggöra för ett utökat deltagande. Utöver kunnighet i skiss- och modellverktygen så arrangerade boskolan föreläsningar om olika aspekter av boendet såsom kök, förvaring,

²⁰⁰ ur intervju med Lars-Ingvar Larsson och Britta Dahlquist 19 maj 2004.

våtutrymmen och studiebesök²⁰¹ för att bredda brukarnas kunskaper och ge vidare inspiration i det egna designarbetet. Brukarna delades även in i mindre grupper enligt trapphus och partnerarkitekt. Kvällarna innehöll föreläsning (ibland gästföreläsningar) fika med informella samtal samt övningstillfälle och möjlighet att diskutera sina lägenhetslösningar med partnerarkitekt och grannar. Vidare träffades man i temagrupper (efter intresse) som tog upp planering av gemensamma utrymmen, trädgård samt ekonomi och förvaltning. Således träffades man både i mindre grupper såväl som stormöten vilket understödde den demokratiska tanken att alla skulle ha möjlighet att delta såväl som ges möjlighet att uttrycka sig vid ett för den personen, bekvämt forum. För boskolans planeringsmall samt schema se appendix 8.

Boskolan sågs både som positiv och tidskrävande.²⁰² Brukarna tillägnade sig förståelse för ritningar och också förmåga att uttrycka sig om boende på mer nyanserade sätt än tidigare. Det var en uttalad ambition med boskolan att den skulle underlätta för kommunikationen mellan fackmän och lekmän. Boskolan underlättade för en del praktiska kunskaper att föras upp till en diskursiv medvetandenivå.²⁰³ Samtidigt var det inte uttalat att något gemensamt 'designspråk' skulle utformas. Inte heller att fackmän skulle tillägna sig de språkbruk som användes av brukarna. Att en ömsesidig kommunikation ändå uppstod om än med vissa mått av frustration och missförstånd berodde snarare på de individuella förmågorna hos deltagarna och fackmännens instruktion om att visa respekt och hänsyn gentemot brukarnas erfarenheter och önskemål, än på en uttalad ambition om gemensamma uttrycksformer. Det gjordes ingen kunskapsinventering av vad brukarna kunde eller ej innan Boskolan drogs igång utan studieplanen fastlades i förväg. Det närmaste kunskapsinventering vi finner är greppet att använda boendehistoriken.

Olika former av sammankomster

Sammankomsterna ökade med tiden och kunde delas in enligt vilka frågor som skulle uppta mötet:

- Den egna lägenheten – samtal vid boskolan, separata intervjutillfället, stormöten.
- Den gemensamma trappuppgången – trapphusmöten, boskolan
- Den gemensamma fastigheten – stormöten
- Arbetsgrupperna var indelade enligt de olika intressegrupperna gemensamma utrymmen, ekonomi- och förvaltning samt trädgård.

Vid stormöten diskuterade främst övergripande frågor som gällde hela fastigheten såsom samplaner men föreläsningstillfällen kunde också vara inlagda. (Se appendix 9 för historik och appendix 10 för exempel på ämnesrelaterade kallelse, fönsterfärgsättning.)

När byggandet kom igång fick brukarna även möjlighet att närvara vid byggmöten.²⁰⁴ Senare i processen så företogs flera sanktionerade och osanktionerade byggplatsbesök där

²⁰¹ Brukarna besökte en MKB referenslägenhet samt åkte på studieresa till Wien för att besöka projektet "Wohnen mit Kindern".

²⁰² Liedholm 1997, ss. 55-56.

²⁰³ Liedholm 1997, s. 52.

²⁰⁴ Liedholm 1997, s. 138.

visionen långsamt växte fram. Byggplatsbesöken möjliggjorde korrigeringar av fel och missförstånd men även för fortsatt engagemang och kommunikation mellan alla deltagare i processen. Utöver ovan nämnda aktiviteter planerades det även för sociala sammankomster.²⁰⁵

Mötesplatser

Det var viktigt att brukare och arkitekter kunde mötas under bekväma och för processen icke belastande omständigheter.

Ej hemmaintervjuer: Chefsarkitekten instruerade partner arkitekterna att inte utföra intervjuerna i brukarnas hemmiljö för att på så vis undvika att de påverkades av den.²⁰⁶

Gemensam möteslokal (Verkstaden²⁰⁷): en gammal affärslokal bredvid Bo100 tomten användes som möteslokal och verkstad för boskolan och trapphusmöten. Stormöten ägde även rum där men med viss utrymmesbrist. I lokalen fanns även referensbibliotek för material.²⁰⁸

Stormöteslokaler: I några fall användes andra lokaler belägna i Malmö för stormöten, såsom Hyresgästföreningens lokaler,²⁰⁹ Bagersalen, S:t Gertrud²¹⁰ samt i MKB-lokalen²¹¹.

Byggplatspaviljong: En barack uppställdes på tomten i februari 1990 för att möjliggöra för brukarna att följa bygget på nära håll och användes även för stormöten.²¹²

Svikande engagemang

Figur 27. Skylift åktur på Bo100-tomten 10 sept. 1988. Bild ur Lars-Ingvar Larssons overhead-pärm.

²⁰⁵ Det fanns många olika mötes- och arbetsformer: boskolan, stormöten, arbetsgrupper, trapphusmöten, individuella kontakter, enkäter, nyhetsbrev, byggplatsbesök, öppet hus, fester, första spadtaget, resegitlet, Skylift, styrelsemöten, årsmöten mm.

²⁰⁶ Liedholm 1997, s. 73.

²⁰⁷ Bergsgatan 23, Malmö.

²⁰⁸ *Boken om Bo100* 1991, s. 9.

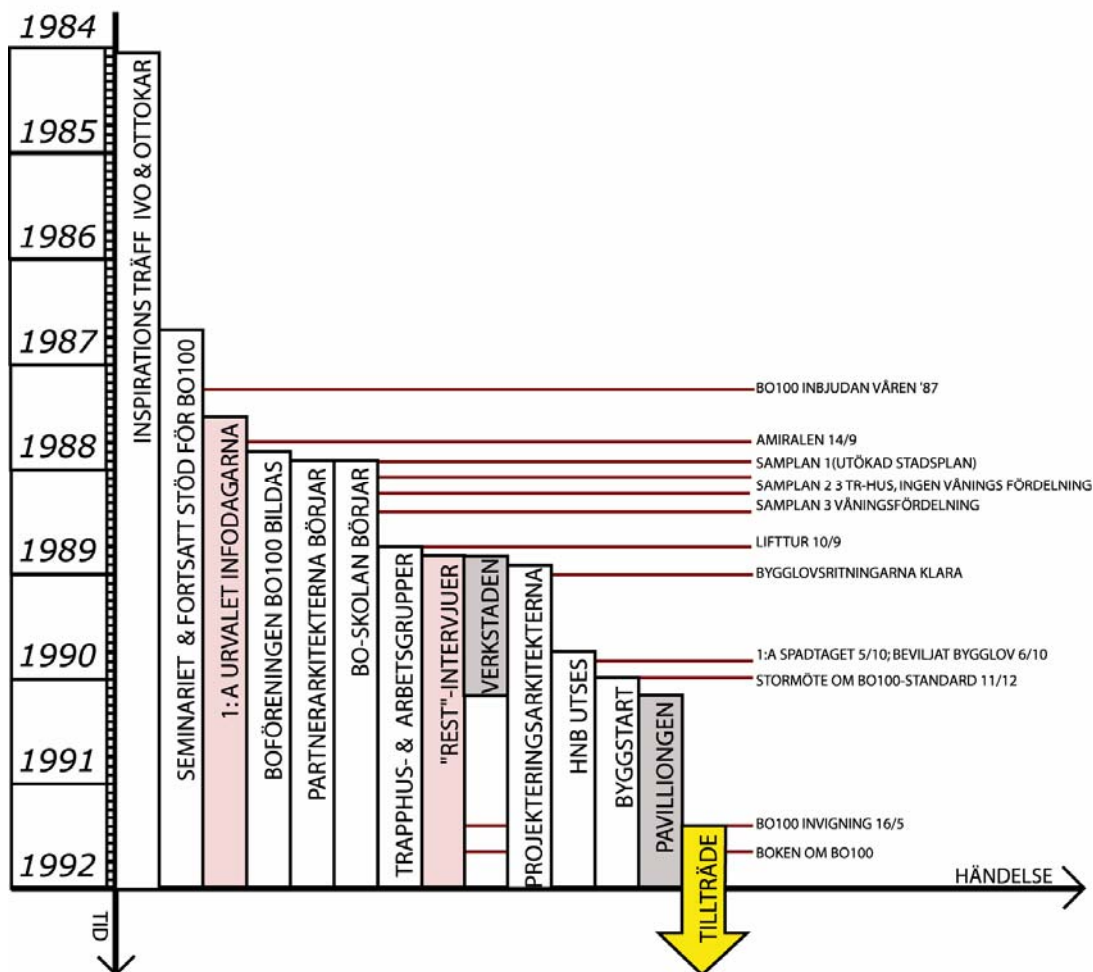
²⁰⁹ Möllevångsgatan 24 A, Malmö.

²¹⁰ Bagersgatan 1, Malmö.

²¹¹ Östra Farmvägen 2 i Malmö.

²¹² Bo100 I tiden. *Bo100: en tidning om ett helt nytt sätt att bygga.* (o.å) sista sidan.

Ett stort intressefall märktes under våren 1988 med ett antal avhopp och låg entusiasm nivå hos övriga brukare.²¹³ Många upplevde det som att designprocessen helt enkelt tog för lång tid med för många uppreparande moment samt stor ovisshet om när byggnaden faktiskt skulle stå färdig. En del hade även svårt att föreställa sig hur den egna lägenheten förhöll sig till tomten och kände sig inte förankrade till platsen. De misstänkte att lägenheterna skulle bli för mörka. Som lösning organiserades ett besök till tomten där brukarna med hjälp av en lift fördes till respektive våningshöjd och lägenhet och kunde se hur exempelvis 'utsikten från köket' skulle vara. Tilltaget var mycket uppskattat och hjälpte brukarna att visualisera sin lägenhet på plats.²¹⁴ Som ett socialt och lugnande arrangemang så organiserades "ett första spadtag" på tomten 5 oktober 1989, dagen innan att bygglov hade beviljats. Faktisk byggstart blev 1 december 1989. Den största fördelen med en så lång process tyckte Evert Jönsson, vd i Harald Nilsson Bygg AB, var att alla brukarna lärde känna varandra, att man byggde den sociala miljön innan man bygger huset.²¹⁵

Figur 28. Skiss på Bo100 tidsplanen.

²¹³ Bo100 I tiden. *Bo100: en tidning om ett helt nytt sätt att bygga*. (o.å) sista sidan.

²¹⁴ *Boken om Bo100* 1991, s. 10.

²¹⁵ Bo100 I tiden. *Bo100: en tidning om ett helt nytt sätt att bygga*. (o.å) andra sidan.

Organisation

För att underlätta organisationen och kommunikationsflödet mellan olika deltagare samt bädda för en framtida organisation för fastigheten skapades boföreningen Bo100 den 5 oktober 1987. Det är en ideell förening 'vars syfte är att utveckla hyresgästinflytandet i planerings- och byggprocessen samt vid förvaltningen av bostadshuset Bo100 i kvarteret Monbijou'. (Liedholm, (1997) s. 41). I styrelsen satt två representanter från MKB (ordförande²¹⁶ och vice ordförande). 5 stycken brukare (framtida boende). och en representant vardera från HGF²¹⁷, HNB²¹⁸ samt ASS.²¹⁹ Således var brukarna i majoritet i styrelsen. Olika arbetsgrupper organiserades utifrån styrelsen.

Arbetsgruppen som arbetade parallellt med styrelsen bestod till en början av projektledaren, representanter för MKB, chefsarkitekten, en representant för Hyresgästföreningen och en representant för byggföretaget HNB. Arbetsgruppen hade fram till sommaren 1988 träffats 14 gånger. Till en början hade inte de boende tillträde till arbetsgruppen. Detta ledde till missnöje. Brukarna undrade var projektet egentligen drevs? Först efter påtryckningar från brukarna vid ett stormöte i december 1988 kom brukare att vara representerade i arbetsgruppen.²²⁰

För schema över Bo100-organisationen vänligen se nästa sida.

²¹⁶ Magne Larsson, även ordförande i MKB.

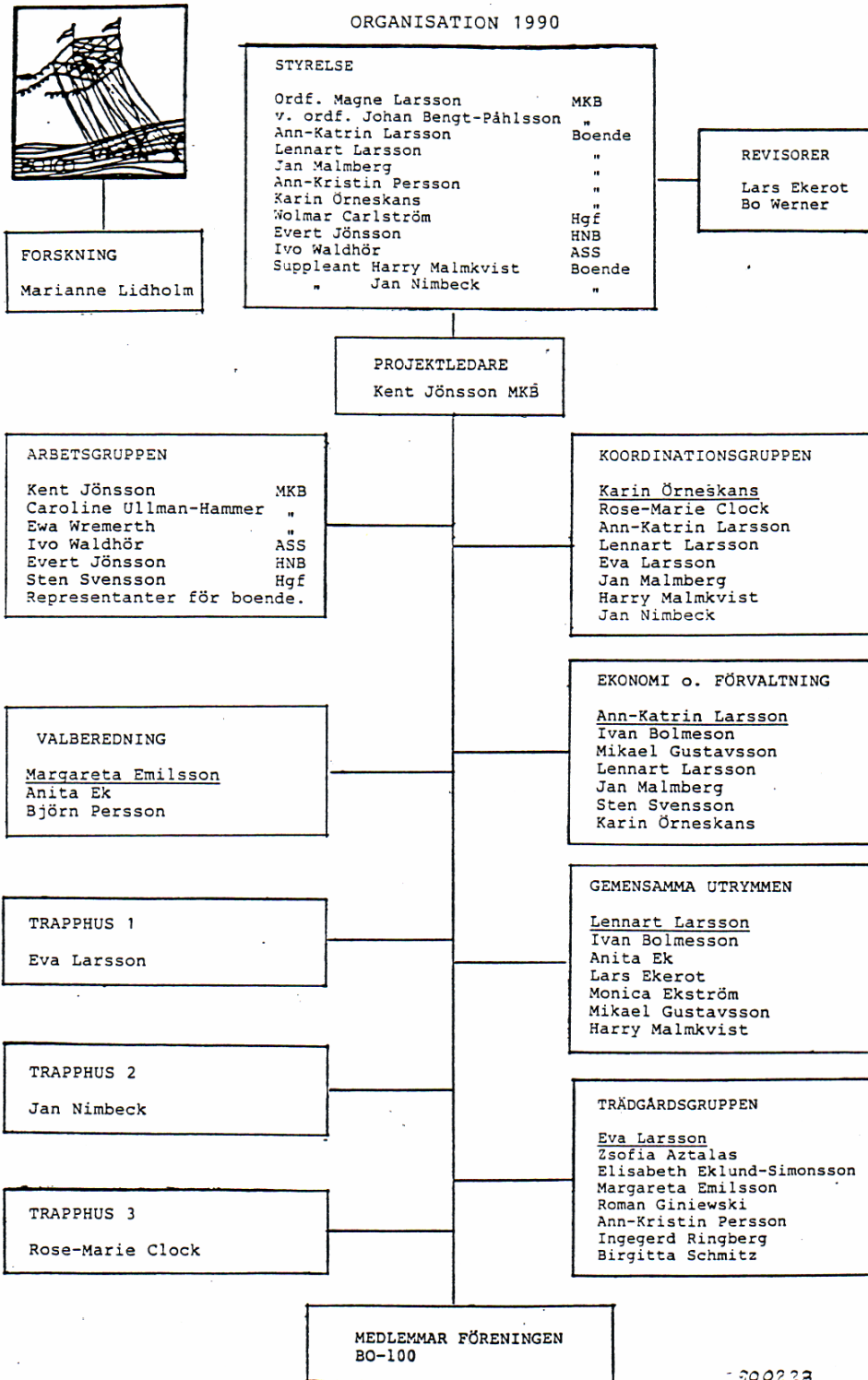
²¹⁶ Bo100 I tiden. *Bo100: en tidning om ett helt nytt sätt att bygga.* (o.å) andra sidan.

²¹⁷ Hyresgästföreningen.

²¹⁸ Harald Nilsson Byggen AB.

²¹⁹ Arkitektföreningen i Södra Sverige.

²²⁰ Liedholm 1997, s. 131.

Figur 29. Bo100's organisation, 1990 ur materialpärm från Britta Dahlquist.

Märk väl att det var hö representanter från respektive organisation, vilket möjliggjorde att beslut tagna i Bo100 föreningen var förankrade även inom respektive organisation.

Möjligheter och begränsningar

Ivo Waldhör pratade mycket om att "allt var möjligt". Detta för att uppmuntra brukarna till att tänka utanför invanda banor och begränsningar. Detta upplevdes som både positivt och negativt. En del brukare såg det som befriande fritt andra som jobbigt obegränsat. När det kom till de verkliga begränsningarna såsom regelverk, ekonomi och grannkommunikationer tyckte många att begränsningarna introducerades för sent och för oklart uttryckt. Då stor oro hade uttryckts av brukarna om ovissheten om vad den framtida hyreskostnaden skulle bli, informerades MKB vid ett stormöte om 17 januari 1991²²¹ att den framtida kvm-hyran sattes till 699kr/m² och år²²² med tillägg för respektive tillval (enligt 1991 års priser). Månadskostnaderna för tillvalen varierade mellan 28 och 1 507 kr.²²³

Byggnadens konstruktion skulle till största möjliga utsträckning kunna stödja en fri kreativ designprocess. Chefsarkitekten valde vid ett tidigt stadium en bärande förstärkt betongkonstruktion där ytterväggarna är bärande tillsammans med trapphus, några få pelare och de flesta lägenhetsskiljande väggarna.²²⁴ Detta möjliggjorde stor frihet i håluptagning i väggar för fönster och balkonger. Vidare valdes 300mm tjock betongbjälklag för att möjliggöra stora spännvidder såväl som att möjliggöra långa horisontella rördragningar för el, ventilation, värme och VA i golvet. Även detta möjliggjorde total frihet i placeringen av kök och våtutrymmen. Få kök och badrum är placerade ovanför varandra. Vidare platsgöts balkongerna vilket möjliggjorde fri formgivning även av dessa.

"Platsgjutna betong är den naturliga lösningen för alla byggen som gör anspråk på hållfasthet, soliditet och god ljudisolering i kombination med flexibel gestaltning. Sådana hus byggs i stort sett för hand, till skillnad från systembundna konstruktioner. Det är lättare att påverka hjärnan som styr handen än att påverka ett färdigt system".

(Ivo Waldhör citerad i *Cementa* nr 1, år 1992, årgång 18, s. 5)

En av Waldhörs bärande åsikter var att de boende kunde påverka utformningen kontinuerligt under hela byggprocessen enligt principen 'allt som inte är byggt går att ändra'²²⁵ vilket resulterade i en uppsjö av bygghandlingar och ändringar. En byggare sade att det var det värsta han någonsin varit med om samtidigt som han upplevde det hela som mycket stimulerande. Det blev ett bygghantverk och inget slentrian. Samtidigt så var processen mycket tidsödande, exempelvis en insikt och speciallösning gjord på ett ställe var oftast begränsat just dit eftersom övriga lägenheter var annorlunda utformade.²²⁶ Bygguppdraget sköttes av Harald Nilsson Byggen AB och bygghandlingarna av Hultin & Lundquist Arkitekter AB genom Jan Danielsson. Ibland brast kommunikationen då alla pratade med alla och uppdateringarna av ritningarna hamnade på efterkälken men i det stora hela förflöt processen på relativt smärtfritt.

²²¹ Liedholm 1997, s. 168.

²²² Genomsnittshyran i MKB beståndet var år 1991 550kr/m².

²²³ *Boken om Bo100* 1991, s. 31.

²²⁴ Lars-Ingvar Larsson, Smycket i Mon Bijou *Cementa*, nr. 1, år 1992, årgång 18, s. 6.

²²⁵ Lars-Ingvar Larsson, Smycket i Mon Bijou *Cementa*, nr. 1, år 1992, årgång 18, s. 7.

²²⁶ Kalle Norén, HNB:s platschef för Bo100-bygget i *Boken om Bo100* 1991, s. 33.

Standard

En fråga som kom att förbrylla och förvirra var den av standard. Vilken standard som skulle råda i Bo100 och räknas ingå i ordinarie hyra samt vad som skulle anses vara fördyrande åtgärder. Som riktlinje för vad som utgjorde standard utgick man från MKB standard. Detta var en lite otydligt formulerad lista på vad som utgjorde lämpliga golv, bänkmstrar i kök, vitvaror, antal garderober osv. baserat på MKB:s bostadsbestånd.²²⁷ Man hade redan bestämt sig för att Bo100 standarden skulle vara hög, med gedigna materialval. Men vad ingick eller inte? Och vad skulle räckas som fördyrande tillval? Flera gånger kom inredningar och inventarier som först räknades som tillval att senare inkluderas i Bo100 standarden.²²⁸ Detta berodde bland annat på att vissa exklusiva material blev tillgängligt till bra priser och således togs ingen extra avgift ut för dem.

”Stämningen är lite dämpad med det här pratet om MKB-standard. Man vet ju inte till slut hur mycket folk är beredda att betala själva för att få det som går utöver standarden för att få det som dom kanske tänkt sig från början. Det kan ju bli rätt mycket till slut om man inte vill ha deras grejor.” (Brukare i Bo100²²⁹)

”Det var dubbla budskap som inte jag fattade, Cecilia och inte jag fattade, för där kommer då Ivo och säger, ha inte hämningar på fantasin, bara låt fantasin spela, bara rita som ni tycker, der ordnar sig allting. Sen, nästa gång man träffar då trapphusarkitekterna, oj, det går inte, det är inte MKB-standard. Det var då vi själva egentligen, och de olika grupperna, började ta tag i det, då accepterar vi inte MKB-standard, då gör vi nåt som heter Bo100-standard. Och så blev det ju myntat, Bo100-standard” (Brukare, Bo100²³⁰)

Bortfall och nytillskott av brukare

Under designprocessens gång föll en del brukare bort. Anledningarna varierade. Familjesituationen förändrades, studier eller arbete på annan ort, ekonomiska begränsningar osv. Men även några pga. besvikelse med designprocessen som de upplevde inte hade levt upp till vad som utlovats i inflytande grad. Det var tydligt att olika brukare var olika framgångsrika i att framhävda specifika önskemål som till en början gick på kant med arkitekters eller förvaltarens idéer om standard eller viktighet. Vägghängda toaletter kan tas som ett exempel. Flera brukare önskade få vägghängda toaletter. MKB representanten såväl som arkitekterna tyckte att det var en onödigt fördyrande installation. Vissa brukare gav med sig medan andra framhävde. Senare i processen framkom det att vägghängda toaletter inte var nämnvärt dyrare än ordinarie golvmonterade toaletter och de inkluderades t o m i standard, till förargelse för de brukare som inte hade framhärdat. Vad gäller ekonomiska begränsningar så upptäckte en del först sent att de inte skulle kunna komma att ha råd med boendet pga. fördyrande

²²⁷ Boken om Bo100 1991, s. 11.

²²⁸ Se nedan exempel om vägghängda toaletter.

²²⁹ Liedholm 1997, s. 180.

²³⁰ Liedholm 1997, s. 121.

tillval och upplevde det som brister i designprocessen och kunskapsförmedlingen att man dels hade uppmuntrats att 'spåna fritt' allt för länge och dels inte försetts med nödvändig verklighetsförankrad information om vad olika tillval skulle innebära för dem i reda pengar. Dessa brukare uttryckte missnöje och besvikelse över att inte kunna ta bostäderna i besittning med ångrade annars inte den tid som investerats i projektet, då delaktigheten varit givande på många olika plan.

De brukare som föll bort ersattes med nya brukare under hela designprocessen. Dessa brukare efterlystes genom annonser i dagspressen²³¹ Urval skedde även här via intervjuer. (se appendix 11 för intervju mall för restlägenheterna). Då designprocessen var optimerad för tidsmässigt sena förändringar kunde nytillkomna deltagare påverka processen en del, men inte i samma utsträckning som de ursprungliga deltagarna då mycket vid detta lag redan var bestämt. En sent tillkommen brukare föll bort igen då han insåg att hans visioner inte skulle kunna bli förverkligade inom ramen för projektet i det sena stadiet.²³² Nytillkomna brukare fördes 'up to speed' av arkitekterna och övriga deltagare men otillräckliga ansträngningar gjordes nog för att få den nytillkomna att känna sig som delaktiga i gruppen.²³³ Man hade behövt lägga mer krut här. Liedholm (1997) identifiera tre klara nackdelar att komma in sent i processen:

1. De sent tillkomna upplevde de förbestämda ramarna överlag som hinder och inte som någon hjälp;
2. de saknade den information, kunskap och träning som boskolan redan givit övriga deltagare, och
3. det var svårt att smälta in i en redan etablerad grupp och lära sig den organisationen och det kommunikativa spel som projektet redan hade utvecklat.²³⁴

Hur blev det?

Vid inflyttningen i maj-juni 1991 beboddes 18 av 39 lägenheter av brukare som varit med i designprocessen från början. 8 hade tillkommit under 1988-1989.²³⁵ Bo100 invigdes av bostadsministern den 16 maj 1991 med pompa och ståt och en unik design- och byggprocess hade blivit realiserat. Projektet fick stort medialt genomslag både nationellt och internationellt och uppmärksammades i flera dagstidningar såväl som magasin och tv. Ett stort antal studiebesök gjordes de nästkommande åren av intresserade grupper från kommunala förvaltningar från hela landet, byggföretag och skolor. Hur blev det då? Brukarna uttryckte stor tillfredsställelse med fastigheten och sina respektive lägenheter. Betänkligheter fanns i vissa fall över hur designprocessens längd och form men den övergripande reaktionen var mycket positiv. Den slutliga kostnaden för Bo100 (exklusive tomtmark) blev 65 miljoner kronor och byggtiden löpte från december 1989 till juni 1991.²³⁶

²³¹ *Boken om Bo100* 1991, s. 10.

²³² Liedholm 1997, s. 73.

²³³ Liedholm 1997, s. 172.

²³⁴ Liedholm 1997, s. 172.

²³⁵ Lars-Ingvar Larsson, Smycket i Mon Bijou *Cementa*, nr. 1, år 1992, årgång 18, s. 5.

²³⁶ Lars-Ingvar Larsson, Smycket i Mon Bijou *Cementa*, nr. 1, år 1992, årgång 18, s. 7.

Den fortsatta processen

18 stycken av de ursprungliga brukardeltagarna flyttade in. Av dessa har flera flyttat inom fastigheten pga. förändrade familjeförhållanden. Man flyttar hellre till en annan lägenhet inom fastigheten än lämnar den helt. Alla lägenheter är ju speciella. Det finns fortfarande en Bo100 identitet även om gemenskapen inte är lika stark som förr. Detta beror troligen på utbytet av boende såväl som att gemenskapsbehov och relationer förändras över tid. Vid tillkomsten fanns endast ett fåtal småbarnsfamiljer med. Nu bor där flera. Samtidigt har ingen process varit lika effektivt gruppbyggande som designprocessen en gång var. Det finns fortfarande många gemensamma aktiviteter och tillfällen för de boende att umgås, i arbetslagen, kring evenemang eller i de gemensamma utrymmena som gym, verkstad eller festlokal.

Vad gäller nytillkomna hyresgäster så finns det flera mekanismer på plats för att säkerställa att det är Bo100 intresserade individer som flyttar dit och inte vem som helst i behov av en bostad. Boföreningen Bo100 blockhyr fastigheten Bo100 av MKB vilket innebär att de i det stora ombesörjer den egna förvaltningen och underhållet. Vidare har de en egen bostadskö. Intresserade inbjuds till rundvandring och intervjuas. Vid intervjutillfället berättas det om Bo100s tillkomst och fortsatta förvaltning, hur de olika arbetsgrupperna fungerar med gemensam skötsel av byggnad och trädgård. Det finns möjlighet att 'köpa sig fri' från gemensamma åtaganden pga. hälsa eller tidsbrist (då deltagande innebär en hyresreducering) men arbetet uppmuntras då det även ses som en del av att underhålla det sociala fibret inom byggnaden.²³⁷ Varje lägenhet har en pärm vari husets stadga, lägenhetens tillkomst, planlösning, förändring (olika boende) och övriga frågor av relevans finns dokumenterade. Det är ett pågående tidsdokument. Hur tänkte de som ursprungligen formgav lägenheten? Hur var deras familjesammansättning? Lägenheten sätts på så vis i ett historiskt sammanhang och den nuvarande hyresgästen blir en del av det.

MKB har inte gjort fler brukarmedverkansprojekt av denna art, däremot har man tillämpat kunskap lärd från Bo100 i andra projekt. Bo100 kan liknas vid att en gedigen målgruppsanalys kan sägas ha genomförts, med resulterande kunskaper om hur boende önskar bo, som tillämpades i senare byggprojekt såsom Potatisåkern. Några av dessa insikter var:

- Ljus och rymd: de flesta efterfrågade högre takhöjd än gängse 2.4 m. Större och fler fönsterpartier än tidigare, med varierande utformning. Exempelvis högre fönster så att gardiner blev onödiga.
- Öppen planlösning: Många valde öppen planlösning mellan kök och vardagsrum men öppnade även upp i höjded för mezzanin/ sovloft mm.
- Mer förråd: Skafferiet gjorde en come-back och bänkarna i köken är längre än gängse.
- Vägghängda badrumsinredning: Flera efterfrågade vägghängda toaletter och några lyckades få det.
- Nivåskillnader i tak och golv: Flera lägenheter har varierande takhöjder och golvnivåer.

²³⁷ Intervju med boende i Bo100, mars 2004.

Kritik

Vid utformningen av Boskolan gjordes ingen 'kunskapsinventering' av de boende för att se vilka kunskaper de besatt eller efterfrågade. Kursplan och träffar planerades i stort av partnerarkitekterna. Det var dock möjligt för brukarna att senare under processens gång efterfråga en föreläsning i ett visst ämne.

Laröd

Laröd ligger i norra Helsingborg, nära Sofiero slott med närhet till hav och skog, med city bara 15 min cykelväg bort. Brukarmedverkansprojektet initierat av AB Helsingborgshem i samarbete med avdelningen för byggnadsforskningslära (BFL) vid Lunds universitet, var tänkt att omfattade 22 stycken marklägenheter som var del utav en större bostadsutbyggnad med ca 150st markbostäder. Av dessa 22 marklägenheter kom 13 stycken att detaljutformas av brukare och stod färdiga för inflyttning 1993. Bostäderna varierar i storlek från 75m² – 140 m² och finns både i en- och två-planshus.²³⁸

Figur 30. Karta över Helsingborg och Laröd.
Bild: Lantmäteriverket.

Bakgrund

AB Helsingborgshem var intresserad av brukarmedverkan och hade vid slutet av 80-talet redan flera goda erfarenheter av brukarmedverkansprojekt vid ombyggnad och förvaltning av lägenheter, utformning av gemensamma utrymmen och yttre miljöer. Helsingborgshem var nu intresserade av att prova brukarmedverkan vid nyproduktion. Kollektivhuset Fortuna (färdigt 1990) engagerade brukare redan på planeringsstadiet med enskild utformning av de egna lägenheterna och kollektiv utformning av gemensamma utrymmen. Planeringsprocessen var lång och tidskrävande och innefattade både skiss- och modellarbete i skala 1:10. Arkitektkontoret FFNS anlätades som arkitektkonsult. Brukarna blev nöjda men en lärdom från Fortuna var ändå att brukarnas och de professionellas bedömningar om bostadens funktion och utformning ofta skildes åt. Detta fick Helsingborgshem att undra vem bostäderna egentligen producerades för.²³⁹

Helsingborgshem försökte härnäst att utveckla en modell med tidig brukarmedverkan i ”normal bostadsproduktion”. Raus Södra, blev området där ansatsen provades. Hyresgästerna valdes ut 1 år innan inflyttning och gavs möjlighet att gemensamt utforma den yttre miljön samt att själva påverka inre planlösningar och utrustning utifrån de möjligheter som gavs när projektet var upphandlat. Överlag var resultatet mycket

²³⁸ Rydberg Mitchell 1995, s. 69.

²³⁹ Rydberg Mitchell 1995, s. 12

positivt. Förutom att de boende fick sätta en personlig prägel på bostaden och närmiljön skapades en mycket positiv social miljö i bostadsområdet när det togs i bruk, eftersom de boende lärde känna sina grannar och kunde umgås med dem långt innan de flyttade in. En annan positiv effekt i Raus södra var att avflyttningen under de första två åren endast uppgick till tre hushåll per år.²⁴⁰

Raus Södra visade att medinflytande medförde en ökad efterfrågan på hyresbostäderna. Processen hade dock vissa begränsningar. Hyresgästerna visade sig ha svårt att tolka ritningar, skisser modeller. Insikt var att för att få ett ökat inflytande måste de blivande hyresgästerna involveras i ett tidigt skede av planeringsprocessen och få verktyg att förstå ritningar och modeller samt uttrycka sina tankar med²⁴¹.

Helsingborgshems ställde sig således följande frågor:

- Kan Raus södra-modellen förbättras med hjälp av fullskalemetoden?
- Kan fullskalemetoden tillämpas i reguljär nyproduktion inom realistiska kostnads-/produktionsramar?
- Är fullskalemetoden en lämplig metod för att övergå från arkitektstyrd produktion till konsumentstyrd?
- Minskar fullskalemetoden avflyttningsfrekvensen från nyproduktion?²⁴²

Förutom ett intresse för en varierad utveckling av hyresrätten var Helsingborgshems motiv att prova brukarmedverkan ett sätt att öka efterfrågan på nyproducerade bostäder med höga hyreskostnader.

Forskarna hade under en tid letat projekt att testa fullskalelaboratoriets möjligheter med, och samarbetet med Helsingborgshem tedde sig som ett utmärkt tillfälle. Forskarnas motiv var att utforska skillnaderna mellan att arbeta med fullskalemodell respektive modell i skala 1:10 eller ritningar²⁴³ samt att utreda fullskalemetoden som verktyg för brukare att visualisera sina idéer.

Forskarnas frågeställningar:

1. Hur bör planeringsprocesser bedrivas för att skapa förutsättningar för brukarinflytande?
2. Vilka medier bör användas för att lekmän ska få reella möjligheter att påverka
3. Skiljer sig de resulterande bostäderna, från andra som planeras med gängse metoder.²⁴⁴

Organisation

Helsingborgshem via marknadschefen och forskarna knöt kontakt i oktober 1990, drygt ett år innan brukarna utsågs. Första mötet avsåg att utbyta erfarenheter och idéer kring bostadsplanering med brukarmedverkan och nyttjandet av fullskalemetoden. Här stiftades

²⁴⁰ Rydberg Mitchell 1995, s. 12

²⁴¹ Rydberg Mitchell 1995, s. 12

²⁴² Rydberg Mitchell 1995, s. 13.

²⁴³ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 72.

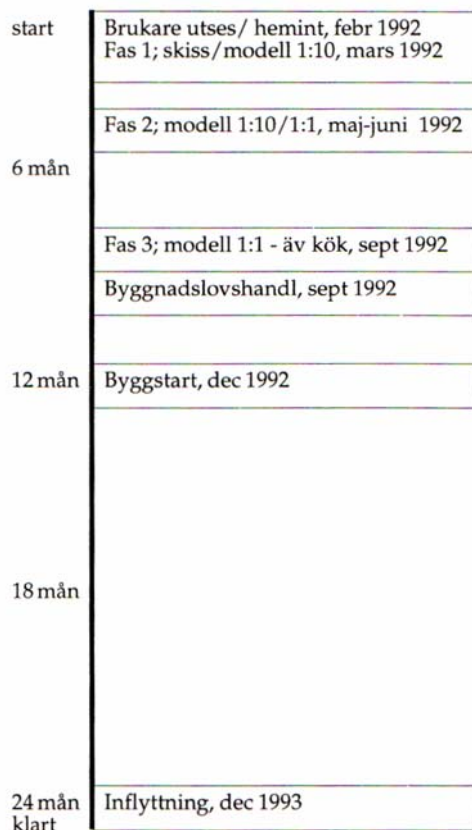
²⁴⁴ Rydberg Mitchell 1995, s. 10.

även bekantskap med FFNS Arkitekter som var påtänkta som projektör och med vilka Helsingborgshem hade samarbetat tidigare i brukarmedverkansprojekt. Via en gemensam projektgrupp fastställdes sedan program och ramar för brukarprojektet. Forskarna drog upp ett underlag till "Preliminärt ramprogram för fallstudie i Laröd" som antogs där framförallt tidsplanen, fullskalestudiens uppläggning samt i viss mån de professionella aktörernas ansvarsområden behandlades. Riktlinjer för projektets ramar och innehåll drogs även upp.²⁴⁵ När projektledaren tillträdde, två månader in i processen, så upplöstes projektgruppen med representanter för bostadsföretaget, arkitektkontoret och forskarna. Detta beklagades av alla aktörer, då ett viktigt forum för kommunikation, avstämning och konfliktlösning således gick förlorat.²⁴⁶

²⁴⁵ Rydberg Mitchell 1995, s. 24.

²⁴⁶ Rydberg Mitchell 1995, s. 45.

Tidsplan

Tidpunkter för planeringsprocessens viktiga delaktiviteter

Tidplanen för brukarprojektet omfattade ursprungligen 11 månader från den första intervjun med brukarna och fram till arkitektkontorets upprättande av förfrågningsunderlag. Den reducerades ganska snart till 35 veckor, dvs 8 månader, på grund av ändrade lånebestämmelser.

Figur 31. Tidsplan. Rydberg Mitchell 1995, s. 25

Tidsplanen kom oturligt nog att komprimeras pga. ändrade lånebestämmelser. Från första intervjun till arkitektkontorets upprättande av förfrågningsunderlag var tänkt att ta 11 månader, men kom att reduceras till 8 månader (35 veckor).²⁴⁷ Detta påverkade brukarnas möjlighet till reflektion och förändring negativt.

²⁴⁷ Rydberg Mitchell 1995, s. 25

Urval

I projektgruppen diskuterades hur de blivande hyresgästerna skulle väljas ut. Beslut fattades emellertid av bostadsföretagets marknads- och uthyrningsavdelningar som hade gemensamma överläggningar.²⁴⁸ Genom dagspress och brev till bostadsföretagets ordinarie bostadskö²⁴⁹ informerades människor om projektet och ombads intresseanmäla sig. Hushållen fick på bostadsföretagets blankett ange önskat antal rum och våningsplan. De fick även skriva en kort motivering till varför de ville delta i projektet.²⁵⁰ Av de drygt 100 intresseanmälningarna utsåg bostadsföretaget tillsammans med forskarna 20 hushåll med en blandad ålders- och hushållssammansättning. Även inkomstförhållanden beaktades. Då bostadsbolaget önskade en lägenhetsfördelning från 2 till 5 rum och kök vilket motsvarade den som normalt fanns i deras bestånd utgjorde även önskad bostadsstorlek ett urvalskriterium²⁵¹. De utvalda brukarna inbjöds sedan till ett första informationsmöte i februari 1992 då projektets aktuella ramar, uppläggning och tidsplan samt fullskalemetodens tillämpning presenterades.²⁵²

Hushållskategorier 1992						
Familjestruktur	ålder					ant
	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	
Par med försk.barn	4	3				7
Par med skolbarn		1	1	1		3
Par utan barn	2	1		2	2	7
Ensamman utan barn		2	1			3
antal	6	7	2	3	2	20
Hushållskategorier 1994						
Familjestruktur	ålder					ant
	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	
Par med försk.barn	5	4				9
Par utan barn	2	1	2	1		6
Ensamman utan barn		1	2	2	2	7
antal	7	6	4	3	2	22

Hushållskategori och äldste hushållsmedlemmens ålder i den ursprungliga brukargruppen respektive den inflyttade gruppen.

Figur 32. Hushållskategorier. Rydberg Mitchell 1995, s. 60.

Aktörer

Byggherren och projektledaren

Byggherren, AB Helsingborgshem, hade ett gott rykte och ansågs vara en god hyresvärd. Helsingborgshems avsåg att ge brukarna så fria val som möjligt. Till en början representerades Helsingborgshem i planeringsprocessen av marknadschefen. En bit in i processen kontrakterades en konsult som projektledare att överta Helsingborgshems verkställande ansvar. Projektledaren, var ansvarig för projektets praktiska genomförande.

²⁴⁸ Rydberg Mitchell 1995, s. 25.

²⁴⁹ Ca 550 förfrågningar gjordes i den egna bostadskön. Rydberg Mitchell 1995, s. 59.

²⁵⁰ Rydberg Mitchell 1995, s. 59.

²⁵¹ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 72.

²⁵² Rydberg Mitchell 1995, s. 25.

Han påbörjade sitt uppdrag två månader efter projektstart.²⁵³ Man upplevde det dock som synd att han inte varit med från början då tid att ”lära känna deltagarna” i processen och bygga förtroende för varandra gick till spillo.²⁵⁴ Han såg själv sin roll som att vara samordnare mellan beställare, brukare och produktionsled med det yttersta ansvaret att brukarnas önskemål realiserades i ritningarna. Samtidigt var det svårt att balansera brukarnas önskemål och kostnadsramarna.²⁵⁵

Arkitekten

Arkitekten från FFNS förväntades ansvara för helhetsbilden av området och hade det övergripande ansvaret för projekteringen, dvs. att byggnads- och lånebestämmelser uppfylldes såväl som framställandet av bygglovhandlingar. Vidare skulle arkitekten framställa ritningar enligt brukarnas önskemål med eventuella tillägg utan att brukarens idéer gick förlorade.²⁵⁶ Arkitekten delegerade vidare arbetsuppgifter till medarbetare på arkitektkontoret som vid ett vanligt projekt. De två mest framträdande arkitekterna från kontoret var Jack Lindgren och Anders Möller.

Forskarna

Forskarna från byggnadsforskningslära var arkitekturforskarna Birgitta Rydberg Mitchell samt Elisabeth Hornyánszky Dalholm. De såg sin uppgift att inom forskningsprojektets ramar hjälpa brukarna att uttrycka sina behov och önskemål med hjälp av modeller i olika skalor samt att vara ett stöd för brukarna i planeringen av sina bostäder²⁵⁷.

Helsingborgshem ville att forskarna skulle leda brukarna genom referenser och alternativa lösningar samt att genom frågor hjälpa dem klargöra sina intentioner för sig själva. Medan arkitekterna kallade dem för brukarnas ”professionella ombud” vilket innebar att forskarna även skulle kontrollera arkitekternas arbete och förmedla det tillbaka till brukarna.²⁵⁸ Brukarna såg forskarna som en resurs, ett bollplank, men efterfrågade i efterhand ett mer aktivt förhållningssätt istället för frågandet och ”antecknandet”. Forskarnas medverkan finansierades genom forskningsanslag från Byggnadsforskningsrådet och SABO utveckling²⁵⁹ där projektet ingick som en delstudie i forskningsprojektet ”Fullskalemetoden – ett hjälpmedel för brukare vid planeringen av bostäder och arbetsplatser”. Arbetet dokumenterades i sin helhet med hjälp av ljudupptagning och stillbildsfotografering. En ytterligare rapport av Elisabeth Hornyánszky Dalholm 1995, ”Hembyggarna”²⁶⁰ samt Hornyánszky Dalholms doktorsavhandling (1998) ”Att forma sitt rum: Fullskalemodellering i participatoriska processer” belyste erfarenheterna från Laröd.

²⁵³ Rydberg Mitchell 1995, s. 25.

²⁵⁴ Rydberg Mitchell 1995, s. 45.

²⁵⁵ Rydberg Mitchell 1995, s. 45.

²⁵⁶ Rydberg Mitchell 1995, s. 48.

²⁵⁷ Rydberg Mitchell 1995, s. 46.

²⁵⁸ Rydberg Mitchell 1995, s. 47.

²⁵⁹ Rydberg Mitchell 1995, s. 8.

²⁶⁰ Hornyánszky Dalholm, Elisabeth 1995, Hembyggarna. Fullskalemetodens tillämpning och utveckling i tre bostadsprojekt med brukarinflytande. Opublicerad rapport.

Brukarna

Nästan hälften av den ursprungliga brukarhushållsgruppen var unga med barn. Förhållandevis fler av de äldre brukarhushållen kom dock att fullfölja planeringen av sin bostad och flytta in i Laröd. Samtliga ensamhushåll gjorde detsamma. I slutändan var det 13 stycken brukarhushåll som flyttade in. Brukarna upplevde det som spännande och roligt att få möjlighet att anpassa bostaden efter de egna behoven.²⁶¹ Trots det tycktes brukarna betrakta sig som amatörer och tillskrev sig själva en relativt passiv roll vilket övriga aktörer inte önskade men accepterade.²⁶²

Byggentreprenören

Skanska blev inte delaktig i brukarprojektet förrän upphandlingen var slutförd i slutet av september 1992²⁶³ vilket både projektledaren och arkitekten beklagade. Särskilt då det redan från början funnits en tanke att använda den tidigare etappen i Laröd som referensobjekt, där Skanska hade varit ansvarig byggare. Inte heller efter Skanskas inträde blev det några direktkopplingar mellan brukarna och byggentreprenören. Skanska hade totalentreprenad.

Mötesformer

Gemensamma brukarmöten organiserades av bostadsföretaget för att hålla en kontinuerlig kontakt med brukarna. Projektledaren tog efter sitt tillträde över den sammankallande funktionen med ambitionen att möten skulle hållas var tredje vecka eller vid behov. Mötena skulle vara informationsspridande och åsiktsinsamlade men även fylla en social funktion. Avsikten var dels för att deltagarna skulle lära känna varandra men också att brukarna skulle bli projektet och de producerade bostäderna trogna.²⁶⁴ Det visade sig att mötesfrekvensen varierade stort beroende på var i planeringsprocessen man var från varje vecka till väldigt glest. Mötestiden kunde även bli utdragen, 3-4 timmar ibland. Brukarna efterlyste mer konkreta möten, ett 2-timmars möte var fjortonde dag där personer med beslutsfattande kapacitet kunde närvara så att frågor inte sköts på framtiden utan blev definitivt besvarade där och då. Vidare visade det sig var svårt att få alla brukare att känna sig delaktiga. Flera upplevde till och med att mötet utgjorde en intern diskussion mellan de professionella med brukarna som åhörare. Både upplägg och innehåll för möten kunde lämnas mer att önska. Angelägna frågor sköts på framtiden medan mindre angelägna frågor diskuterades i för stor grupp allt för länge. Forskarna tyckte att det var anmärkningsvärt att brukarna inte i större utsträckning visade sitt missnöje, agerade som grupp och la fram sina synpunkter gemensamt. Vissa individer framhärade sina röster och förde fram punkter till diskussion men överlag drev inte brukarna sina åsikter speciellt hårt. Detta kunde möjligen bero på att brukarna upplevde sig stå i tacksamhetsskuld till bostadsföretaget och samtidigt vara beroende av det.²⁶⁵

²⁶¹ Rydberg Mitchell 1995, s. 59.

²⁶² Rydberg Mitchell 1995, s. 52.

²⁶³ Vilket ungefärligen sammanföll med avslutandet av fullskaleprocessen, medan arkitektkontoret ännu inte hade slutfört sitt uppdrag. Rydberg Mitchell 1995, s. 56.

²⁶⁴ Rydberg Mitchell 1995, s. 25 och s. 34.

²⁶⁵ Rydberg Mitchell 1995, s. 39.

Arbetsprocess

Efter det inledande informationsmötet i februari 1992 delades brukarhushållen med liknande sammansättning och likartade bostadsönskemål in i grupperna A, B och C. Dessa grupper kom att använda olika planeringsmetoder i sin designprocess. Hemintervjuer gjordes sedan med de vuxna medlemmarna i varje hushåll av en av forskarna under februari 1992.²⁶⁶ Här diskuterades den befintliga boendesituationen med dess för- och nackdelar. Rummens storlek, samband och karaktär diskuterades och brukarna ombads uttrycka önskemål angående den nya bostaden och dess närmiljö. Hushållen ombads att rita en planlösning av den befintliga bostaden med möblering uppmätt och utplacerade. Speciellt viktiga möbler mättes upp för att kunna placeras in i den framtida bostaden. Forskarna bandade samtalen och fotograferade även delar av bostadens miljö för att användas som referens senare i arbetsprocessen.²⁶⁷

Arbetsprocessen delades in i tre olika faser:

- fas 1 – idéskiss
- fas 2 – planlösning
- fas 3 – detaljbearbetning.

De resulterande skisserna/planerna efter varje sammankomst sammanställdes av forskarna och skickades till arkitektkontoret tillsammans med ett protokoll som behandlade planlösningens brister och kvaliteter samt allmänna önskemål om bostaden för vidare bearbetning. Den projektansvarige arkitekten skulle utöver att rita rent och kontrollera gentemot byggstadgor även omforma och utveckla hur planlösningen bäst skulle lösas. Ibland var det välkomna förslag och ibland upplevde brukarna sig ignorerade eller överkörda.²⁶⁸ Arkitekttrötningar utgjorde sedan underlag för nästa sammankomst. I nästa steg (i början av april) träffades brukarhushållen arkitekten tillsammans med forskaren för att diskutera arkitektens planlösningsförslag. Varje enskilt möte avsattes 45 minuter.²⁶⁹

Tabell 1: Schema över brukargruppernas utnyttjande av hjälpmedel samt den avsatts tiden i olika faserna

		underlag	medium	tid
Grupp A	fas 1	egna idéer	skiss	ej känd
	fas 2	ark ritn	1:1	4+4 tim
	fas 3	ark ritn	1:1	6 tim
Grupp B	fas 1	egna idéer	skiss	ej känd
	fas 2	ark ritn	1:10	4+4 tim
	fas 3	ark ritn	1:1	6 tim
Grupp C 3 tim	fas 1	egna skisser		1:10
	fas 2	ark ritn	1:1	4+4 tim
	fas 3	ark ritn	1:1	6 tim

Figur 33. Brukarnas gruppindelningar (Rydberg Mitchell 1995, s. 18)

²⁶⁶ Rydberg Mitchell 1995, s. 25.

²⁶⁷ Rydberg Mitchell 1995, s. 18.

²⁶⁸ Rydberg Mitchell 1995, s. 26 samt s. 50.

²⁶⁹ Rydberg Mitchell 1995, s. 26.

Grupp A gjorde till en början skisser av sina bostäder som sedan kom att modelleras i full skala i de senare båda faserna.

Grupp B gjorde också egna skisser till en början men fortsatte sedan med att bearbeta planlösningen först i skala 1:10 och sedan i fullskala.

Grupp C slutligen, började med att skissa sina bostäder med hjälp utav 1:10 modellen för att i fas 2 och 3 vidareutveckla dem i fullskalemodell.

Bostadsföretaget upplät en lokal i Helsingborg för genomförandet av modellbygget i skala 1:10. Närvarande var utöver hushållen även en tekniker från fullskalelaboratoriet som under 3 timmars tid hjälpte hushållen att bygga upp och inreda sin bostad. Därefter diskuterades resultatet med forskarna under en timma.

Modelllaborationerna i fas 2 utfördes under två halva dagar (4 timmar/dag) och på liknande vis oberoende av skalan. Modellerna var uppbyggda när brukarna kom (för att tid inte skulle läggas på konstruktion utan reflektion och förändring)²⁷⁰ och utgick från tidig varande arkitekturritning.²⁷¹ Brukarna och forskarna arbetade i dialog och diskuterade och prövade olika alternativa lösningar. Brukarna tvingades ta ställning till olika frågor under en process som successivt frambar ett alternativ som de själva tyckte bäst förenade de egna önskemålen med de givna ramarna.²⁷²

Under fas 2 genomfördes även gemensamma studiebesök i Helsingborgshems tidigare bostadsbestånd i Laröd samt i bostadsområden i Danmark. Studiebesöket i Laröd i början av april, avsåg att belysa vilken byggnadsteknik och standard byggherren tillämpat i andra projekt. Tyvärr medföljde inte forskarna på resan till Danmark som gjordes en månad senare, trots att det var forskarna som hade bestämt vilka studieobjekten skulle vara. Syftet var att ge brukarna vidare referensramar, och studera täthet, exteriörbehandling och markplanering samt få uppslag till alternativ utformning av den egna utemiljön. Tyvärr skedde resan i ett stadium då brukarna redan kommit rätt långt i sin formgivning (fullskaleprocessens andra fas) och nya idéer således inte riktigt kunde omsättas. Resorna uppfyllde en social funktion även om de inte blev fullts så uttömmande och inspirerande som avsikten hade varit.²⁷³ En först kontakt mellan brukarna och en landskapsarkitekt skedde även under fas 2 i maj 1992 angående markplaneringen men kom inte att intensifieras förrän ett år senare.

Fas 3 tog sin början med fullskalemodeller i augusti, (strax innan byggnadslovsritningarna enligt tidsplan skulle presenteras för stadsarkitektkontoret) och avslutades i november. De preliminära bygglovshandlingarna som baserade sig på de resulterande ritningarna av fas 2 lämnades in i september. Bygglovshandlingarna var således godkända redan innan fas 3 hunnit avslutas och således var de yttre begränsningarna av bostäderna redan bestämda.²⁷⁴ Detta innebar att fokus i designprocessen övergick från planlösningsfrågor till detaljfrågor som fönstersättning,

²⁷⁰ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 78.

²⁷¹ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 73.

²⁷² Rydberg Mitchell 1995, s. 19.

²⁷³ Rydberg Mitchell 1995, s. 41.

²⁷⁴ Rydberg Mitchell 1995, s. 19 samt s.26.

inredning av kök och badrum osv. Flera hushåll –främst dom som bara hade haft möjlighet till fullskalemodellering en gång - uttryckte senare i processen en önskan att få ompröva sina planlösningar.²⁷⁵ De var egentligen inte färdiga i sin tankegångar kring bostadens utformning när bygglovshandlingarna skulle lämnas in.

Samtidigt med att fas 3 inleddes ombads brukarna att dela in sig i olika arbetsgrupper. Dessa grupper samarbetade med bostadsföretagets egen arkitekt som främst brukade svara för inredningar och materialkvaliteter i normalproduktionen. Arbetsgrupperna behandlade olika frågställningar som inredning av kök och badrum, ytskikt och dörrar samt utemiljö. Vid denna tid erbjöds brukarna även möjlighet att delge sina synpunkter på eldragningar och installationer i bostäderna. Brukarna kunde med hjälp av sina planlösningar och en exempelritning med symbolförklaringar som förlaga i detalj ange placering av eluttag, tv-anslutning, telefonjack och var olika armaturer skulle sitta.²⁷⁶

Begränsningar

Hyran

Brukarna upplevde den framtida hyreskostnaden att vara den viktigaste begränsande frågan.²⁷⁷ Hyran i sin tur var avhängig hur individuella kvalitetsökningar belastade boendekostnaden. Vad skulle ses som standard och vad skulle utgöra tillval? Eftersom Helsingborgshem inte kunde presentera en rimlig finansieringsform för tillval och fördyrande lösningar valde många ett billigare material eller utförande med förhoppning om att i framtiden kunna välja de önskade alternativen.²⁷⁸ Hyresnivån fastställdes slutligen till 720 kr/kvm för 1993.²⁷⁹

”Jag vill ha reda på allting som har med priser att göra, för det är det viktigaste av alltihop. För kostar huset 9 000kr i månaden, så kan vi ju aldrig flytta in där ändå. Och då är ju ingenting intressant. Det känns så. Att ska jag sitta och diskutera körsbärsträd eller äppelträd när jag inte vet om jag kan bo där – det känns så meningslöst!”

(Citat från brukare i Rydberg Mitchell 1995, s. 162)

²⁷⁵ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 79.

²⁷⁶ Rydberg Mitchell 1995, s. 19 samt s.27.

²⁷⁷ Rydberg Mitchell 1995, s. 30.

²⁷⁸ Rydberg Mitchell 1995, s. 162.

²⁷⁹ Rydberg Mitchell 1995, s. 19 samt s.36.

BOSTADSFÖRDELNING			
planerad			
rum	yta	plan	ant
2 RK	68	1	2
3 RK	78	1	7
4 RK	96	1	7
5 RK	114	2	4
totalt			20
genomsnitt	91 kvm per bostad		
genomförd			
rum	yta	plan	ant
2 RK	70	1	2
3 RK	88	1	8
4 RK	105	1	7
4 RK	119	2	2
5 RK	125	2	3
			22
genomsnitt	100 kvm per bostad		

Tänkt och genomförd bostadsfördelning

Figur 34. Tänkt och genomförd bostadsfördelning (Rydberg Mitchell 1995, s. 69)

Förändrade låneregler

Lånebestämmelserna förändrades i årsskiftet 1992/93. För att få en så fördelaktig lånebild som möjligt påskyndades projektet vilket resulterade i att anbudsfrågingarna fick göras på begränsat underlag, vilket gav förkortad planeringsprocess för brukarna och tidigare låsning i planlösningarna. Eftersom Helsingborgshem önskade uppfylla den utlovade valfriheten valde de att i slutet av oktober 1992 ge SKANSKA uppdraget att utföra byggnadsarbetet på totalentreprenad²⁸⁰ med kravet att de löpande skulle tillhandahålla kalkylpersonal och ange kostnaderna för olika lösningar. Både projektledaren och arkitekten befarade att upphandlingsformen snarare skulle begränsa brukarnas valfrihet såväl som att bli fördyrande genom att den fortsatta processen skedde på entreprenörens villkor. De hade hellre sett en mindre byggmästare anlitas på delentreprenad.²⁸¹

Olika föreställningar om innebörden av brukarmedverkan

Arkitektkontoret FFNS hade erfarenhet sedan tidigare av brukarmedverkanprojekt (kollektivhuset Fortuna) men avböjde erbjudandet om muntliga förtydliganden om materialet från både forskare och brukare eftersom det möjliggjorde att han kunde göra en friare tolkning där av.

”Det [forskarnas protokoll med kommentarer och skissmaterial från brukarna] var ju bra sammanställt som ni hade gjort. Jag kunde skissa lite fritt och komma med idéer... man behöver inte låsa sig vid det folk säger så in i minsta detalj.”

(Arkitekten, citerat i Rydberg Mitchell 1995, s. 50)

²⁸⁰ Skanska hade byggt den tidigare etappen och antagandet var att detta område skulle användas som referens gentemot brukarområdet vad gäller material- och utrustningsstandard. Rydberg Mitchell 1995, s. 27.

²⁸¹ Rydberg Mitchell 1995, s. 34.

Detaljplanen

Av detaljplanen framgick att området skulle rymma 22 hus. I planens östra del tilläts hus i två våningar (en husrad) medan i planens västra del tilläts två rader av hus i en våning. Området skulle ha en mycket hög exploateringsgrad med 22 hus, således reducerades antalet till 20.²⁸² Boverkets nybyggnadsregler och brukarnas önskemål om nivåskillnader hamnade i konflikt om kravet på handikappstillgänglighet i bottenplan till hygienutrymme samt avskilt sovrum. Just detta blev en tolkningsfråga i samråd med stadsarkitekten. Vidare upplevdes en viss problematik med nytillskott i brukarmedverkansprocessen:

”Projektledaren upplevde att karaktären på möten förändrades under processens gång. I början hade brukarna en avvaktande hållning som förbyttes i en halvfamiljär stämning för att återgå till den avvaktande hållningen när nya hushåll tillträdde sedan husen färdigprojekterats”.
(Rydberg Mitchell 1995, s. 40)

Några förändringar i utformning under designprocessen

Bostadsytorna blev i genomsnitt 7 % större än vad hushållen från början hade önskat sig. Bara ett av 13 hushåll minskade ytan under planeringens gång.²⁸³ Brukarna efterfrågade generellt ljusa bostäder med många olika fönsterformer. Detta ledde till att den tilltänkta stommen av lättbetongblock ersattes av trästomme och tegel för att tillgodose brukarnas önskemål på extremt stora fönsterytor med bibehållen värmebalans.²⁸⁴ Flera önskade stora rumsvolymer med hjälp av parallelltak eller en höjning av taket till minst 2,6 m vilket var baserat på uppskattade erfarenheter från äldre fastigheter.²⁸⁵ Badrummen blev generellt rymliga, ljusa och luftiga med möjlighet till fönsterventilation. Man avsåg att kunna använda det för rekreation och umgänge.²⁸⁶ Många hade erfarenheter av små, trånga badrum och efterfrågade i princip motsatsen. Överlag kan sägas att det tidigare boendet för många utgjorde det främsta avskräckande exemplet.²⁸⁷ Många kombinerade tvättrum med groventrén med resulterande placering i bottenplan.

²⁸² Rydberg Mitchell 1995, s. 29.

²⁸³ Rydberg Mitchell 1995, s. 70.

²⁸⁴ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 50.

²⁸⁵ Rydberg Mitchell 1995, s. 71.

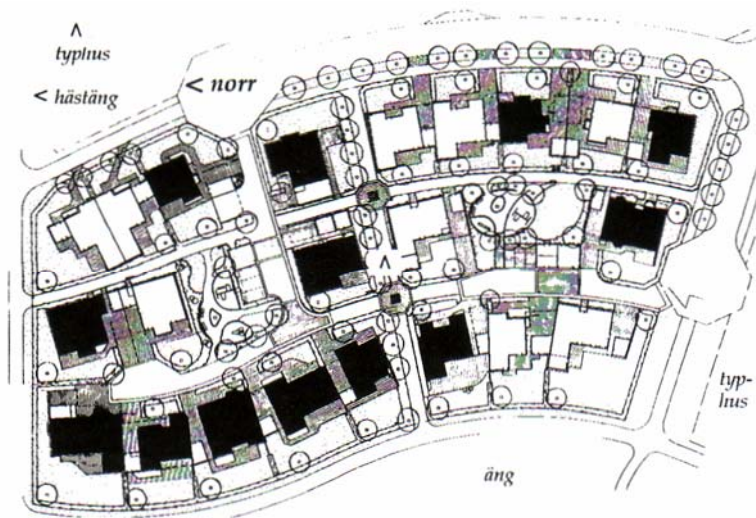
²⁸⁶ Många suktade efter ett hörnbadkar för hela familjen!

²⁸⁷ Rydberg Mitchell 1995, s. 61.

YTKRAV FRÅN HUSHÅLL SOM PÅVERKAT PLANERINGEN			
hemintervju	skiss/mod 1:10	mod 1:10/1:1	modell 1:1
<i>yta (rum)</i>	<i>yta (rum)</i>	<i>yta (rum)</i>	<i>yta (rum)</i>
68 (2)	85 (2)	75 (2)	75 (2)
70 (3)	90 (3)	87 (3)	94 (3)
90 (3)	78 (3)	76 (3)	-
100 (3)	92 (3)	98 (4)	103 (4)
100 (3)	110 (4)	111 (3)	107 (3)
100 (4)	114 (4)	102 (4)	104 (4)
100 (4)	102 (4)	99 (4)	104 (4)
110 (4)	108 (4)	110 (4)	113 (4)
110 (4)	-	-	112 (4)
114 (5)	128 (6)	128 (5)	122 (5)
120 (4)	132 (4)	130 (4)	124 (4)
120 (4)	152 (5)	135 (5)	140 (5)
125 (5)	132 (5)	124 (4)	126 (4)

Figur 35. Brukarnas önskemål om bostadsyta uttryckt i planeringsprocessens olika faser. (Rydberg Mitchell 1995, s. 70)

Inflyttning

Figur 36. Situationsplan för Laröd brukarmedverkansprojekt. Svarta hus indikerar kvarvarande brukardeltagande vid inflyttning. (Rydberg Mitchell 1995, s. 68)

När bostäderna stod klara var de 13 stycken detaljutformade av brukare fördelade på tre stycken friliggande hus, sex stycken gavelhus och fyra stycken kedjehus. De resterande 9 bostäderna ersatte arkitekten med typhus eller med en kopia av ett brukarhus som ett annat hushåll hade planerat.²⁸⁸ Fördelningen av hustyp bland dessa var ett fristående, fyra gavelhus och fyra kedjehus. Exploateringsgraden för området blev väldigt hög – istället för 1800m² bostadsyta fördelat på 20 bostäder blev det istället 22 hus med totalt 2200m² bostadsyta. Man hade varit medveten om det redan tidigare - då man reducerade antalet bostäder till 20 – men pga. av ekonomiska skäl exploaterades brukarområdet enligt detaljplanens hänvisning, dvs., antal bostäder. Brukarnas visioner av utblickar med långa vida synfält omintetgjordes således.

²⁸⁸ Rydberg Mitchell 1995, s. 68

Samtal med Sören, en av ”originalarna”²⁸⁹

I samtal med Sören, en av de ursprungliga brukardeltagarna fick jag höra att han och hans familj trivdes mycket bra, både i området såväl som i huset. De bor i en fristående 4:a i två plan på 112 m². De hade läst i tidningen om Brukarmedverkansprojektet, ansökt och blivit antagna. De var överhuvudtaget mycket positiv till hela brukarprojektet! Det möjliga brukardeltagandet hade varit mycket mer omfattande än vad han vågat hoppas på! De blev kallade till ett möte där hade de ett blankt A3, två blyertspennor och en satt hyresnivå (kr/kvm) att hålla sig till. Och att byggnaderna skulle vara högre i bakkant än mot gatan. De hade inte känt till området så väl innan de flyttade dit förutom badplatsen och Sofiero men fann kombinationen Laröd + brukarmedverkan att vara en klockren kombination. Kommenterade även att folk boende i norra Helsingborg gärna flyttade längre norrut. Under de två år som byggprocessen tog föddes andra sonen. Familjen var dock oförtrutet dedikerade till att fullfölja huset som det blev.

Parets egna ambitioner med deltagandet var att skapa ett kompakt, charmigt, annorlunda boende med rymd, snygga fönster (ville inte ha gardiner) två våningar med trappa till loftet och överbyggt kök. Sören bortsåg inte ifrån att lite kanske var en möjlig motreaktion mot kuber etc. så väl som tidigare boende, samt att tidens trender säkerligen hade påverkat. Då de hade flyttat till Laröd från norra delen av Helsingborgs centrum hade han först fruktat lappsjuka, men sen avlägsnade han sig inte från området överhuvudtaget de första 4,5 månaderna. Saknade inte city alls! Oron kom alltså på skam. På frågan om de skulle ha gjort om någonting annorlunda givna möjligheten svarade han först ”allt” och sedan ”*nja, kanske lite mer utrymme kring groventrén för att möjliggöra smidigare placering av hatthyllan,*” men annars var de ganska nöjda. Det visade sig att Sörens familj hade varit en av de mer påstridiga brukarna som bland annat lyckats få igenom golvvärme och en del annat. ”*Golvvärme är ett effektivt men trögt system, gäller att lära känna det och hitta rätta balansen, och när så sker, underbart!*” Hade möjligtvis i dagsläget använt sig mer av 3D i designprocessen²⁹⁰ men inte Virtual Reality²⁹¹ då det fortfarande inte tedde sig särskilt användarvänligt för brukarmedverkanssyftet.

Av brukarprojektets ”originalarna” fanns bara 5 hushåll kvar varav de hade kontakt med en familj. Övriga umgicks de inte aktivt med. I början hade det funnits någon gemensam midsommarfest men det hade klingat av. Under själva projekteringen hade vissa varaktiga kontakter uppstått men de berodde på kemi och inte grannsämja eller grannskap då den familjen aldrig flyttade in i sitt hus utan först till annan ort och sedan tillbaka till Laröd. I området ville man gärna sköta sig själva. Sören beskrev området själv som högt exploaterat, där husen står tätt men där det ändå är privat. Tätt och privat med höga häckar som skymmer. På sommaren då det är varmt och fint är tomten skyddad (löv på häckarna) medan om vintern då det är kallt och mörkt är det öppet för då står häckarna utan löv, vilket upplevdes vara positivt då vintersolen behövde all hjälp den kunde få att lysa upp. Det var Sörens familj som initierade ”bakpassagen” genom häcken till den bakre gränden, någonting som snabbt anammades av andra hushåll då det underlättade kontakt med den egna bakre trädgården samt möjliggjorde smidigare passage till lekplats

²⁸⁹ Intervju 2005-10-26

²⁹⁰ Sören är VVS:are och kunnig i CAD.

²⁹¹ Hade besökt ett VR-labb i Helsingborg.

och soprum. Angående den övriga boendemiljön hade barnvänligheten inte spelat in alls då de hade räknat med att den problematiken nog skulle lösa sig – vilket den hade gjort. Närhet till dagis, affär och idrottsplats underlättade det vardagliga livet såväl som det sociala – Laröd IF hade varit den största fotbollsklubben i stan. Vad gällde grannhusen så berättade Sören att de svartvita grannhusen var ritade av Göran Bengtzon och Tuttifrutti husen²⁹² hade en viss boendemedverkan. Summerade med att säga att han gillade hela brukarprocessen och tycker att erfarenheten var ”*Så nära bygga eget man kan komma*”.

Figur 37. Laröd. Bakpassagen genom häckarna mot gången och lekplatsen (foto Lena Brahme).

²⁹² Laröd etapp 1 i övervägande ljusa färger

Samtal med Bo-Göran, en senare inflyttad²⁹³

Bo-Göran och fru var inte ursprungligen från Helsingborg men efter 3 år i centrum var de sugna på ombyte. De var först inne på att flytta till en äldre bostad (högt i tak, centralt) men fann det svårt pga. bland annat kostnad och tillgång. Således ställde de sig i kö hos Helsingborgshem²⁹⁴ och specificerade att de ville ha boende nära stan, marklägenhet och gärna snabb inflyttning. De var även öppna för kostnadsförslag. Samtidigt körde de runt om i Helsingborg för att titta. En dag kom de förbi Laröd och såg en skylt att Helsingborgshem hade bostäder där så de ringde och frågade om det fanns något ledigt. Helsingborgshem hörde av sig efter ett tag och sade att det eventuellt fanns något, de kunde själva åka ut och bli visade av de nuvarande hyresgästerna. Bo-Göran och Irene åkte dit och så snart de kom dit var de sålda! Luftigheten! Ljuset! 4,5 m i takhöjd. De slog till direkt.

Lägenheten är ett kedjehus med sammanbyggd carport. Det är en 3:a på 95kvm, och kostar 7200kr. Aspekter med boendet som de uppskattar mycket är det inglasade uterummet, den höga takhöjden med takfönster och panel i taket och golvvärmen. Uppskattar även området som Bo-Göran beskrev som lugnt och fridfullt. Hyresmarknaden i övrigt i Helsingborg är mycket olika i olika områden. Överlag var inte söder populärt. Förortens miljö beskrev han som trist, hög och tät.

Figur 38. Laröd. Ett brukarmedverkanshus (foto Lena Brahme).

²⁹³ Intervju med Bo-Göran 26 OKT 2005

²⁹⁴ AB Helsingborgshem

Då Bo-Göran och fru flyttade in år 2000 så fick de ingen direkt information om Brukarprojektet förutom att deras hus hade varit del av ett projekt. De gillar Laröd mycket, det är en lagom blandning av stad och land. Synd bara att det inte finns någon bank eller bankomat. Bostadsområdet är fint med mycket variation, höjd och utseende. Det känns fint och bra. På min fråga hur man rengör de nocknära takfönstren skrattar Bo-Göran och sa att det finns ett gemensamt förråd där det bland annat finns en hög stege som man kan låna. Kontakten med grannarna är dock begränsad. Man hälsar och pratar väder och vind men inte så mycket mer. Tvärs över gatan ifrån dem har några bekanta flyttat in, efter tips ifrån dem om att området var trevligt. Mycket av den dåliga kontakten med övriga grannar tillskrev Bo-Göran att de inte har så mycket gemensamt med dem. Många är barnfamiljer med små barn, själva är de i 50-60 års åldern. Istället har de mycket kontakt med 3-4 andra Kristianstadpar som flyttade till Helsingborg i samma veva och av samma skäl som de själva.²⁹⁵ I och med att många familjemedlemmar fortfarande bor i Kristianstad så spenderas mycket fritid där. I övrigt så är det lättare att umgås sommardag.

Om de hade haft möjlighet att ändra lägenheten så hade de gärna haft större badrum - för att kunna ha separat dusch och kanske en jacuzzi. Även en klädkammare hade varit bra (de hade de haft tidigare och gillat) framförallt för förvaring av vinterkläder, elektronisk apparatur och dylikt. I övrigt tyckte de mycket om sitt hus. Kontakten med Helsingborgshem fungerade bra. Hade man några undringar kontaktade man Magnus Karlsson, områdesvärden. Med honom kunde man diskutera tillval och annat. Hade vidare direktnumret till vaktmästaren som skötte underhåll mm, men då Bo-Göran ansåg sig vara rätt häändig själv fixade han det mesta på egen hand.²⁹⁶ På frågan om han skulle vilja delta i ett liknande brukarmedverkans projekt i framtiden ställde Bo-Göran sig jakande. Han hade viss erfarenhet av medverkan då deras hus i Kristianstad hade varit ett egen beställt hus (typ Myrsjö). Kände dock inte till några nya brukarmedverkansprojekt.

Analys av fallstudier utifrån brukarmedverkansaspekter

Tidsram

I Bo100 blev brukarna inbjudna att delta i projektet under våren 1987. Under hösten samma år drog intervjuer och boskolan igång med ett inflyttningsklart bygge försommaren 1991. Således en tidsram på drygt fem år. Många brukare fann processen att vara alldeles för utdragen då levnadsförhållanden, prioriteter hann förändras och entusiasmen för projektet hann dala. En del föll ifrån av denna anledning. Fördelarna med en lång designprocess var dock att det fanns mycket tid för inhämtning och spridning av information, reflektion, av-rutinisering och att lära känna varandra.

”Det vi framförallt lärt oss är att det är, och kanske måste vara, en lång process [...] Många är ju inlärd på hur ett hus och en lägenhet ’ska’ se ut, de har svårt att se utanför de inlärd ramarna. Den plötsliga friheten när alla restriktioner tas bort kan innebära att man alls inte vet vad man

²⁹⁵ Arbete.

²⁹⁶ Bo-Göran jobbar halvtid som vaktmästare på ett äldreboende.

vill, ett slags kaos uppstår i planeringen [...] därför krävs det tid att komma vidare. Kaos kan vara konstruktivt och skapa kreativitet.”
(Evert Jönsson, VD i Harald Nilsson Bygg AB²⁹⁷)

Evert Jönsson menade vidare att den stora poängen med Bo100 var att man byggde den sociala miljön innan man byggde huset. Michal Conan erfor något liknande i Village Lobau där han drog slutsatsen att ”...den individuella tilläggnelsen i bostadssociala sammanhang bäst underbyggs genom en förstärkning av kollektiv tilläggelse.” (Conan & Salignon 1987a:100 i Gromark 1993, s. 63)

Den utdragna designprocessen kantades dock ibland av tvivel och osäkerhet (främst över framtida hyreskostnadsfrågor). samt att aktiviteter inte var jämnt fördelade utan kom i pucklar, vilket sammantaget gjorde att processen ibland upplevdes som tröttsam och tjugig. En god tidsdisposition vad gäller aktiviteter (inget stillasittande) och god kostnadsinformation (klara besked) var således två aspekter som borde ha beaktats vid utformningen av tidsplanen, samt strikta tidsgränser för inlämning av skisser.²⁹⁸

”Alla känner sig lurade beträffande tiden. Tidsplanen förskjuts hela tiden... Vi kan inte gå ut flera gånger med felaktiga löften. Det är viktigt att vi får besked så att inte fler hoppar av.”

”Man tror att man luras från olika håll. T ex om byggstarten och om lägenheternas egentliga utformning.”
(Två brukare kommer till tals vid ett arbetsgruppsmöte 1989-06-12²⁹⁹)

I Laröd blev upplägget i mycket det motsatta. Brukarna blev inbjudna att delta vintern 1991 och markbostäderna stod färdiga för inflyttning december 1993. Således var projekttiden två år. På grund av ändrade låneregler från årsskiftet 92/93 så påskyndades projektet vilket innebar att designprocessen blev förkortad med dryga 3 månader, att anbudsfrågningarna fick göras på begränsat underlag och att planlösningarna ”låstes” för förändring. Designtiden blev totalt 8 månader istället för 11. Mycket av den tid som skulle ha möjliggjort reflektion och inkänning gick förlorad, och även möjligheter för alla deltagarna att lära känna varandra bättre och uppnå ömsesidigt förtroende och tillit.

”För när jag bestämde mig för att ”Nej, nu vill jag rita om det”, då trodde jag att det är inga problem för det är flera månader tills dom kan säga att jag är jobbig. Men då var... det ju bara 2 veckor tills... Och då hade jag redan... bestämt tid med A och vi skulle rita om. ...”(Brukare³⁰⁰)

²⁹⁷ Evert Jönsson citerad i artikeln 'En insats att värna om' i 'Bo100, en tidning om ett helt nytt sätt att bygga' (o.å), s. 2.

²⁹⁸ Liedholm 1997, s. 263.

²⁹⁹ Liedholm 1997, s. 159.

³⁰⁰ Rydberg Mitchell 1995, s. 58.

Processen var ju inte heller frigjord det vardagliga livet, andra saker pockad också på uppmärksamheten. Således var tiden spenderad med forskarna och arkitekten mycket värdefull men för ringa.

”Jag hade önskat att jag hade haft många timmar att diskutera, skissera, fråga, därför att jag kan inte det här. Jag måste lära mig... Jag hade önskat att jag hade kunnat ägna mer tid åt planeringen och fantasin. Men jag har varit upptagen av så mycket annat” (Brukare³⁰¹)

Ivo Waldhör menar själv att hela designprocessen i Bo100 hade mått bra av en förkortad planeringstid. En intensiv start, exempelvis några veckors internat tillsammans med de boende för att kick-starta processen och sedan en ytterligare intensifierad bearbetning av inkommet material hade gjort sitt för att komprimera designprocessen utan att förlora innehållet.³⁰² Således verkar 8 månader vara för kort designperiod och flera år vara för länge. Återigen tidseffektivitet eller bättre tidsplanering samt klara besked hade troligtvis hjälpt brukarna att planera sin tid samt fått hela byggprocessen att förbli intensiv och entusiastisk.

Motiv till brukarmedverkan

Man kan urskilja olika motiv för brukarmedverkan hos Bo100 och Laröd. I det första fallet var själva undersökningen av hur själva brukarmedverkansprocessen kunde användas och utvecklas det primära, vidare hade man attityden att vem som helst³⁰³ skulle kunna bo i huset. Givetvis var ekonomin även en faktor här, brukaren skulle exempelvis inte ha någon betalningsanmärkning, men inom ramen för Bo100 välkomnades alla sorters hushåll, studerande, äldre och barnfamiljer etc. MKB var som byggherre underställd processen och det var en brett förankrad önskan att se en så långtgående brukarmedverkan uppnådd som möjligt, både hos politiker, arkitekter, byggnadsentreprenören såväl som hos bostadsföretaget. Ambitionen var att likställa brukaren med byggherren, att uppnå en delad maktposition och initiera brukaren i ett tidigt stadium i planeringsprocessen. Ett demokratiskt perspektiv kunde således skönjas.

I Laröd kom initiativet till brukarmedverkansprocessen från bostadsföretaget. De hade flera motiv. Bland annat ökad trivsel och uthyrningsbarhet i nybyggt (överlag dyrare) bostadsbestånd. Helsingborgshem hade redan erfarit flera positiva effekter såsom gott socialt klimat och engagerade boende i tidigare projekt. Dock hade nya frågeställningar kommit upp som de nu sökte att utreda. Vem byggde man egentligen för?³⁰⁴ Helsingborgshem hade funnit att det var stor efterfrågan på bostäder i brukarmedverkansområden och att brukarmedverkan således underlättade uthyrningen av i regel dyrare nybyggnationer.³⁰⁵ Fördelningen av storleken på markbostäderna skulle motsvara den som redan fanns i bostadsbolagets bestånd, vilket blev ett kriterium vid val

³⁰¹ Rydberg Mitchell 1995, s. 58.

³⁰² Liedholm 1997, s. 161.

³⁰³ Hyresgästföreningens kriterium, Liedholm, 1997, s. 18.

³⁰⁴ Brukarnas och de professionellas åsikter bland annat i kollektivhuset Fortuna hade ofta gått vitt isär. Rydberg Mitchell 1995, s. 12.

³⁰⁵ Rydberg Mitchell 1995, s. 12.

av brukarna. Även om byggföretaget här var mycket mån om att brukarna skulle ha så stor frihet som möjligt så var den bakomliggande ambitionen att skapa bostäder som var uthyrningsbara trots högre hyresavgift. Således hade Helsingborgshems i större utsträckning ett konsumentperspektiv på brukarmedverkan.

Både för MKB och Helsingborgshem och många andra kommunala fastighetsbolag kan sägas att 1980-talet innebar utmaningar i form av tomma lägenheter, hög avflyttning och i vissa fall vandalisering.³⁰⁶ Det fanns en önskan att komma tillrätta med detta. Brukarmedverkan tycktes vara ett möjligt alternativ. Ambitionen för många var nog både ett demokratiskt och konsumentperspektiv. Vid denna tidpunkt fanns det även pengar att söka för experimentalbyggen från Byggforskningsrådet samt SABO utveckling vilket i stor utsträckning täckte merkostnader för brukarplanering. Brukarmedverkan låg således i tiden, och var inget avlägset handlingsalternativ.

För brukarna innebar projekten möjlighet till att få utforma sitt eget boende, något som de flesta såg som en ynnest. På grund av den utdragna processen och den periodvisa osäkerheten med exempelvis standard osv., kom några brukare att ifrågasätta MKB:s och arkitekternas motiv för brukarmedverkan:

Initiativtagare, deltagare och organisation

Den huvudsaklige initiativtagaren till Bo100 var Ivo Waldhör. Han gjorde dock ett gott arbete att förankra projektet väl hos alla berörda parter. Detta innebar att Bo100 fick god hjälp under sin byggprocess genom att det fanns designerade människor inom alla organisationer som hade Bo100 som intresse och beslutsområde. MKB, Hyresgästföreningen i Södra Skåne, Arkitekterna i Södra Sverige, Byggentreprenören HNB, alla drog de åt samma håll. Genom att de flesta var representerade i Bo100 föreningsstyrelsen hade de vidare god inblick i hur projektet fortskred och hur de på bästa sätt kunde bidra till processen. Ivo Waldhör knöt även de olika partnerarkitekterna till projektet. Alla hade uttalat intresse för brukarmedverkan.³⁰⁷ Projektledaren däremot, anställdes av Bo100 föreningen samtidigt som han i ett annat sammanhang var anställd av MKB. Det var inte en heltidstjänst. Projektledaren skulle dock inte ses som MKB:s representant i Bo100. Brukarna efterfrågade en projektledare som

”balanserade arkitekterna och som hade helhetsperspektivet och förde in den ekonomiska diskussionen på ett tidigt stadium. Förutsättningen skulle från början varit att vi hade en projektledare som stod över arkitekterna och som la ner minst lika mycket tid på projektet som arkitekterna.”³⁰⁸

I Bo100 projektet stod chefsarkitekten högre än projektledare och vissa oklarheter förelåg mellan arbets- och ansvarsfördelningen mellan chefsarkitekten och projektledaren.³⁰⁹

³⁰⁶ Från MKBs hemsida: <http://www.mkbfastighet.se/page.asp?src=templates/vartMKB.aspx> Om MKB: Allmänt om MKB Fastigheter AB

³⁰⁷ Ulf Ernfors uppmärksammades bland annat för vinsten i Arkitekterna i Södra Sveriges tävling ”lusthus” som uppfördes vid Bo86 mässan.

³⁰⁸ Liedholm 1997, s. 154

³⁰⁹ Liedholm 1997, s. 155

Vidare kom projektledaren att bytas en tid in i projektet vilket också var olyckligt för projektets kontinuitet. Dock fanns det mycket mer tid att elaborera med i detta fall. Ingen distinktion gjordes mellan brukarna som deltog i beslutsprocessen både som individer och som hushåll beroende på mötesformen, alla brukare ansågs således vara delaktiga i beslutsprocessen.

Då det var Helsingborgshem som initierade brukarmedverkansprojektet i Laröd var de också styrande i valet av medhjälpare. Förutom forskarna så tycktes deras val bero på huruvida de hade haft tidigare kontakt med parterna eller ej. Arkitektkontoret FFNS hade varit involverad vid Raus Södra och Kollektivhuset Fortuna och Skanska hade byggt den första etappen i Laröd med ca 150 hus. Helsingborgshem representerades i planeringsprocessen först av sin marknadschef. Två månader in i processen kontrakterades en konsult som projektledare att överta Helsingborgshems verkställande ansvar. Projektledaren, var ansvarig för projektets praktiska genomförande. Efter projektledarens tillkomst upphörde den planeringsgrupp bestående av Helsingborgshem, FFNS och forskarna som dithills hade träffats regelbundet. Alla parter fanns dock oftast närvarande vid de gemensamma brukarmötena som Helsingborgshem. Brukarna hade valts ut gemensamt mellan Helsingborgshem och forskarna, och de konsulterades hushållsvis i planeringsprocessen.

I litteraturen poängteras det om och om igen vikten av att alla deltagare är med från början och får möjlighet att bidra med sina synpunkter. I både Bo100 och Laröd var brukarna med från ett tidigt stadium samtidigt som de inte befann sig i kärnan av beslutsmakten. I Bo100 hade arbetsgruppen bestående av representanter från MKB, HGF, HNB, projektledaren och chefsarkitekten ett eget forum som brukarna inte fick tillträde till förrän de krävde det. Då fick några brukarrepresentanter tillträde. I Laröd så hade det funnits en gemensam planeringsgrupp för de professionella som upphörde i o m projektledarens tillträde. Här fann man dock att forumet mellan de olika parterna var välbehövligt då det underlättade kommunikation mellan de olika professionella aktörerna. Forumet saknades efter att det försvann. Kanske borde man ha anammat ett liknande format som Bo100, att brukarna fick vara representerade vid sådana möten? Istället upplevde brukarna att de gemensamma stormötena ibland gick åt till internkommunikation mellan de professionella aktörerna vilket inte bidrog till känslor av delaktighet.

Aktörer

Brukarna

I Bo100 försökte man uppnå en blandad brukargrupp utifrån ålder, etnicitet, familjekonstellation och ekonomi. I Laröd utgick man först och främst få en bostadsfördelning som motsvarade den övriga inom Helsingborgshem nämligen en spridning mellan 2:or – 5:or. Efter det önskade man en blandad brukargrupp utifrån ålder och familjekonstellation. Någon önskan om blandad etnicitet var ej uttalad. Här önskade man dock en brukargrupp med relativt god betalningsförmåga, då nybyggda bostäder generellt är dyra.

Chefsarkitekt

I Bo100 var det inspiratören och initiativtagaren Ivo Waldhör som var chefsarkitekt och som därmed satt med god översikt över hela projektet. I Laröd var chefsarkitekten en konsult vid FFNS var huvudsakliga uppgifter var utformning av detaljplan, utvändig estetik och planlösningssreglerare, dvs., såg till att planlösningarna uppfyllde byggstandard osv. Dessa uppgifter fördelade han dock mellan sig själv och arkitektkollegor vid FFNS kontoret. Därmed fanns det risk för olika målbilder då chefsarkitekten inte var en av initiativtagarna till projektet.

Projektledare

I Bo100 anställdes en projektledare från MKB på deltid. Han skulle dock inte representera MKB:s intressen i byggprocessen utan brukarnas. En heltidstjänst hade bättre varit lämpad för uppgiften då det fanns många deltagare, många speciallösningar och allt mycket tidskrävande. Projektledaren tycktes ibland hamna i lojalitetsvist mellan brukarna och MKB. I Laröd anlätades en utomstående konsult en bit in i planeringsprocessen av Helsingborgshem som gavs honom beslutsfattande mandat. Även här förekom en känsla av lojalitetsvist samt en upplevelse av att den begränsade tidskontakten med projektledaren gav otillräckligt utrymme för odlandet av förtroendet för honom.

Partnerarkitekter

I Bo100 fanns tre partnerarkitekter vars uppgift var att hjälpa brukarna att förmedla sina visioner och önskemål samt att undervisa brukarna i diverse byggnadstekniska begrepp och verktyg både på tu man hand och i grupp. I Laröd fanns inga partnerarkitekter, däremot agerade de två forskarna som bollplank och hjälpte brukarna att formulera sina tankar och planlösningar. Brukarna träffade chefsarkitekten för personliga möten i begränsad utsträckning.

Forskare

I Bo100 fanns sociologen Marianne Liedholm närvarande och dokumenterade hela processen, främst som observatör. I Laröd praktiserade forskarna aktionsforskning och var således mycket aktiva i processen. De dokumenterade även processen, både för utvärdering av fullskalemodellen såväl som en redogörelse för hur byggprocessen gått till. I både Bo100 och Laröd tog det några år för rapporterna att färdigställas. Detta berodde troligtvis på den stora informationsmängd som skulle analyseras och redovisas. Det tog således en stund för forskningsresultatet att bli tillgängligt för allmänheten. Bo100 redovisades dock utförligt genom press, den egna tidningen och Boken om Bo100 som utkom samma år som färdigställandet.

Ritningsarkitekter

I Bo100 fanns ett antal ritningsarkitekter inkopplade som kommunicerade mellan partnerarkitekterna och byggtreprenören Kommunikationsleden var inte alltid helt självklara då brukare ibland vände sig direkt till byggare, direkt till projektledare och vice versa. I det stora hela förlöpte ritningsarbetet väl med tanke på den stora mängd ritningar som producerades och ritades om. I Laröd var det en föränderlig skara medarkitekter som sysslade med renritningar beroende på arkitektkontorets övriga arbetsbelastning. Detta

ledde till en viss diskontinuitet. Vidare påpekade både forskarna som chefsarkitekten missnöje med hur kommunikationerna förlöpte med tidsförskjutningar.

Byggentreprenören

I Bo100 var Harald Nilssons Byggen AB kontraktad på generalentreprenad och var mycket engagerade i brukarmedverkansprojektet. Medarbetare valdes ut efter förmåga till hantverksmässigt utförande och flexibilitet. I Laröd fick SKANSKA totalentreprenad, mycket beroende på sin medverkan i Laröd etapp 1, som avsågs användas som referensobjekt i brukarmedverkansprojektet. SKANSKA hade ingen uttalad åsikt om brukarmedverkan, men ombads att lämna löpande kostnadskalkyler för att underlätta för brukarna att fatta beslut om tillval och material.³¹⁰

Deltagare i arbetsgrupp/föreningsstyrelsen

I Bo100 fanns dels en arbetsgrupp bestående av representanter från MKB, HGF, HNB, projektledaren och ASS (genom Ivo Waldhör) som träffades regelbundet. Vidare fanns Boföreningen Bo100 vari brukarna var representerade i majoritet utöver arbetsgruppen. Till en början var brukarna inte representerade i arbetsgruppen men efter påtryckningar ändrades det. I Laröd hade man gemensamma möten mellan Helsingborgshem, forskarna och FFNS tom projektledarens tillträde. Man hade sedan gemensamma planeringsstormöten med brukarna. Detta var både på gott och ont då brukarna ibland upplevde de professionella som engagerade i internkommunikation vilket förtoget meningen med stormötet och då flera professionella sade sig sakna det enskilda forumet. Svårigheten att få tillstånd ett gott informationsflöde utan en myriad av möten verkar svårt. Om de professionella och brukarna inte träffas ofta, hur ska de få tillstånd ett gemensamt designspråk? Om vald kommunikationsform istället innefattar representation så måste avstämningarna ändå vara tillräcklig frekventa för att möjliggöra bibehållandet och uppdateringen av gemensamma målbilder.

Brukarmedverkan: tidpunkt, deltagandegrad och form

För samtliga aktörer är det viktigt att de blir delaktiga på ett så tidigt stadium som möjligt. Detta främjar relationsbyggande och kunskapsutbyte, helt enkelt skapandet av ett gemensamt designspråkspel. Vidare är det viktigt att alla aktörer är införstådda med vart hän man vill att projektet ska gå och att man drar åt samma håll. Beresford & Croft (1993) hävdar att brukarmedverkan inte handlar om konsensus utan förhandling och Ehn 1995, säger att så länge medverkan är givande för alla parter – att man har uppnått ett gemensamt designspråkspel och brukarna har reellt inflytande över det slutliga resultatet - så är det inte viktigt att man har samma motiv för att delta. Jag kan hålla med om det vad gäller den kombinerade konsument/demokratiska ansatsen där en god brukarmedverkan kan vara givande för alla deltagarna. En god brukarmedverkan

³¹⁰ Vid generalentreprenad överlåter byggherren samordningsansvaret för byggprojektet till byggentreprenören. Byggentreprenören i sin tur anlitar de olika underentreprenörerna och specialister som behövs i processen. Vid en generalentreprenad har byggentreprenören endast ett ansvar för att utföra arbetena enligt de ritningar och beskrivningar som byggherren tillhandahåller. Vid en totalentreprenad har byggherren överlåtit både projektering och byggande på byggentreprenören. Här har alltså entreprenören även ett funktionsansvar vilket innebär att det färdiga byggprojektet ska uppfylla byggherrens funktionskrav. Ericson & Johansson 1994, s. 15.

förutsätter dock att kraven på stöd och tillgång är uppfyllda, och att de aktörer som medverkar ser sig själva som att vara både och, dvs. både ett stöd och resurs för processen. Vidare bör deltagarna från exempelvis byggherren, projektledaren, arkitekterna osv. ha tydligt mandat för vad som är möjligt för dem att fatta beslut om. En initial inventering av vad de olika parterna anser att de kan bidra med och vilka deras begränsningar är lämplig, på samma vis som en genomgång av brukarnas kunskaper är att rekommendera. I minsta möjliga utsträckning ska frågor gå på remiss till exempelvis någon vid en annan avdelning hos bostadsbolaget än dem som redan är i processen då detta förlänger beslutsprocessen.

I Laröd är det tveksamt om brukarna och övriga deltagare uppnådde ett gemensamt designspråkspel trots brukarnas tidiga tillträde. Tiden var knapp och alla parter hade inte samma intresse av att träffa brukarna. Eller som arkitekten uttryckte det, att han föredrog att inte träffa brukarna så mycket för att det underlättade för honom att tänka fritt och inte behöva förhålla sig till alla detaljer?! Jag upplever det som troligt att brukarna tillsammans med forskarna uppnådde ett designspråkspel eftersom det i mycket baserade sig på att få fram den tysta kunskapen som gestaltades i skala 1:1 och kunde handfast påverkas. Otillräckliga ansträngningar verkar ha lagts på att skapa initiala gruppstillhörighetskänslor eller familjaritet mellan deltagarna i en tidig fas av designprocessen. Deltagargraden var hög i Laröd även om de olika formerna för designarbetet gynnade deltagarna ojämnt. Forskningens syfte var ju att testa fullskalemodelleringen som designverktyg och således hade de olika grupperna A, B och C olika mycket tillträde till det. Det tycktes som om de som redan på ett tidigt stadium hade fått skissa i skala 1:1 hade kommit längre i sitt förhållningssätt gentemot sina planlösningar än de som inte hade fått samma möjlighet. Vidare tog det längre tid att skissa på en två-plansbostad än en en-plan.

I Bo100 genom Boskolan skapades goda möjligheter att få till stånd ett designspråkspel. Brukarna själva menade att det hade underlättat hur man kommunicerade sina tankar med de verktyg och begrepp de lärt i boskolan. Huruvida arkitekterna anammande brukarnas språk framgår inte från litteraturen. Bo100 hade dock uttryckt möjligheten för en hög deltagandegrad och de olika formerna för brukarmedverkan: individuellt arbete; grupparbete enligt intresse- och trapphus samt stormöten och deltagande i styrelsemöten såväl som arbetsgruppens möte möjliggjorde detta. På så vis kom brukarna att träffa övriga deltagare under olika former, vilket underlättade kontakt och kommunikation. Om man ser till Wultz sju olika former av participation så kvalificerar både Laröd och Bo100 som medbestämmande.

Att underlätta brukarmedverkan

I Bo100 förlades träffar i huvudsak till kvällstid för att möjliggöra så stor deltagande som möjligt. Vidare anordnades Boskolan i form av studiecirkel för att utveckla brukarnas skiss- och modelleringskunskaper såväl som förmåga att verbalisera sina tankar kring boendet genom föreläsningar och studieresor. Möteslokaler nära tomten i centrala Malmö, först Verkstaden och sedan Paviljongen, ställdes till brukarnas förfogande som fast punkt där diverse hjälpmedel exempelvis ett materialbibliotek fanns tillgängligt. Som tidigare nämnt så träffades man i olika stora grupper, vilket möjliggjorde för de flesta att

hitta ett forum som passade dem att ta plats i. I några fall anordnades barnpassning för att frigöra föräldrapar att delta i möten.

I Laröd anordnades även gemensamma möten, brukarmöten, av Helsingborgshem. Vidare ställde Helsingborgshem en lokal till förfogande för fas 1 (idéskiss) och fas 2 (planlösning). dvs., skiss på papper och modellering i skala 1:10. Deltagandet i fullskalelabbet bekostades delvis av brukarna själva, då de själva fick ombesörja sin resa dit från Helsingborg samt att övningstillfällena var förlagda till dagtid vilket innebar ledighet från arbete. Brukarna tyckte dock att det var ett rimligt arrangemang. Brukarna fick även möjlighet att delta i olika arbetsgrupper som tillsammans med en arkitekt från Helsingborgshem gick igenom olika aspekter av inredning (kök, badrum etc.) utemiljö osv. Även studieresor företogs både på forskarnas som brukarnas initiativ.

För att återknyta till det som tidigare sagts om stöd och tillgång, så försökte både Bo100 och Laröd projekten att ge brukarna verktyg att bättre ta sig an brukarmedverkansutmaningen. Laröd projektet upplevs som mindre övergripande i sin ansats att stärka brukarna, kanske beroende på att man försökte utröna det specifika verktyget fullskalemodelleringen och således inte undersökte tillgången till annat stöd.

Kostnader

Både Bo100 och Laröd mottog bidrag i syfte att möjliggöra brukarmedverkansprojekten. Dock kom kostnader att hamna i starkt fokus i båda projekten ändå. I Laröd extremt så i och med det pressade tidschemat för att få de förmånligare lånen. För brukarna var det av stor vikt att veta hur mycket deras kreaturer skulle kosta för att kunna anpassa dem till fickan. En brukare i Laröd uttryckte det som att hon inte kunde förmå sig att koncentrera på äppel- eller körsbärsträd när hon inte visste om hon skulle ha råd att bo i bostaden. I båda projekten kom diskussionen om Standard in som upplevdes både som oroväckande och begränsande. MKB- eller Helsingborgshem-standard. Diskussionerna var likartade. Vad skulle innebära merkostnader och vilka var då de inkluderade materialvalen? Ville man ha dem? De deltagande bostadsföretagen borde ha gjort en inventering av vilka materialval de ansåg vara ekonomiska, sunda och bra innan själva brukarmedverkansprojekten drog igång. Inte för att begränsa urvalet utan för att möjliggöra en säker referens och ett underlag för brukarna att referera till samtidigt som alternativa materialval och upphandlingsformer kunde diskuteras. En öppenhet från bostadsbolagens sida angående att undersöka förslag är också av vikt. Ett exempel som dök upp både hos Bo100 och hos Laröd var vägghängd toalettinredning, framförallt vägghängda toaletter. Hos Laröd blev det närmast blankt nej medan ihärdigt tjat (eller återkommande förfrågningar) från vissa brukare i Bo100 resulterade i att de både fick sina vägghängda toaletter såväl som kostnaden inkluderad i Bo100-standard. Det visade sig att vägghängda toaletter var marginellt dyrare än traditionell utformning och således kunde accepteras. Gjorde Helsingborgshem eller arkitekterna överhuvudtaget en utredning?

Liksom tiden är en begränsande faktor så är också kostnaden det för deltagande i ett brukarmedverkansprojekt. En realistisk inredning skapar realistiska kostnader. Det är viktigt att brukarna får det stöd de behöver från byggnadsentreprenören, bostadsbolaget, arkitekterna och övriga deltagare att uppnå realistiska ekonomiska ramar. Projektledaren

eller en annan part ska vidare stödja brukarna i deras önskemål, så att de får den ordentliga övervägning de förtjänar.

Deltagarantal

Brukarmedverkansprojekt är oerhört tidskrävande. Det genererar fantastiska mängder ritningar och innefattar mycket diskussionstid. Det är viktigt att antalet brukare inte är så många att mängden ritningar blir ohanterbar eller att diskussionstillfällena blir oproduktiva då inte alla kan komma till tals eller höras. Att försöka möjliggöra för igenkänningsfaktorn – att en grupp inte är större än att man kan känna igen alla deltagare, kan vara ett alternativ. Ett annat sätt att se på saken är att kringorganisationen måste understödja det antal brukare som man har beslutat ska delta. Om det är stor ritningsmängd kanske det krävs fler arkitekter att rita rent. Tillräckligt många resurspersoner ska finnas tillgängliga (forskare, partnerarkitekter, andra advokater) för att alla brukarna ska kunna få det stöd de behöver. Ju fler brukare desto större blir organisationsapparaten. Bo100 hade ju en ambitiös ansats att skapa 100 bostäder vilket skulle ha innefattat minst 100 brukare. Detta hade nog varit ett både svår administrerat som kostsamt projekt i tid och resurser. Storleken på tomten begränsade dock fastighetens lägenhetsantal för att slutligen hamna på 39 st. Dessa 39 hushåll var av varierande familjekonstellation och antal. Brukarna delades dels in i grupper av olika former (trapphus och ämnesgrupp ex. gemensamma utrymmen) samtidigt som individuella möten med ansikte-mot-ansikte kontakt såväl som stormöten prioriterades. I Laröd beslöt man att begränsa sig till 22 marklägenheter, det antal som stadsplanen förevisade området. Vidare begränsade man sig till de vuxna hushållsmedlemmarna vilket ytterligare reducerade antalet brukare. Svårt att säga om antalet stödpersoner var högre i Bo100 än Laröd, men det är viktigt att komma ihåg att en människa (stödperson) bara kan vara stöd åt så många.

Kommunikation

Enligt Liedholm går kommunikationens och informationens betydelse i brukarmedverkansprojekt inte att underskattas. *Information är en källa till makt och en öppning till dialog*³¹¹. Antalet deltagare spelar givetvis roll för skapandet av ett språkspel och för hur olika kommunikationsplattformar fungerar. Ju fler deltagare desto större krav på kommunikationsplattformen och hur kommunikationskanalerna såg ut. I Laröd så var arbetet med forskarna den huvudsakliga kommunikationen med ritningar till arkitekten. Arkitektens kommentarer och ändringar förmedlades sedan tillbaka till brukarna via forskarna förutom vid de tillfällen då brukarna och arkitekterna hade direktkontakt. Svagheten i detta upplägg är de eventuella tolkningsfel och fördröjningsmoment i de olika skiss- och renritningsmomenten. Arkitekterna hävdade att forskarna drog ut på tiden och vice-versa.³¹² Britta Dahlquist, partnerarkitekt i Bo100, ansåg att ritningen var ett trubbigt kommunikationsmedel: ”*Man måste komplettera med annan kommunikation för lyckad kommunikation.*”³¹³ Men även hur man kommunicerade med varandra spelade roll. Att presentera något på ett för mottagaren obegripligt eller svårbegripligt sätt är inte

³¹¹ Liedholm 1997, s. 79.

³¹² Rydberg Mitchell 1995, s. 50.

³¹³ Intervju, Simrishamn 19 maj 2004.

att stimulera till diskussion, deltagande eller inflytande.³¹⁴ Många gånger talade brukare och professionella ”förbi” varandra. Enligt Hornyánszky Dalholm önskade brukarna att projektörerna liksom forskarna skulle sätta sig in i deras förutsättningar och preferenser genom att besöka deras hemmiljö. Hornyánszky Dalholm tolkade detta till att betyda att brukarna hade insett att projektörerna och de själva saknade en gemensam referensram, att projektörerna inte hade tillräcklig insikt i deras livsvärld.³¹⁵ Ett språkspel är alltid svårt att iscensätta, särskilt då de professionella aktörerna upplevs ha ett övertag. Det är således viktigt att skapa tillfällen för möten mellan brukare och professionella så att ett gemensamt språkspel kan utvecklas. Stora krav ställs på de professionella att vara delaktiga i utvecklandet av ett designspråkspel.

”Inte bara kommunikationen. För man sitter och visar på ritningen och han repeterar vad man sagt. Och ändå blir det fullständigt fel (...) Jag tänker på hur en arkitekt jobbar. Ritningarna blir arkitektens egna personliga tankar....” här hade det varit bra med ett fönster, då ritar jag det”. Fastän den som skall ha huset inte vill ha det (...) Här är det ju våra åsikter som skall komma fram. Han skall rita som vi vill ha det. Jag tror inte han är van att arbeta på det sättet (...) Vi har känt ett tag att han gjort förändringar för förändringarnas skull.”

(Jesper, Laröd. i Hornyánszky Dalholm 1998, s. 226)

Även i Bo100 arbetade man även med ritningar men dessa bearbetades i många omgångar i olika instanser. Brukarna diskuterade sina planlösningar med sin partnerarkitekt, i enskilt samtal såväl som i Boskolan, med grannar som kunde tänkas påverkas, projektledare och chefsarkitekten. Det fanns många möjligheter till feedback. Ett ritningsförslag blev underlag för samplan som blev underlag för fortsatta skisser osv. Inte heller här uppnåddes ett perfekt fungerande språkspel - snarare var det väl de påstridiga som fick igenom flest önskemål - samtidigt som de flesta brukarna kände sig stärkta och mer förmögna att hantera de förändringar och nya förutsättningar som dök upp i processen.³¹⁶

Förkunskaper och kunskapsbehov

I Boskolan gjordes ingen ”inventering” av brukarnas förkunskaper utan man gjorde upp en studieplan som inkluderade praktiska och teoretiska ämnen. Avsikten var att göra kapabla byggherrar av brukarna. Däremot hade en kunskapsinventering skett inom delaktiga organisationer genom det gedigna förarbete och förankring av projektet Bo100. Engagerade människor var kopplade till projektet. Givetvis kan man aldrig få för mycket av den varan men över lag så var det ett mycket sammansvetsat projekt.

I Laröd vilade man sig på tidigare samarbetsformer utan att parterna egentligen förklarade för varandra om de hade samma mål och attityder. Antagna kunskaper och attityder som senare i processen visar sig vara felaktiga är desto svårare att hantera då. Enligt Lindberg (2000)³¹⁷ så synliggör ett grundligt förankringsarbete eventuella

³¹⁴ Liedholm 1997, s. 79.

³¹⁵ Hornyánszky Dalholm 1998, s. 235.

³¹⁶ Liedholm 1997, s. 63.

³¹⁷ Lindberg 2000, s. 68.

missuppfattningar eller felaktiga förutsättningar och det är viktigt att förankringsarbetet inte sker först när projektet är färdigt. Kommunikationsproblem kan vara en indikation på att grundförutsättningarna och ambitionerna är olika mellan aktörerna.

Syn på lärande

I både Bo100 och Laröd kom man att omtala själva brukarmedverkansprocessen som en lärande process, för alla parter inblandade. Brukarna kom att besitta nya uttrycksformer och även de professionella fick nya referenser. Processen innebär en balansgång mellan att ge brukarna professionellt stöd och låta dem själva utveckla sina utformningskoncept. Hornyánszky Dalholm kom till den slutsatsen att den som ledsagar brukare måste kunna agera både som expert och som iscensättare, vara en pedagog som behandlar varje brukare individuellt. I början av designprocessen är brukarna mer behövande av stöd för att visualisera och utveckla sina utformningskoncept. Behovet av arkitektens hjälp i valet av utformningsalternativ avtar dock ju mer självsäker och kunnig brukaren blir. Arkitekten får istället mer preciserade uppgifter. För arkitekten är det viktigt att respektera brukarens synsätt och värderingar, och inse att de egna bedömningarna inte har generell giltighet. *'Som iscensättare måste arkitekten acceptera mångfalden i människors levnadssätt och se den som ett bidrag till designprocessen och förnyelsen av formspråk och gestaltning'* (Hornyánszky Dalholm 1998, s. 233).

I Bo100 var arbetsupplägget till formen iterativt (med arbetet inför de olika samplanerna) och brukarna fick gång på gång ta ställning till sina planlösningar utifrån nya förutsättningar. Flera föreläsningar hölls om liknande ämnen med avsikt att höja ribban något mellan gångerna. Det är viktigt att man känner av gruppens kunskapsnivå mellan gångerna så att "hoppen" inte blir för stora eller för små. Att höra samma sak berättas utan nytt input är bara tråkigt. Även i Laröd fanns det en iterativ ansats i det att brukarna återkom till sina planlösningar i omgångar med allt större detaljeringsgrad.

Verktyg för brukarmedverkan

I både Laröd och Bo100 ombads brukarna att reflektera över sitt tidigare boende, sin boendehistoria. De skulle vidare betänka vilka förebilder, om några, de hade i sitt boende. Förebilderna kom från platser man hade besökt, tidskrifter man läst etc. Studieresor var också verktyg som användes i båda projekten.

I Laröd var själva syftet för forskarna att testa fullskalemetoden som verktyg i brukarplaneringsprojekt. Tanken var att verktyget möjliggör uttryckandet av tyst kunskap genom handlande snarare än tal och ritningsdokument, vilket ställer mindre krav på att brukaren ska ta del av den professionelles språkspel. Brukaren ska inte behöva bli en professionell aktör. Man fann att fullskalemetoden efter en initial osäkerhet hos brukarna, vara ett mycket bra verktyg för skiss och reflektion. Forskarna såg det dock som viktigt att även skapa goda kommunikationsförutsättningar med brukarna och mycket tid spenderades med dem, i intervju-, skiss- och modelleringsarbete. Inte så mycket tid lades på utformningen av föreläsning eller mötesteknik. Helsingborgshems tidigare erfarenheter av brukarmedverkan tycks ha varit mer framgångsrika vad gäller gruppbyggnad än vad Larödprojektet var.

I Bo100 lades mycket energi på att få brukarna att kunna nyttja arkitektens verktyg dvs. skissa, bygga modeller, läsa ritningar. Enligt Lars-Ingvar Larsson gick mycket tid åt gruppformationen, anpassning till olika kunskapsnivåer och lyhörddhet för olika deltagares förmågor.³¹⁸ Vidare lades föreläsningsserier in om olika aspekter av boende för att höja brukarnas beredskap att reflektera över egna erfarenheter som såväl att kommunicera dessa till övriga deltagare i brukarmedverkansprocessen. Arbetsformen var studiecirkeln. Att hjälpa brukaren att stärka sitt självförtroende och sin förmåga att ta del av information samt hävda sin ståndpunkt är också ett verktyg. Att arbeta för att brukarna ska kunna agera som grupp och hävda sina gemensamma ståndpunkter med tyngd är ännu ett.

Engagemang/delaktighet

Inte tillräckligt mycket ansträngning lades på att kontinuerligt underhålla brukarnas engagemang och upplevelse av delaktighet i brukarprocessen. Glädjen av att medverka i ett unikt och givande projekt tar en bara så långt, sedan behövs aktivt stöttande åtgärder. Återkommande ”team-building efforts”, att alla deltagarna skulle lära känna varandra eller utbyta tankar fanns men i otillräcklig utsträckning. Studieresor, fika och fester är några sätt att överbrygga barriärer mellan deltagarna och även uppmuntra grupptillhörigheten utöver rena gruppövningar. Trots att Bo100 tycktes ha beaktat dessa aspekter kom engagemanget att dala i perioder. Flera möjliga orsaker kan ligga till grund: den långa designprocessen innebar att många brukare tröttnade och undrade om byggnaden någonsin skulle realiseras; övergången från att tänka fritt till att ha ekonomiska- och planregelmässiga begränsningar skapade osäkerhet då det skedde på ett abrupt vis med otillräcklig information om vilka riktlinjerna var (se nedan begränsningar); kommunikationssvårigheter, att inte känna sig lyssnad på, och säkerligen flera anledningar därtill. Det var dock intressant att notera hur mycket en specifik åtgärd kunde åstadkomma. Liftturen i Bo100 revitaliserade projektet oerhört mycket. Det hjälpte brukarna att fokusera på målet och visualisera det. I Laröd så skedde studieresorna lite för långt in i planeringsprocessen för att leva upp till sin fulla potential av inspirationskälla och socialt kit. De gemensamma brukarmöten vilka tog formen av stormöten hade även ett format som inte alltid uppmuntrade till delaktighet och där de professionella ibland föll till föga för interns snack. Upplever man sig inte som delaktig så är det också svårt att hävda sig.

Eldsjälar

Bo100s store eldsjäl var Ivo Waldhör. Han inspirerade och provocerade brukare och kollegor att tänka utanför ”ramarna”. Han insåg själv vikten av att hålla sig undan processen i perioder för att inte dominera den. Distansen möjliggjorde även för honom att ifrågasätta och kommentera designprocessen lite utifrån. Några av brukarna blev också mer engagerade i projektet än andra och tog på sig många arbetsuppgifter. Samtidigt som effektivitet uppnås i en ända så kan den negativa åtbörden bli att andra brukare känner sig dominerade eller överkörda. En eldsjäl är således bra att ha men bör begränsas ibland för att möjliggöra för andra röster att höras.

I Laröd utkristalliserades inga eldsjälsröster så vitt jag har kunnat utröna. Däremot fanns det ett starkt intresse för brukarmedverkan både från forskarnas som bostadsbolagets sida.

³¹⁸ Intervju Lars-Ingvar Larsson, Simrishamn 19 maj 2004.

Begränsningar

”participatorisk design inrymmer underförstått möjligheten att ifrågasätta både gränser som rör maktförhållanden och designprocessens innehåll. De gränser som anges måste vara förståeliga och välmotiverade annars undergrävs brukarnas intresse för att medverka och processen leder till konflikt eller uppgivenhet.”

(Hornyánszky Dalholm, 1998)

Det förutsättningslösa skapandet är en förutsättning för brukarmedverkan hävdar både Waldhör såväl som Hornyánszky Dalholm. Dock blir övergången från gränslöst till begränsat av största vikt. Hur möjliggörs den? Vilken information ges och hur pålitlig är den? Får man olika besked om man frågar olika resurspersoner? Brukare både i Bo100 och i Laröd erfor frustrationer just i denna övergång då de fann att begränsningarna var otydligt formulerade och lite godtyckligt uppfyllda. Det var stundvis oklart vilka möjligheterna var att påverka slutresultatet av designen. Den utlovade friheten upplevdes som oerhört beskuren när en ritning kunde komma tillbaka från arkitekten med till synes omotiverade ändringar. En enträgen brukare kunde i vissa fall genomdriva frågor som övriga hade godtagit som definitiva avslag. Förmåga att sätta sig upp mot gränser kan bero på hur framgångsrik empowerment-projektet har varit och hur brukaren värdesätter sitt eget kunnande. Alltså inte bara de tillägnade kunskaperna utan även brukarens upplevelse av det egna självförtroendet och självkänslan. Klara och välmotiverade begränsningar efterfrågas således.

Kunskapsåterbäring/återföring

I både Bo100 och Laröd dokumenterades designprocessen väl av forskare, ett underlag som torde vara intressant läsning även för de deltagande.³¹⁹ Dessa dokument kan agera underlag för både bostadsbolagens och andra intresserades brukarmedverkans verksamheter i framtiden. Samtidigt är de historiedokument över respektive områdes tillblivelse, om dess särart.

Mytbildning

I både Laröd och Bo100 möjliggjordes för brukarna att utforma och tillägna sig sina bostäder och miljöer, om än i olika utsträckning. Tillägnelseprocessen var således aktiv men hur togs den tillvara? I Bo100 fanns redan den fortsatta strukturen nerlagd för framtida levnadsformer (Boföreningen Bo100 och självförvaltning) någonting som brukarna redan jobbade mot. Samtidigt så var bostadsformen en annan: ett gemensamt bostadshus kontra individuella markbostäder. Man kunde kanske ha erbjudit brukarna i Laröd en liknande ”föreningsform” med självbestämmande om de hade önskat? Samtidigt så verkar karaktären för området, som det har blivit utformat, vara privat, trots eller kanske pga. den höga exploateringsgraden. De boende värnar således om det privata. Att det till en början fanns gemensamt midsommarfirande som sedan avklingade är indikativt på att underlaget för boendegemenskap i Laröd var otillräckligt utvecklat

³¹⁹ Se Hornyánszky Dalholms 1998, avhandling samt Rydberg Mitchells 1995, och Liedholms (1995, 1997) rapporter.

och uppmuntrat. I Bo100 finns en boendepärm som tillhör varje lägenhet där berättelsen om lägenhetens tillkomst finns. Utöver ett unikt boende får den nyinflyttade även en länk bakåt i tiden, en platsförankring. Vidare möjliggör Boföreningens separata bostadskö att det är boende som söker sig specifikt till Bo100 som flyttar in och ingen annan. Någon som alltså har intresse både för huset och för dess förvaltningsform. Det är viktigt att nyinflyttade får möjlighet att snabbt känna sig delaktiga i huset och påverka husets framtida förändringar. Brukarmedverkan är ju en process. När den avstannar så försvinner vissa delar av dess värde. I Laröd kände några inflyttade i området inte till att det överhuvudtaget hade förekommit brukarmedverkan i dess tillblivelse.³²⁰ Den respondent som hade bott i området sedan 2000, hade först blivit tilltalad av läget och bostadens utformning³²¹ men inte hört talas om brukarmedverkansprojektet förrän senare. Laröd är beläget i en attraktiv del av norra Helsingborg, med närhet till Sofiero slott, hav och skog. Enligt Magnus Karlsson områdesvärd för Laröd särskrivs inte kvarteret höskrindan (brukarmedverkanskvarteret) i den informations som finns tillgänglig om Laröd. Området anses som attraktivt i sig självt.³²²

Figur 39. Laröd, 26 november 2005 (foto Lena Brahme)

³²⁰ Spontant samtal i Laröd med boende 26 oktober 2005.

³²¹“*Luften! Ljuset!*” Bo-Göran om hur taket gick i neck med högt sittande fönster. 26 oktober 2005.

³²² E-mail korrespondens 25 okt 2005.

Ingen informationsskylt förutom ovan, ingen hänvisning på hemsidan, inga kopior av rapporterna hos nyinflyttad. Kan tyckas som om brukarmedverkansprojektet aldrig ägt rum. Bostäderna är dock populära och boende flyttar även inom området. Sören som är en av de kvarboende deltagarna av projektet trivs alldeles utmärkt i familjens bostad. Han värnar om det privata och menar att de sociala kontakter som etablerades under arbetsprocessen var baserade på personkemi och inte deltagandet i sig. Han sade sig inte sakna det. I Bo100 däremot anses boendegemenskapen vara en anledning till att folk flyttar dit. Att man vill känna sina grannar om än inte umgås med dem hela tiden. En bra balans upplever många det som. I samtal med ett par som deltagit i hela projektet och fortfarande bodde kvar så framkom att karaktären på boendegemenskapen hade förändrats. Grannar hade bytts ut under åren, barn vuxit upp. Samtidigt så finns det ändå en närhet kvar, man känner sina grannar. Ett nyinflyttat äldre par från Malmö som hade passerat Bo100 huset flera gånger under årens lopp och slutligen, när deras egen boende situation förändrades, kontaktat föreningen, blev positivt överraskade över möjligheterna att påverka inom boendet. De medgav att formen säkerligen passar den häldige bättre än den late men att det finns olika nivåer att engagera sig på. Det finns något för alla. I entrén till bo100 möts man dels av ett plakat som förkunnar invigningsår och husets tillblivelseprocess samt ett konstverk i grinden av de boende som flyger en gemensam drake. Söker man på nätet på Bo100 finner man bland annat att Bo100 har en egen blogg på blogspot.com där bland annat en julbasar och hantverksdag utannonserades.

Om man söker på Bo100 på MKB:s hemsida så finner man bara en hänvisning till de bostadshus som ej är tillgängliga genom MKB Net:s bostadskö.

Utökar man sökningen till att inkludera boendemedverkan återfinner man Bo100 i en kort notis i historieskrivningen 1985-2005 inklämt mellan upprustning av Gullviksborg och Potatisåkerns färdigställande.

”Gångna tidens överskott på hyreslägenheter förbyts snabbt till brist – trots att MKB öppnar och ställer i ordning lägenheter som stått tomma. MKB satsar samtidigt hårt för att komma ikapp med det underhåll som eftersattes under krisåren. Upprustning sker under perioden i Gullviksborg, Holma, Persborg och Mellanheden.

*Bostadsbristen blir inte bättre av att byggkostnaderna skjuter i höjden. Det byggs färre nya lägenheter än på mycket länge. **Bo100**, där de boende ritar och planerar sina lägenheter tillsammans med MKB, ger nya kunskaper och värdefulla idéer.*

Potatisåkern hör till nittiotalets största byggprojekt. Området prisas med Malmös stadsbyggnadspris – MKB:s femte utmärkelse av detta slag – för sunda material och kvalitet in i minsta detalj.”³²³

³²³ <http://www.mkbfastighet.se/templates/PageStandard.aspx?id=884>
Om mkb/historia/1985-2005

Om man på samma vis söker på Helsingborgshems hemsida på boende- eller brukarmedverkan blir svaret inga sidor funna. Det verkar som om både MKB och Helsingborgshem har gått vidare. Den kontakt som boende har med respektive bostadsföretag (för Bo100 genom Boföreningens styrelse) upplevs fungera väl. Kanske behövs det ingen kontinuerligt berättad historia. Men hur ska nya människor få reda på möjligheterna hos ett bostadsföretag om de inte berättar?

Brukarmedverkansprojekten Bo100 och Laröd

Både Bo100 och Laröds brukarmedverkansprojekt upplevdes som givande av deltagarna. De brukare som fullföljde projekten och flyttade in fick unika bostäder. Enligt min uppfattning har projekten varit olika framgångsrika i hur de lyckades engagera och stärka brukarna i deras deltagande. Vidare har man haft olika syn på hur brukarprojektens längd. I Bo100 skapades en förening för det fortsatta arbetet med fastighet och boende, i Laröd tilläts brukarna att sköta sig själva. I dagsläget är båda platserna uppskattade boenden, men där brukarmedverkan fortfarande är en del av boendeformen i Bo100 så har Laröd blivit ett attraktivt bostadsområde bland andra attraktivt situerade bostadsområden. Andra värden anses vara viktigare än tillkomsten. Kanske hade det blivit ett mer intressant resultat om Helsingborgshems brukarmedverkansprojekt inte hade varit placerad i ett hög attraktivt område? Hade då brukarmedverkansfaktorn vägt in mera och kanske underhållits bättre?

Slutsatser och rekommendationer

Konsument- kontra demokratiskt perspektiv eller både och?

Brukarmedverkan är intressant utifrån många olika perspektiv. Är man, liksom jag intresserad av brukarmedverkan utifrån ett demokratiskt perspektiv så ter det sig som självklart att människor ska ha möjligheten att påverka sin närmiljö. Är man vidare uppväxt i en miljö som har propagerat för allas lika värde och möjlighet så ter det sig som självklart att en sådan fundamental del av tillvaron som boendet också borde vara föremål för de individuella brukarnas påverkan. En möjlighet som borde vara upp till var och en att nyttja eller avstå ifrån. Det renodlade demokratiska perspektivet, med inkluderande av alla villiga aktörer, känns ideologiskt riktigt men en smula ogenomförbart i dagens läge där tom allmännyttiga företag tycks fokusera hårt på att säkra ökade vinstmarginaler. Det renodlade konsumentperspektivet, med dess nyttjande av brukare som informationskälla enbart för att uppnå nya försäljningsprodukter och högre vinstmarginaler kändes som ekonomiskt gångbart men parasitiskt och främmande.

Jag fann, till min förtjusning, att det finns förenliga incitament för alla tänkbara aktörer att delta i brukarmedverkansprojekt, vare sig man är intresserad av sociala eller monetära vinster. Båda perspektiven kan kombineras med brukarmedverkan för att uppnå en givande process för alla inblandade aktörer, brukare, bostadsbolag, byggtreprenör, arkitekter osv. Examensarbetet har funnit, att det finns ett mervärde att vinna ur brukarmedverkan, vare sig detta mervärde är ökad självkänsla, en nyskapande planlösning, förbättrade kommunikationskanaler mellan professionella eller en stimulerande boendemiljö långt efter färdigställandet av projektet. En brukarmedverkansprocess som möjliggör genuint deltagande med bestående värden för deltagarna samtidigt som ett informationsunderlag blir tillgängligt för bostadsföretaget eller arkitekter att tillämpa vidare inom andra projekt verkar ju onekligen tillfredsställa båda perspektiven.

Hyresrätten och brukarmedverkan

Brukarmedverkan kan användas vid utformning av alla upplåtelseformer. Det demokratiska tillvägagångssättet lämpar sig dock särskilt för hyresrätten, då hyresrätten teoretiskt sett är tillgänglig för alla. Hyresrätten kan således ses ett villkor för det allmänna deltagandet i brukarmedverkan (om nu ett allmänt deltagande eftersträvas i processen). Brukarmedverkan vid nyproduktion och förändring av befintligt hyresbostadsbestånd kan ses som ett av säkert flera sätt att dels stärka deltagarna (de boende) och dels skapa en engagerad och engagerande boendesituation.

I den tidigare diskussionen om hyresrättens vara eller icke vara, poängterades hyresrättens dubbla position som både samhällsnödvändig som utsatt, då dess själva existens tycks vara hotad genom dess minskande antal och nyproduktion. Examensarbetet vill illustrera möjligheten att åstadkomma alternativa hyresbostäder med brukarmedverkan som erbjuder värden utöver klimatskydd, såsom sociala värden som är förankrade i byggnad och förvaltning. Dessa bostäder kan vidare ses som ett led i en kontinuerlig utveckling av boendeformerna. Det är vidare min övertygelse att om urvalet

för medverkande i sådana brukarprojekt är generöst så kommer ett visst bemötande av segregationsfrågan också ske då brukare av olika bakgrunder hamnar i den kreativprocess vars förutsättning är att man ser och kommunicerar med varandra.

Arkitekten och brukarmedverkan

Konsument- och det demokratiska perspektivet

Det slår mig att konsumentperspektivet är den mest självklara formen av arkitektutövning vid planering för flertalet. Att det t o m är enligt detta perspektiv de flesta arkitekter verkar. Att arkitekten grundligt sätter sig in i en målgrupps önskemål och behov samt omgivande villkor och förutsättningar som regelverk, förvaltning osv. innan arkitekten företar något designarbete. Det nästföljande designarbetet formges således både utifrån inhämtad information såväl som av arkitektens intuitiva och praktiskt tillägnade kunskaper.

Det demokratiska perspektivet förespråkar att arkitekten grundligt sätter sig in i brukarens behov och situation för att hjälpa brukaren att förmedla *sina* intuitiva och praktiskt tillägnade kunskaper. Om bara en eller ett fåtal beställare föreligger så välkomnar nog de flesta arkitekter en *'engagerad och intresserad beställare'* som aktivt tar del av arkitektens arbete i tät dialog med denne. De ser det nog inte som en tillämpning av det demokratiska perspektivet utan som en självklarhet.

Olika röster om arkitektens roll

Enligt arkitekten Ivo Waldhör, är det arkitektens jobb att inspirera, koordinera och projektleda!³²⁴ Enligt Prolog Bygglogistik AB så ska arkitekten tillämpa sina kunskaper för att skapa ett optimalt boende.³²⁵ Arkitekturforskarna i Laröd, Elisabeth Hornyánszky Dalholm och Birgitta Rydberg Mitchell såg sin uppgift som arkitekturforskare att vara bollplank, stötta brukarna, inspirera och komma med förslag. Liknande arbetsuppgifter såg sig partnerarkitekterna i Bo100-projektet ha, Ulf Ernfors menade att *"det var en kamp tillsammans gentemot gemensamma mål"*.³²⁶ Britta Dahlquist framhöll vikten av att kunna lyssna och vara öppen för andras åsikter. Vidare att ha tillit till att komplicerade planer går att genomföra. Och att bibehålla en ödmjukhet: *"arkitektens kompetens är inte nödvändig för att bygga hus"*. Lars-Ingvar Larsson menade att arkitektens redskap var otillräckliga, att *"ritningen är ett trubbigt kommunikationsmedel"* som måste kompletteras med annan kommunikation för att uppnå lyckad kommunikation³²⁷. I Bo100 blev det handgriplig undervisning i modellbygge för att hjälpa brukarna att visualisera sina tankar. I förlängningen var det även partnerarkitekternas uppgift att överföra visionen till byggarna, alltså att agera språkrör. Partnerarkitekterna kom även att agerade som förmedlare av kontakter. Lars-Ingvar Larsson menade vidare att arkitekten bör axla projektledarrollen och ta ansvar även för den ekonomiska avdelningen. Han upplevde det som att arkitekterna har släppt mycket av den ekonomiska kompetens de en gång haft och jämförde med utlandet där arkitekten har mycket större inflytande över

³²⁴ Intervju med Ivo Waldhör, maj, 2004.

³²⁵ Intervju med Linda Ohlsson, Prolog AB, 7 april 2004.

³²⁶ Intervju med Bo100 'partner-arkitekten' Ulf Ernfors i maj, 2004.

³²⁷ Intervju med Lars-Ingvar Larsson och Britta Dahlquist 19 maj 2004.

processen. Större ansvar ger större inflytande. Vidare underströk alla partnerarkitekterna vikten av att ta vara på själva processen. Det är här det intressanta sker, i utbytet mellan aktörerna! Den intensiva brukarmedverkansprocessen ger vänner för livet och innebär stor personlig utveckling. Som arkitekt är det här viktigt att inse och kräva att processen tar tid att komma till beslut, det är en nödvändighet. Brukarmedverkan fungerar inte för ”*instant lösningar*”. Enligt arkitekturforskaren Rachel Luck³²⁸ så är erfarenhet och mentorskap en nödvändig ingrediens för utökat kunnande av brukarmedverkan. Det handlar om människor, och kontakt med människor och den sortens expertis läser man sig inte till utan man exponeras och tränas.³²⁹ I ett brukarmedverkansprojekt måste det således finnas åtminstone en projektledare eller arkitekt som är kunnig/har erfarenhet av att interagera med brukare och skapa ett gynnsamt klimat för hela processen. Faktisk förmåga av hur man presenterar information, uppmuntrar till deltagande och samtidigt leder in diskussionen från tyckanden till analytiska resonemang kräver dock viss kunskap av tekniker.³³⁰

Susanne de Laval hänvisar till Birgit Cold, professor i arkitektur vid NTH i Trondheim som menar att det borde vara omöjligt att utöva arkitektur om 'man inte kan ta reda på vad de som använder den byggda miljön anser om resultatet av arkitektarbetet. Arkitekturevaluering blir ett grundläggande redskap för en livslång utveckling inom arkitektur'.³³¹ Således tycks hon mena att det ingår i arkitektrollen att vara ständigt kritisk och reflekterande för det som har blivit producerat. Elisabeth Hornyánszky Dalholm propagerar starkt för Fullskalemetoden men även för mötet med brukarna och talar om det ömsesidiga lärandet, eller designprocessen som en lärande process. Även Hornyánszky Dalholm tycks således sälla sig till skaran av arkitekter som ser det som en del av arkitektrollen att utmana och ständigt förnya den.

Slutsats om arkitekturkesrollen

Arkitekten bör så snart som möjligt bli en mer central aktör i byggprocessen. Inte bara för att effektivisera byggprojektet utan även för att säkerställa att god arkitektonisk form och funktion bibehålls genom hela projektet (vid behov kunna erbjuda alternativa lösningar under projektets gång). Förslagsvis kan detta ske bl.a. genom att arkitekten tar ett ökat ekonomiskt ansvar.

Arkitekten måste verka för en bättre målkorrelation mellan olika aktörers målbilder: God ekonomi, god arkitektur, låga förvaltningskostnader och ett attraktivt boende bör vara en gemensam målbild för samtliga inblandade. Brister i målkorrelation, mellan att uppnå ett bra projekt och att få en låg produktionskostnad, leder ofta till merkostnader på lång sikt i form av förhöjt underhåll och renoveringsbehov, för att inte nämna ökat missnöje.

Arkitekten måste vidare verka för att mer tid tillsätts i de initiala projektskedena för reflektion och kommunikation mellan aktörerna. Om arkitekten vidare deltar i hela

³²⁸ Rachel Luck forskar kring brukarmedverkan vid School of Construction Management and Engineering vid University of Reading, Storbritannien.

³²⁹ Luck 2007, s. 234.

³³⁰ Luck 2003, s. 535.

³³¹ de Laval 1997, s. 21.

byggprocessen så möjliggörs fler kontaktytor, fler avstämningstillfällen och även bättre feedback från bygget och överlämning. Kommentarer från arkitekter med erfarenheter av långtgående brukarmedverkan vittnar även om att deras egen yrkesroll blivit berikad av erfarenheter gjorda.

Arkitektrollen innefattar även följande uppgifter, att vara:

Inspiratör	Support	Lärare	Utvärderare
Koordinator	”Med-drabant”	Förmedlare	Yrkesförnyare
Projektledare	Kommunikatör	Öppen för	
Kvalitetssäkrare	Åhörare	intryck	
Bollplank	Optimist	Mentor	

Och säkerligen mer därtill.

HELHETS-projektet och brukarmedverkan

HELHETS-projektet erbjuder verktyg för att skapa en stärkt byggherreroll och visar på den ekonomiska, kunskaps- och sociala nyttan av samråd mellan byggprocessens olika aktörer. Det är min övertygelse att HELHETS-projektets målsättning om tidig dialog och samverkan går att kombineras med brukarmedverkan.

Nedan diagram är inspirerade av de Lavals resonemang kring den inbyggda kommunikationsproblematiken mellan de olika ”leden” i byggprocessen.³³² de Laval hävdar att olika aktörer i processens olika delar använder olika språk vilket försvårar erfarenhetsåterföringen mellan leden. En kombination av HELHETS-projektets tankegångar och brukarmedverkan borde resultera i en ökad förståelse mellan aktörerna, en mer givande byggprocess och ett slutresultat, byggnad som bättre överensstämmer med brukarnas och förvaltarens önskemål.

Figur 40. Simplifierat schema med kunskapsåterföring. Fritt efter de Laval 1997.

Ovan schema kombineras sedan med brukarmedverkan:

Figur 41. Simplifierat schema över byggprocessen med brukarmedverkan och kunskapsåterföring.

³³² de Laval 1997, s. 13.

Brukarmedverkan: vikten av god början och gott slut

Mycket är redan skrivet om brukarmedverkan. De aspekter som jag valde att belysa ovan är sådana som lätt blir komprimerade i brukarmedverkansprocessen men som kräver sitt givna utrymme. Annars blir själva brukarmedverkansprocessen lidande. Det som jag genom examensarbetets gång har funnit behöva ytterligare belysning är dels den förberedande fasen av brukarmedverkansarbetet samt den avslutande.

Den förberedande fasen – pejla förkunskaper och kunskapsbehov

Önskar man att uppnå en långt gången brukarmedverkansprocess så måste alla deltagare vara förmögna att delta i den. Genom att försöka kartlägga deltagarnas förkunskaper och kunskapsbehov kan extra resurser, ämnesområden och eventuellt ytterligare resurspersoner tillföras gruppen för att optimera brukarnas deltagande. Empowerment litteraturen pekar otvetydig på nödvändigheten för deltagarna att känna självförtroende och kunnighet i processen. Utan den kan nog så goda ambitioner fallera. Detta ställer krav på kunnighet och erfarenhet hos den projekt drivande personen/personerna vars sig de är arkitekt, projektledare, forskare eller annan. Arbetsformen måste baseras på vad deltagarna kan och behöver samtidigt som den förmår uppnå gemensamma uttrycksformer så att fack- och lekmän kan kommunicera med klarhet över varandras intentioner och med respekt för varandras kunskapsområden, dvs., etablerandet av ett gemensamt designspråkspel. Vidare behöver projektet förankras hos alla delaktiga aktörer så att deras representanter både är delaktiga i projektet från start såväl som är i positioner att kunna fatta beslut. Det bör finnas en gemensam målsättning för vad projektet ska resultera i, även om de individuella anledningarna skiljer sig åt. Ska projektet ses som en process eller som ett tidsbegränsat projekt?

Om projektet är initierat av andra parter än brukarna så måste tydlighet råda vad gäller tid, kostnad, organisationsform, inflytande, och ansvarsområden. Dessa bör gärna vara fastställda så att inga frågetecken råder över vad som kommer att vara genomförbart eller inte. Vissa faktorer behövs kanske inte beaktas förrän senare i processen – både Waldhör och Hornyánszky Dalholm pratar om vikten av att börja med att tänka fritt - men oklara besked mitt uppe i processen kan även vara begränsande i det att de orsakar oro och frustration. Tidsplanen måste innefatta utrymme för intryck, socialisering, kaos, avrutinisering, reflektion och förhandling. Den får dock inte bli för utdragen så att momentet förloras i designprocessen. Således bör en tajt dokumentationsorganisation försöka uppnås med klara och tydliga dead-lines som efterföljs och snabba renritningsfaser för att minska dötid. Dokumentering av processen bör även ske kontinuerligt under hela processen varför en kunnig forskare kan vara bra att ha med i projektet från start.

Ansträngningar bör göras redan vid projektstart att etablera sociala kontakter mellan deltagarna för att uppnå en gemensam familjaritet så tidigt i processen som möjligt. Dessa bör sedan vara återkommande inslag under processens gång (särskilt om avsikten är en fortsatt brukarmedverkan). Inte bara för att underlätta designarbetet men det är trots allt grannar som byggs, inte bara bostäder. Slutligen bör man försöka bevara processen så lustfylld, respektfull och inkluderande som möjligt. Det ska vara ett socialt äventyr för alla!

Den avslutande fasen – summering och mytbildning

Vid projektslut bör en utvärdering ske av projektet. Vad fungerade bra och vad hade kunnat fungera bättre? Utvärderingsmaterialet tillsammans med projektdokumentationen kan sedan fungera som referensmaterial för andra intresserade av brukarmedverkan men även för den fortsatta mytbildningen. Dokumentationen utgör ju även projektets skrivna tillblivelsehistoria. Den bör således dokumenteras på sådant vis att det blir tillgänglig läsning. Nyttillkomna deltagare kan ta del utav dokumentationen för kännedom om sammanhanget. Om man önskar att positiva kvalitetsaspekter ska fortgå bör man nog beakta brukarmedverkansprojektet som en fortlöpande process där dokumentationen utgör en fingervisning om vad man kan åstadkomma med brukarmedverkan och en uppmuntran till fortsatta äventyr. Om projektet åt andra sidan ses som ett begränsat projekt för att undersöka arbetsprocessen eller vilka bostäder som skulle kunna resultera så behövs kanske inga ytterligare ansträngningar göras. Men då bör man inte heller bli förvånad om kunskaper om boendet försvinner, och det bara ses som ett varierat bidrag till den allmänna bostadsmarknaden.

Skapade brukarmedverkan något mervärde eller bestående kvalitetshöjande upplevelse i fallstudierna? I både Bo100 och Laröd skapades det bestående kvalitetshöjande upplevelser fast med olika social omfattning. I båda fallen skapades unika bostäder med egenskaper som uppskattas både av kreatörerna såväl som av efterföljande hyresgäster. I båda fallen sade sig de som kvarvarit genom hela processen att de hade känt sig utmanade men stärkta av den. I Bo100 tillkom dock en väl förankrad boendegemenskap. De har myntat egna begrepp som ”Bo100 andan” och ”bo100-standarden”. Flera av dem som flyttat ifrån Bo100 återkommer fortfarande till fester och jubileum. Nyinflyttade har aktivt sökt sig till Bo100-fastigheten och är medvetna om vad boendet innebär. De erbjuds möjlighet att bli delaktiga både genom tillgång till historiskt material (lägenhetspärm) såväl som möjlighet att påverka Bo100s framtid, genom Boföreningen Bo100. Gemensamma aktiviteter anordnas fortlöpande och de boende engagerar sig i det gemensamma underhållet av fastigheten utifrån lägenhetsstorlek och intresse.

Området som Larödprojektets bostäder ligger i anses allmänt vara tilltalande och varierat även om dess brukarmedverkansbakgrund är okänd för de flesta. Andra aspekter är avgörande för bosättning som närheten till både stad, hav och skog. Ingen boendegemenskap eftersträvades att uppnås under brukarmedverkansprocessen och effektueras inte heller inom området. Man uppskattar läget, det unika och privata.

Jag vill inte säga att det ena är rätt eller fel men det tycks mig som om en möjlighet till en boendegemenskap har gått förlorad i Laröd. Vidare tycker jag att båda bostadsbolagen MKB och Helsingborgshem har gjort otillräcklig ansträngning för att föra ut information om gamla och nya delaktighetsmöjligheter inom sin förvaltning till det övriga beståndet. De har tappat bollen. Att bygga i tider av bostadsbrist och hög efterfrågan borde inte innebära att utvecklingen av brukarmedverkansprojekt avstannar. Möjligen anser de sina plus och tillvalsprogram³³³ vara tillräcklig medverkan?

³³³ Se MKBs hemsida för info om deras boende tillval mkb plus och boende tillval VLU. [www.mkbfastighet.se/tillval - plus](http://www.mkbfastighet.se/tillval-plus). 2008-05-09. Även Helsingborgshem ABs har tillvalserbudanden. Se på hemsidan: [www.helsingborgshem.se/boendefragor A-Ö/tillval](http://www.helsingborgshem.se/boendefragor-A-Ö/tillval). 2008-05-09.

Förslag till optimering och framtida användningsområden av brukarmedverkan

Brukarmedverkan har som tidigare nämnts, används med varierande framgång i det förflutna. För att bädda för framgångsrik brukarmedverkan i framtiden så skulle både attityd- såväl som regelrätta policyförändringar behöva ske, både bland branschfolk såväl som bland gemene man. På samma sätt som man nu pratar om ekologisk hållbarhet med allt var det innebär av kretsloppstankar och ansvarstagande så bör även den sociala hållbarheten i våra gemensamma boendemiljöer tas upp till diskussion. Detta förutsätter breddade eller nya begrepp, utökade och delade kunskaper, och villighet till ökad lyhördhet och delad beslutsrätt.

Livscykelanalys med sociala förtecken

För att brukarmedverkan ska ses som en värdeladdande eller kvalitetshöjande åtgärd av bostadsföretagen och bostadsproducenterna så bör man egentligen utöka definitionen av livscykelanalysen att innefatta samhällsociala förtecken. Ökade produktionskostnaderna pga. brukarmedverkan ställt gentemot stärkta brukare, ökad trivsel, minskat slitage och varierat bostadsutbud. Hur ser den ekvationen ut? Kan man komma att ta brukarmedverkan i beaktning även om man inte avser vara slutförvaltare?

Förhöjd beredskap

Jag efterfrågar en förhöjd beredskap på brukarmedverkan i samhället. En del av förkunskaperna eller ”förträningen” skulle kunna utföras innan något brukarmedverkansprojekt har initierats. Inom allmännyttan eller exempelvis folkuniversitetet kan studiecirklar om brukarmedverkan erbjudas med ambitionen att väcka intresse och öka kunskaper eller i samband med ett förstående omdaningsarbete i bostadsbeståndet. Det mest optimala är dock att ett verkligt brukarmedverkansprojekt står för dörren och att de verkliga deltagarna engageras att delta i en förutbildning där grunderna för ett gemensamt designspråksspel läggs ner. Om det är deltagare från olika förutbildningar så har flera olika språksspel initierats vilket kan vara hämmande för utvecklingen av en gemensam grupp och ett gemensamt designspråksspel.

Arkitektutbildningen

Brukarmedverkan ställer nya krav på arkitektrollen. Behöver utbildningen kompletteras? Vilka kunskaper har vi av att skapa gemensamma kommunikationsuttryck (designspråksspel) leda gruppövningar eller att stärka deltagare? Hur tillämpas ”vi-tänket”? I mina ögon behöver grundutbildningen kompletteras så att framtida arkitekter är bättre rustade med insikter om kunskapsbehov hos sig själva, intervju- och mötestekniker, projektledarrollen, språkpassning och lämpliga visuella hjälpmedel mm. Kanske inspiration ska hämtas från Birgit Cold, som med sitt kompendium *'Arkitecturevaluering i teori och praxis'* införde ett forskande och utvärderande synsätt i den reguljära grundutbildningen av blivande arkitekter.³³⁴ Efter avslutade studier så är den främsta kunskapskällan praktik vilket lägger stor vikt vid handledning och mentorskap i fält.

Brukarmedverkan tycks omfatta flera olika ämnesområden, arkitektur, psykologi, sociologi, socialarbete, ekonomi osv. Att vara öppen inför behovet av

³³⁴ de Laval 1997, s. 21.

tvärvetenskaplighet, dvs. insikten att andra ämnesområden än ens egen kan besitta nödvändiga eller användbara kunskaper för utförandet av projektet. Gästföreläsningar av andra kunskapsområden på utbildningen efterlyses således.

Byggprocessen

Brukarmedverkan lämpar sig bäst i projekt där byggherre och förvaltare är densamme. Långtgående brukarmedverkan kräver en stark byggherre där brukarna och byggherren har en delad inflytande position. Om klara byggherredirektiv genereras i samverkan mellan byggherren och brukarna så kan den ökade produktionskostnaden innebära en reducerad förvaltningskostnad. Det är således av största vikt att mer tid avsätts åt programarbete och utredning, helst med berörda parter närvarande såsom brukare och arkitekter. Arkitekter måste vidare eftersträva att vara delaktiga i hela processen, liksom övriga deltagare. För en lyckad brukarmedverkan så är det absolut nödvändigt att stärka brukarna inför brukarmedverkansprocessen. Annars är det en överhängande risk att ansatsen inte motsvarar förväntningarna. Brukarmedverkansprocessen kräver således en kunnig och erfaren projektledare/moderator som förmår samla alla deltagare. Vad gäller den slutliga kunskapsåterföringen så bör ansträngningar göras att få den att ingå i upphandlingen så att dess finansiering och utförande, säkras.

Framtida användningsområden

Brukarmedverkan kan med fördel användas vid nyproduktion av både generella som målgruppsspecifika bostadshus, exempelvis äldreboende. Detta kan delvis även uppmuntras stödjas utifrån 'flyttkedje-hypoteserna'. 40-talisterna har varit formgivande för dagens samhälle och de vill säkert ha möjlighet att påverka sitt framtida äldreboende!

Det demokratiska perspektivet kan nog komma till tydligare uttryck vid ombyggnad av bostadsfastigheter och kvarter- och områdesförnyelse. Här är det viktigt att göra en grundlig djupdykning i bostadsområdet för att finna de verkliga sociala aspekterna och den önskade ordningen av förändring. Exempelvis i Gårdsten, som har genomgått övergripande och prisbelönta renoveringar under den 10-årsperiod, var det initialt viktigaste inte att få en ny fräsch fasad utan att få en bankomat och känna sig som vanliga stadsbor, inte utstötta i förorten.³³⁵

Enligt arkitekten Erik Stenberg, så måste den mångkulturella erfarenheten ligga till grund för omvandling och upprustning av miljonprogramsområdena.³³⁶ Han påpekar att faran med orientalism och den vinkling som miljonprogramsområdesdebatten ofta tar med "invandrartäta problemområden" kan hämma alla ansatser till förändringsarbete. Stenberg säger vidare att den kommande upprustningen av miljonprogrammet borde kunna både ta hänsyn till miljonprogrammets förutsättningar och undvika mångkulturalismens fallgropar.³³⁷ Ett exempel på förutsättningar är de byggsystem som användes i många produktioner. Bra planlösningar som upprepades till enfaldighetens gräns. Dock kan lägenheterna i Ohlssons & Skarnes byggsystem S66 utan svårigheter

³³⁵ Boendemedverkan inget självändamål i *Arkitekten* nr 2, jan 2008 s. 42 av Elisabeth Näslund.

³³⁶ Bara högsta kvalitet platsar i Tensta, *Arkitekten* nr 2, jan 2008 ss. 44-48, av Erik Stenberg.

³³⁷ Bara högsta kvalitet platsar i Tensta, *Arkitekten* nr 2, jan 2008 s. 45

slås ihop. I ett bostadsbestånd med många treor kan två treor slås ihop till en femma och en etta varvid det totala antalet lägenheter kvarstår men variationsrikedomen ökar. Det är vidare billigare hävdar Stenberg att bygga om än att nyproducera. Stenberg pekar på farorna och möjligheterna. I mina ögon återstår det bara att fråga de boende hur de skulle önska sitt boende att förändras, om överhuvudtaget, i ett brukarmedverkansprojekt.

Referenser

- Abel, Enno, & Elmroth, Arne (2006). *Byggnaden som system*. Stockholm:Formas
- Abercrombie, N., Hill, S. & Turner, S.B, (1994). *The Penguin Dictionary of Sociology*, 3rd ed. Clays Ltd. England
- Abercrombie, N., S. Hill & Turner, S.B, (2000). 'Social structure' in *The Penguin Dictionary of Sociology*, 4th edition, Penguin. London
- Arnstein, Sherry (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners*. July, ss 214-224.
- Asplund, Johan (1983). *Tid, rum, individ och kollektiv*. Stockholm
- Beresford, Peter och Croft, Susan (1993). *Citizen Involvement. A practical Guide for Change*. London: MacMillan Press Ltd.
- Beresford & Croft citerar även
- Hallet, C (1987). *Critical Issues in Participation*, Association of Community Workers, Newcastle-upon-Tyne
- Björklund, K. & Klingborg, K. (2003). *Kvalitetsbaserad hyra via hyresförhandling - en möjlig väg?* Rapport nr 25, KTH:s Bostadsprojekt, KTH, Stockholm.
- Bourdieu, Pierre (1984). *Distinction: A Social Critique of Judgements of Taste*, Harvard, London
- Bourdieu, Pierre (1986). *Kultursociologiska texter*, I urval av Broady, D och Palme, M. Stockholm
- Bourdieu, Pierre (1991). *Kultur och Kritik*, Daidalos AB, Göteborg
- Carp, John C (1986). Design participation: new roles, new tools. *Design Studies*, Vol 7, nr. 3, ss. 125-132
- Dahl, R. A (1970). *Modern Political Analysis*, 2nd ed., Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall
- de Laval, Susanne (1997). *Planerare och boende i dialog. Metoder för utvärdering*. Doktorsavhandling Institutionen för Arkitektur och stadsbyggnad KTH, Göteborg
- De Laval hänvisar även till
- Ericson, Birgitta & Johansson, Britt-Marie (1990). *Att bygga på kunskap. Användning av samhällsvetenskaplig FoU inom byggsektorn*. Rapport R3:1990 Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm.
- Lynch, K, (1960). *The Image of the City*. M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts
- Ericson, Birgitta & Johansson, Britt-Marie (1994). *Bostadsbyggandet i idé och praktik. Om kunskaper och föreställningar inom byggsektorn*. Diss. Sociologi. Lunds University Press.
- Fransson, U., Rosenqvist, G. och Turner, B. (2001). *Hushållens värdering av egenskaper i bostäder och bostadsområden*, Institutet för bostads- och urbanforskning, Uppsala Universitet, Gävle.
- Giddens, Anthony (1994). *Sociologi*, 3e upplagan, Studentlitteratur
- Gromark, Sten (1983). *Boendegemenskap: en kritisk granskning av boendegemenskap som samhällsangelägenhet, av dess värden, villkor och förutsättningar samt exempel på praktisk tillämpning i ett västeuropeiskt sammanhang*. Byggnadsplanering 1982:2 Arkitektur Chalmers Tekniska Högskola

- Gromark, Sten (1993). *Befriande Arkitektur - studier av nutida Arkitektur i Social Förvandling*. Stockholm: Bygghörsningsrådet
- Gromark citerar även
- Conan, Michel (1987a). *Réflexions de synthèse sur la prospective de la conception de l'habitat*. A-208 Cstb, Paris.
 - Quibilier, Claudine (1976). Et ils ont cassé la tirelire pour vivre ensemble in *Le Nouvel Observateur: Le Sauvage*, no 34, oct 1976:32, Paris
 - Conan, Michel & Salignon, Bernard (1987). *Composer les differences. Les logements du boulevard Lobau à Nancy. Alanin Sarfati, architecte. Evaluations à plusieurs voix*. Cstb, Paris
- Hamon, Emile, och Vilhelmsson, Fredrik (2003). *Kunskapshantering - för ökad kompetens hos byggherren*, examensarbete vid institutionen för teknisk ekonomi och logistik vid Väg och Vatten programmet, LTH, KFS, Lund
- Hamon & Wilhelmsson citerar även
- Johnson, G., and Scholes K (1999). Exploring Corporate Strategy, s. 176-179 Diagram 3.2. "Nonaka och Takeuchis kunskapsspiral" ur Bach, A., von Krogh, G., Seufert, A. (1999). Towards knowledge networking, *Journal of Knowledge Management*, vol 3, number 3, s.185
 - Nonaka, I (1996). The knowledge-creating company, Starkey, K (ed). *How Organizations Learn* s. 20-21
 - Davenport, Thomas, H. och Prusak, Lawrence. (2000). *Working Knowledge – how organizations manage what they know*, s 81, Harvard Business School Press, Harvard
- Helhetssyn förändrar bostadsbyggandet – En rapport från MKB, HSB och NCC om HELHETs-projektet i Malmö (2004). Boverket
- HELHETs-projektet: Synpunkter från arkitekter, 7 maj 2005, Prolog Bygglogistik AB.
- HELHETs-projektet: Utvärderingsrapport, kundsynpunkter - kapellmästaren 4, (2004-06-08). Prolog Bygglogistik Ab.
- Hornyánszky Dalholm, Elisabeth (1998). Att forma sitt rum. Fullskalemodellering i partecipatoriska designprocesser. Akademisk avhandling, 2a upplagan, R1:1998. Byggnadsfunktionslära. Lunds universitet.
- Hornyánszky Dalholm citerar även
- Conan, Michel 1995,. User oriented Architectural Design in a Critical Perspective, i *Nordisk Arkitekturforskning* 1995:3, ss. 43-58, Grafiska Systems AB, Göteborg.
 - Lundequist, Jerker (1984). *Ideologi och praxis*. Tekniska högskolan. Stockholm
 - Schön, Donald, A (1983). *The Reflective Practitioner – How Professionals Think in action*. Basic Books, New York.
- Hyresgästföreningens faktablad "Vi vill ha rättvisa hyror"
- Liedholm, Marianne (1991). *Boinflytande och deltagande som fenomen och process*. Avhandling. Sociologiska Institutionen, Lund.
- Liedholm, Marianne 1995, Bo100: Ett bygg- och livsäventyr. Del.1: ett teoretiskt perspektiv. Forskargruppen boende och bebyggelse. Sociologiska institutionen, Lund
- Liedholm, Marianne (1997). Bo100: Ett bygg- och livsäventyr. Del II. I de boendes perspektiv. Forskargruppen boende och bebyggelse. Sociologiska institutionen, Lund
- Liedholm citerar även

- Bengtsson, Bo (1982). Demokrati och inflytande i boendet. Vad är det och hur kan det undersökas? *Statsvetenskaplig tidskrift*. 1982:2
- Bengtsson, Bo (1985). Lokal hyresgästinflytande i privata och allmännyttiga hyresrätter – en jämförelse. Gävle.
- Giddens, Anthony (1976). *New Rules of Sociological Method*. London
- Giddens, Anthony (1979). *Central Problems in Social Theory*. London
- Giddens, Anthony (1984). *The Constitution of Society*. Cambridge.
- Lieberg, Mats (1992). *Att ta staden i besittning. Om ungas rum och rörelser i offentliga rum*. Avhandling. Sociologiska Institutionen, Lunds Universitet.
- Lind, J-E, Bergenstråhle, S, (2004). Boendets betydelser och boendes värderingar, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, Göteborg
- Lindahl, Mattias, Rydh, Carl Johan och Tingström, Johan (2002). En liten lärobok om livscykelanalys. Institutionen för Teknik, Högskolan i Kalmar.
- Lindberg, A (2000). När goda intentioner möter verkligheten. Om brukarmedverkan vid planering och utformning av nya arbetsmiljöer Akademisk avhandling Industriell produktions miljö. Luleå tekniska universitet. Universitetsstryckeriet, Luleå
- Lindberg citerar även
- Briner, Wendy, Michael Geddings och Colin Hastings (1991). *Projektledaren*. Svenska dagbladet.
- Conan, Michel 1995, User Oriented Architectural Design in a Critical Perspective. Artikel i tidskriften *Nordisk Arkitekturforskning*, 1995:3. Graphic Systems AB.
- Ehn, Pelle (1988). *Work-Oriented Design of computer Artifacts*, Arbetslivscentrum, Stockholm
- Ehn, Pelle 1995,. *Design@Work – skiss till en övergripande teori om deltagande, artefakter, kompetens och lärande i designprocesser*. Bilaga 1 till projektansökan Design@Work – en förändringsverkstad för brukarorienterat gestaltande av framtida arbete och ändamålsenlig teknik
- Khakee, Abdul (2000). *Samhällsplanering*. Studentlitteratur
- Olsson, Hans och Ranhagen, Ulf (1997). Visioner och metodik för ett bättre planerings- och projekteringsarbete. Huvudrapport från π2000-projektet: Arbetsmiljön i massa- och pappersindustrin på 2000-talet. *Ifakta 03*
- Winter, Hans A (1989). *Anställdas deltagande I organisationsutveckling. En teoretisk och empirisk analys av förutsättningarna för participation*. Akademisk avhandling. Linköpings universitet.
- Lindström, Daniel (2005). *Flyttkedjor i Umeå – effekter av bostadsbyggande på den lokala marknaden*. Examensarbete. Kulturgeografiska Institutionen, Umeå Universitet.
- Luck, Rachel (2003). Dialogue in participatory design. *Design Studies*, vol. 24, no. 6, ss. 523-535
- Luck, Rachel (2006). Architect and user interaction: the spoken representation of form and functional meaning in early design conversations. *Design Studies* Vol 27, nr. 2, ss. 141-166
- Luck, Rachel (2007). Learning to talk to users in participatory design situations. *Design Studies*, vol. 28, nr. 3, ss. 217-242

- Löfström, Susanne (2006). *Erfarenheter av brukarmedverkan: 10 landskapsarkitekters erfarenheter av att arbeta med brukarmedverkan vid förnyelse av utemiljö*. Examensarbete. Institutionen för Landskaps- och trädgårdsteknik, SLU, Alnarp.
- Misra, Kajri, (2002). Whose Hose Is It? Exploring User Participation in the Design Process of Residences, *Systems Research and Behavioral Science*; Jul/Aug 2002; 19:4; ABI/INFORM Global p (301-311). Copyright John Wiley & sons, Ltd.
- MKB (o.å). *Making good homes for a good life*. Presentationsmaterial från MKB på engelska. Stensil.
- MKB (2003). *Holma: självförvaltning*. Folder gjord för 10års jubileet av självförvaltningsprojektet i bostadsområdet Holma i Malmö. MKB fastighets AB
- Molin, Staffan 1995, Här krossas myter. Hyresgäst sköter gärna om sitt hus. *Vår Bostad* nr. 2, ss. 34-36.
- Näslund, Elisabeth (2008). Boendemedverkan inget självändamål. *Arkitekten* nr. 2, s. 42.
- Parkes, A., Kearns, A. and Atkinson, R. (2002). What Makes People Dissatisfied with their Neighbourhoods? *Urban Studies*, vol. 39, no 13, 2413-2438.
- Rasmussen E S, (1964). *Experiencing Architecture*, 25^e upplagan, Mass : M.I.T
- Rydberg Mitchell, Birgitta 1995, *Drömmarnas Hus: Brukarplanering av hyresrätter i Laröd med hjälp av fullskalemetoden*, Rapport 1995:2
- Redström, Johan (2006). Towards user design? On the shift from object to user as the subject of design. *Design Studies* vol. 27, nr. 2, ss. 123-139
- Sanoff, Henry (1988). Editorial *Design Studies* nr. 1 vol. 9. ss – 2-3
- Sellerberg, Anne-Marie (1978). *Konsumtionens sociologi*, Berlings, Lund
- Sellerberg citerar även
- Burns, Tom. (1966). *The Study of Consumer Behaviour. A Sociological View*. Archives Européennes de Sociologie, VII, 1966, s. 313-329
- Shayo, C., Olfman, L. and Teitelroif, R. (1999). An exploratory study of the value of pretraining end-user participation *Info systems journal* 9, 55-79
- Stenberg, Erik 2008, Bara högsta kvalitet platsar i Tensta, *Arkitekten* nr 2. jan ss. 44-48
- Svantesson, Erika (2006). Flyttkedjor ger få unga lägenhet, *DNs nätupplaga*, 3 aug 2006
- Törnblom, Mia (2005). *Självkänsla nu! Din personliga coach visar hur*. Danmark: Månpocket. Nørhaven Paperback A/S
- Werner, Inga-Britt. (2003). *Preferenser beträffande bostadskvaliteter - olika konsumentgruppers bo-stadsval*, Forskningsrapport, TRITA/Infra -03/029—SE, Institutionen för Infrastruktur, Bebyggelseanalys, Kungliga Tekniska Högskolan, Stockholm
- Werner, Inga-Britt (u.å). *Kvalitetsutveckling i boendet – värdeskapande processer*. Skolan för arkitektur och samhällsbyggnad, KTH-SABO
- Werner citerar även
- Cars, G., Healey, P., Madanipour, A. and Magalhaes, C. (2002). *Urban Governance-Institutional Capacity and Social Milieux*. Ashgate, Aldershot.
- Wåhlin, (1979). Forskningsläget inom arkitekturpsykologin, Stockholm
- Weber, Max (1983). Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder. Del 1, sociologiska begrepp och definitioner, ekonomi, samhällsordning och grupper. Argos.
- Wultz, Fredrik The concept of participation Action Research Vo. 7 No. 3 July 1986 ss. 153-162.

Andra medier

Om barn – vi som bor trångt Video AV-nummer: 31901tv 20 Sveriges Utbildningsradio AB 2003

Internetkällor

Boverket

Tillgänglig hemsida: <www.boverket.se>

Företagarna

Tillgänglig hemsida: <www.foretagarna.se>

Helsingborgshem AB

Tillgänglig hemsida: <<http://www.helsingborgshem.se/>>

Hyresgästföreningen

Tillgänglig hemsida: <www.hyresgastforeningen.se>

Kollektivhuset Stacken – en kooperativ hyresgästförening

Tillgänglig hemsida: <www.stacken.se>

Lexin, Språk rådets internetbaserade ordbok

Tillgänglig hemsida: <http://lexin.nada.kth.se/sve-eng.html>

Miljöstyrningsrådet

Tillgänglig hemsida: <<http://www.msr.se/sv/>>

MKB Fastighets AB

Tillgänglig hemsida <<http://www.mkbfastighet.se/>>

SIS, Swedish Standards Institute om ISO 14000-standarderna

Tillgänglig hemsida: <<http://www.sis.se/>>

Sveriges Arkitekter

Tillgänglig hemsida: <www.arkitekt.se> /anlita en arkitekt

Uppdaterad: 2002-10-05.

Figurförteckning

Figur 1. Induktiv och deduktiv ansats. Från Bjöklund & Paulsson 2002, i Hamon & Wilhelmsson 2003, s. 30.....	11
Figur 2. Arnsteins inflytandestege. Svensk översättning efter Susanne Löfströms diagram (2006) s. 20.....	21
Figur 3. Nonaka och Takeuchis kunskapsspiral (ur Hamon & Vilhelmsson 2003, s. 33)27	
Figur 4. Viktiga förutsättningar för brukarmedverkan och empowerment, baserat på Beresford & Croft 1993, ss. 54-59 samt ss. 208-209.....	30
Figur 5. Den kreativa processen och beslutsprocessen (fritt efter Steen & Ullmark 1991 i Lindberg 2000, s. 67).....	31
Figur 6. Projektcirkeln. Ranhagen 1995, i Lindberg 2000, s. 69.....	32
Figur 7. Projektspiralen visar hur tyngdpunkten i projekten alltmer förskjuts mot konkret förslagsarbete (Ranhagen 1995, i Lindberg 2000, s. 70).....	33
Figur 8. Le Jardies i Meudon, Paris. Bild i Gromark 1993, s. 19.....	39
Figur 9. Village Lobau, Nancy. Bild från Gromark 1993, s. 62.....	40
Figur 10. Hundertswasser huset, Wien. Bild: Gromark 1993, s. 99.....	41
Figur 11. Smurfhuset, Genève. Bild i Gromark 1933, ss. 54-55.....	41
Figur 12. Wohnen mit Kindern, Wien. Bild Gromark 1993, s. 48.....	42
Figur 13. St: Ouen/Hermet-Biron,. Bild i Gromark 1993, s. 101.....	42
Figur 14. Holma, Fackelblomstret (foto Lena Brahme).	43
Figur 15. Stacken, Göteborg Gromark 1993, 31.....	45
Figur 16. Stacken, planlösning. Gromark 1993, s.30.....	45
Figur 17. Malmömodellens områdesindelning. Ur Fastighetsägaren kräver höjd hyra med 24%. <i>Sydsvenskan</i> 13/11/2007. Grafik, sydsvenskan.....	49
Figur 18. Reaktivt och proaktivt agerande. Ur <i>Helhetsyn förändrade bostadsbyggandet</i> (2004) s.33.....	54
Figur 19. Livscykelkostnader för en fastighet enligt en respondent ur Hamon & Wilhelmsson 2003, s. 73.....	56
Figur 20. Tydliga byggherrekraV (Helhetssyn förändrade bostadsbyggandet 2004, s. 33).....	58
Figur 21. Gemensamma mål och program (Helhetssyn förändrade bostadsbyggandet 2004, s. 34).....	58
Figur 22. Projektering och produktion. (Helhetssyn förändrade bostadsbyggandet 2004, s. 34).....	58
Figur 23. Holma, våren 2004. En konstnär boende i området har målat på varje trapplan. Vidare ställer de boende ut växter och tavlor för att göra det mer personligt och ombonat (foto Lena Brahme).....	85
Figur 24. Bo100 15 april 2008 (foto Lena Brahme).	92
Figur 25. Öppen inbjudan till deltagande i Bo100.....	93
Figur 26. Skiss på arbetetsgången.....	95
Figur 27. Skylift åktur på Bo100-tomten 10 sept 1988. Bild ur Lars-Ingvar Larssons overhead-pärm.	98
Figur 28. Skiss på Bo100 tidsplanen.....	99
Figur 29. Bo100s organisation, 1990 ur materialpärm från Britta Dahlquist.	101

Figur 30. Karta över Helsingborg och Laröd.....	106
Figur 31. Tidsplan. Rydberg Mitchell 1995, s. 25	109
Figur 32. Hushållskategorier. Rydberg Mitchell 1995, s. 60.....	110
Figur 33. Brukarnas gruppindelningar i Rydberg Mitchell 1995, s. 18.....	113
Figur 34. Tänkt och genomförd bostadsfördelning i Rydberg Mitchell 1995, s. 69.....	116
Figur 35. Brukarnas önskemål om bostadsyta uttryckt I planeringsprocesens olika faser. iRydberg Mitchell 1995, s. 70.....	118
Figur 36. Situationsplan för Laröd brukarmedverkansprojekt. Svarta hus indikerar kvarvarande brukardeltagande vid inflytt iRydberg Mitchell 1995, s. 68	118
Figur 37. Laröd. Bakpassagen genom häckarna mot gången och lekplatsen (foto Lena Brahme).....	120
Figur 38. Laröd. Ett brukarmedverkanshus (foto Lena Brahme).....	121
Figur 39. Laröd, 26 november 2005 (foto Lena Brahme).....	136
Figur 40. Simplifierat schema med kunskapsåterföring. Fritt efter de Laval 1997.	142
Figur 41. Simplifierat schema över byggprocessen med brukarmedverkan och kunskapsåterföring.....	142

Figur 20,22,23 samt 24 är gjorda av Prolog Bygglogistik, AB (2002) för HELHETS-
projektet och återgivna i *Helhetsyn förändrade bostadsbyggandet* (2004).

Appendix

Appendix 1 – Bruksvärdesystemet

Appendix 2 – Hyresrättens och Hyresgästföreningens gemensamma historia

Appendix 3 – HELHETs-projektet

Appendix 4 – Studie av brukare-arkitekt interaktionen

Appendix 5 – Semantisk miljöbeskrivning

Appendix 6 – 3D modellering

Appendix 7 – Intervjumall för initiala deltagare

Appendix 8 – Boskolans planeringsmall

Appendix 9 – Bo100s tidsplan med möten och ämnen

Appendix 10 –Färgsättning av Bo100 fönster

Appendix 11– Intervjumall för restlägenheterna i Bo100

Appendix 12– Segregation